

Det här verket har digitaliserats vid Göteborgs universitetsbibliotek och är fritt att använda. Alla tryckta texter är OCR-tolkade till maskinläsbar text. Det betyder att du kan söka och kopiera texten från dokumentet. Vissa äldre dokument med dåligt tryck kan vara svåra att OCR-tolka korrekt vilket medför att den OCR-tolkade texten kan innehålla fel och därför bör man visuellt jämföra med verkets bilder för att avgöra vad som är riktigt.

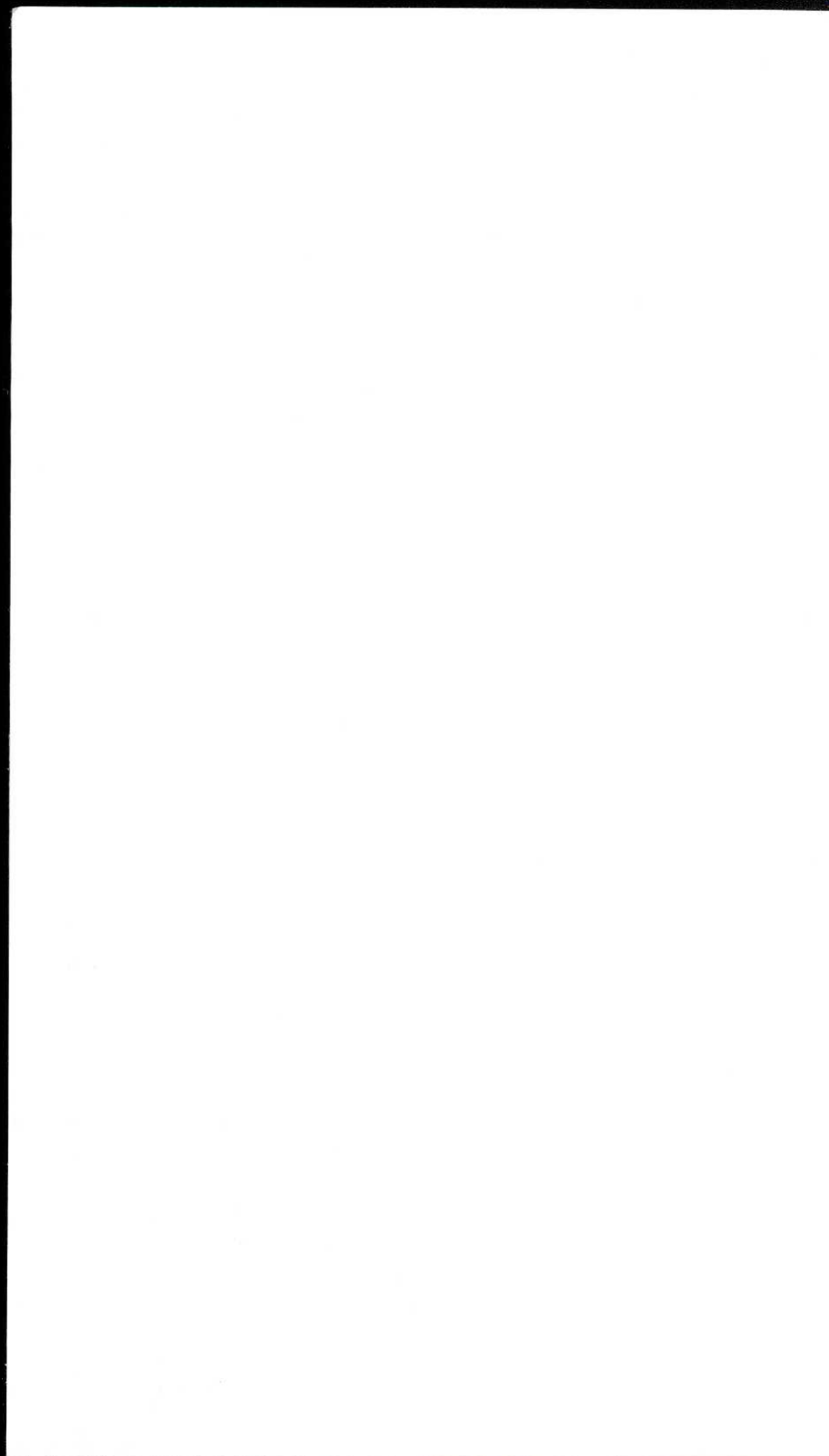
This work has been digitized at Gothenburg University Library and is free to use. All printed texts have been OCR-processed and converted to machine readable text. This means that you can search and copy text from the document. Some early printed books are hard to OCR-process correctly and the text may contain errors, so one should always visually compare it with the images to determine what is correct.

Metaforernas mönster

I fackspråk och allmänspråk

Mall Stålhammar

METAFORERNAS MÖNSTER

MALL STÅLHAMMAR

Metaforernas mönster

i fackspråk och allmänspråk

CARLSSONS

Carlsson Bokförlag
Stora Nygatan 31
111 27 Stockholm
Tel 08-411 23 49

©1997 Mall Stålhammar och Carlsson Bokförlag
Sättning och grafisk form Maria Bäckström
Omslag Jan Cervin
Tryck Gotab 19493, Stockholm 1997
ISBN 91 7203 220 0

Innehåll

Metaforer bildar mönster	7
Metaforer, metonymier med mera	13
Redan Aristoteles ...	21
Att tolka och översätta metaforer	35
<i>Att tolka metaforer</i>	35
<i>Metaforiska ordspråk och idiom</i>	42
<i>Att översätta metaforer</i>	46
VIDGANDE VETANDE: METAFORER I FACKSPRÅK	53
Vetenskapens verktyg	55
Kropp och själ	69
<i>Medicinens metaforer</i>	70
<i>Naturmetoder</i>	81
<i>Psykologins termer</i>	83
Maktens metaforer	89
<i>Folkhemmet</i>	93
<i>Det Europeiska huset</i>	100
Ekonomiskt uttryckt	105
<i>Ekonomins uttryck i allmänspråket</i>	114
Tekniska termer	119
Från kunskapens träd till forskningens spjutspetsar	131
MÄNNISKAN ALLTINGS MÅTT: METAFORER I ALLMÄNSPRÅKET	143
Rumslighet	145
<i>Orientering som värdering</i>	145
<i>Rummet</i>	152
<i>Huset</i>	156
<i>Vägen</i>	159
Känsla och känsel	163
Mänskligt	177
<i>Språkmetaforer</i>	179
Slutord	185
Kommentarer och lästips	187
Litteratur	202

Metaforer bildar mönster

"Metaforen är det enda som inte kan läras av någon annan; den är tecknet på sann begåvning, ty att skapa goda metaforer är att urskilja likheter."

"Betrakta språken! Vad visa de oss? Ett galleri av förbleknade metaforer."

Mellan dessa citat av Aristoteles och Esaias Tegnér ligger mer än två årtusenden och en hel del tankar och skrifter om metaforer; 1971 utgavs en bibliografi över metaforforskning under cirka 300 år, omfattande cirka 3 000 arbeten. Mindre än 20 år senare kom ytterligare två bibliografier, som var avsedda att komplettera och uppdatera den föregående. De täckte forskningen efter 1970, var ingalunda kompletta, men omfattade trots detta sammanlagt ca 7 000 arbeten.

Varför då ytterligare ett bidrag till ett så snabbt växande överflöd? Svaret ges av en blick i vilken litteraturförteckning som helst: med få undantag, som då främst berör enskilda områdens metaforer, saknas arbeten om metaforer i svenska språket utanför skönlitteraturen, det vill säga det språk som beskriver, förklarar och diskuterar vardagsfrågor inom till exempel politik, ekonomi, utbildning, men också i mer allmänna presentationer av vetenskap och teknik. Det finns heller inte mycket om den allmän-

språkets "osynliga" metaforik som de senaste årtiondena ivrigt utforskats inom engelskan. Det finns framför allt försvinnande lite utgivet utanför den akademiska världen om dessa uttryck som används av och angår alla språkbrukare: folkhemmet, klassresan, den mänskliga datorn, den nervösa marknaden, förtroendekapitalet, frontlinjer, mordarceller, men också alla de "förbleknade" metaforiska uttrycken i vardagsspråket: insikter, förklaringar, grundläggande värdeskalor.

Medan det litterära språkets metaforer har fått mycken uppmärksamhet – både allmänt, som retorisk figur, och i det enskilda verket eller författarskapet – har allmänspråkets metaforiska uttryck mera sällan uppmärksamrats. Tvärtom har förekomsten av metaforer utanför litteraturen kritiserats: metaforen har setts som dekoration, ett uttryck för subjektivitet, en avvikelse från ordens "egentliga" användning. Allmänspråkets metaforer har också ofta förbisetts eller förnekats på grund av sin bristande originalitet eller sin oavsiktlighet.

En grov uppdelning av metaforer med utgångspunkt i respektive användares avsikter kan tydliggöra vissa skillnader: den litterära metaforen är främst *emotiv*, upplevelseskapande, medan den allmänspråkliga eller vetenskapliga är *kognitiv*, informationsrelaterad. Om litterära metaforer är nyskapande, individuella, karakteristiskt särskiljande för en författare, ett verk eller en epok, är de kognitiva gemensamma för språkbrukarna inom en kultur: de förenar genom att referera till det gemensamma, det allmänt kända. De metaforer som här behandlas är exempel på sådana uttryck dels inom olika delar av samhället, dels i allmänspråket.

Metaforers allmänna förekomst har ofta lyfts fram: bland svenska språkvetare kan nämnas Axel Kock, som 1896 påpekade att "vårt dagliga språk är fullt av bilder". Det metaforiska, dvs. överförda eller utvidgade, använ-

dandet av ord i ny betydelse är en väsentlig princip i alla språk för att beskriva nya företeelser, fylla luckor i ordförrådet. De vanligaste exemplen är sådana som "bergets fot", "stolsben", "flaskhals". Vad som är av intresse är *hur* dessa luckor fylls, vilka val som görs och vilka följderna blir. Ord är sällan neutrala, metaforer minst av alla: de avspeglar och uttrycker uppfattningar lika mycket som de påverkar och skapar attityder och reaktioner.

Metaforer, ord som används i en ny, utvidgad, överförd betydelse, för med sig minnen från tidigare användning; associationer och strukturer kan övertas mer eller mindre medvetet. När datorns lagringsfunktion gavs termen "minne" medföljde en mängd föreställningar om övriga egenskaper, som i sin tur kunde leda till andra metaforiska termer; DNA-"koden" gav upphov till en serie metaforiska termer på samma tema. Metaforer tenderar att bilda mönster i dubbel bemärkelse: förekomsten av likartade metaforer i allmänspråket bildar teman eller mönster, men centrala metaforer i fackspråket, t.ex. med högt förklaringsvärde eller stark suggestionskraft, kan utgöra mönster, modeller, för liknande metaforer. Tonvikten i bokens första del ligger på variationer kring tematiska, mönsterskapande metaforer inom olika ämnesområden, medan den senare delen koncentreras kring återkommande metaforiska uttryck som sammantagna avslöjar tankemönster i allmänspråket.

Metaforer används inte bara för att skapa nya termer för konkreta företeelser som de ovannämnda exemplen; deras kanske främsta betydelse ligger inom sådana områden som inte kan iakttagas. När upplevelser, abstrakta begrepp, skeenden och funktioner måste förmedlas, fungerar metaforen som bro från det kända till det nya okända. Filosofiska idéer beskrivs i rumsliga termer; elektroniska processer förmänskligas; ett helt samhälle beskrivs som ett folks hem, förenandet av en världsdal som ett hus-

bygge. Metaforerna utvidgar vår kunskap om det okända genom att använda det redan kända. Samtidigt som vår kunskap växer, utvidgas vårt språk genom det nya användandet av de befintliga orden.

Men valet av metafor påverkar den nya användningen: metaforen filtrerar och organiserar vår uppfattning. Den innebär en tolkning, där vissa aspekter lyfts fram på bekostnad av andra. Den som introducerar en metafor har problemformuleringsprivilegiet i dubbelt måtto: valet av metafor har en heuristisk funktion – metaforen kan ses som en komprimerad hypotes – men den har också en mer emotiv aspekt. Associationer från metaforens tidigare användningsområde, dess auktoritet eller status kan utnyttjas. Nyare discipliner lånar gärna termer från mer etablerade vetenskaper, som när nationalekonomin återanvänder den klassiska mekanikens synsätt.

Även allmänspråket lånar snabbt nya vetenskapliga metaforer: historiska jämförelser visar hur olika epokers centrala intressen avspeglats i tidens metaforbruk. 1800-talet använde gärna den nya järnvägens uttryck metaforiskt, och vi tycks ha en viss förkärlek för vår tids vetenskapliga rön: vi har idéinfarkter, trafikinfarkter, datavirus, anorektisk kultur, cancersvulster i samhället eller i stadsbilden, svarta hål i ekonomin eller i själen. Samtliga förutsätter ett medvetande om såväl ursprungsbetydelsen som det nya sammanhanget för att rätt kunna tolkas och användas.

Medan språkbrukarens förståelse av metaforiska uttryck förutsätter en holistisk syn, där en mängd faktorer samverkar i tolkningen av metaforen som en del av en helhet, kretsar metafordiskussioner (som i de flesta språkliga frågor) av praktiska skäl kring ett begränsat antal givna, korta exempel isolerade från allt sammanhang (typexemplet är vanligen "människan är en varg"). Därmed motverkas syftet att analysera metaforens roll i språket: dis-

kussionen fixeras medan språket förändras. Samtidigt som mycket av språkforskningen har följt samma utveckling som Wittgenstein, i en perspektivförskjutning i riktning mot ett ökat intresse för språkets användning, finns det även förvånansvärt statistiska drag, speciellt i den mer filosofiskt inriktade metaforforskningen. Ibland kan dessa tendenser samverka med en biologiskt baserad kognitiv syn, som starkast uttryckts av nutida amerikanska forskare. Tveklöst finns det många universella aspekter i allmänspråkets metaforer, i synnerhet i de som uttrycker allmänmänskliga, ofta förbegreppsliga, kroppsligt betingade erfarenheter – exempel ges i senare delen av denna bok. Men samtidigt påverkas språkets utveckling av omvärldens villkor, kulturella faktorer i ordets vidaste mening, vilket framgår av många exempel i kapitlen om medicinen, politiken, ekonomin, tekniken och utbildningsväsendet.

I den ständiga, ömsesidiga växelverkan mellan språk och kultur är antagligen sanningen som så ofta fördelad på båda sidor. Majoriteten av de vanligaste, mest "osynliga" metaforerna inom varje språk bildar sammanhängande system som tycks allmängiltiga och allmänt utbredda: exempelvis betecknar "upp" oftare större mängd och högre värde än "ner". Däremot kan mer medvetet skapade (eller lånade) systematiskt använda metaforer vara kulturellt relaterade: ett lands natursyn kan framgå ur dess metaforer, dess politiska ideal förknippas med en central metafor – blott Sverige folkhem har.

Denna bok är avsedd som en inledande presentation av metaforer inom vissa vanligt förekommande ämnesområden och i allmänspråket. Materialet, som anges i kapitelskommentarer i slutet av boken, utgörs av populärvetenskapliga skrifter, av allmänt informationsmaterial, som broschyrer och handledningar, samt av tidningsartiklar

från mitten av 1980-talet och framåt. Till varje kapitel ges även litteraturanvisningar med korta kommentarer. Kommentardelen är, tillsammans med litteraturlistan, avsedd att underlätta vidare metaforstudier.

Metaforer, metonymier med mera

Här följer en kort sammanställning av termer som används i boken, med illustrerande exempel. Tonvikten anges med ' efter den betonade vokalen.

Metafo'r kommer av det grekiska *meta pherein*, att föra, flytta över; en *metaphora* är alltså en överföring; termen "överförd betydelse" används ofta i lexikon för att ange metaforisk användning. (Uttrycket används fortfarande i sin bokstavliga betydelse, på t.ex. grekiska flyttbilar och färjebiljetter.) I antikens språksyn sågs betydelsen hos ett ord som något påtagligt som kunde överflyttas (medan det fortfarande kvarstod hos det ursprungliga ordet, alltså ägde snarast en betydelseutvidgning rum). Något av denna konkreta föreställning har levt kvar i senare tiders debatter av "A är B"-typen (människan är en varg), dvs där betydelse ses som något entydigt och därmed transportabelt. Den s.k. interaktiva synen (se I.A. Richards, Max Black) ser däremot betydelsen hos metaforen som något mer föränderligt: om A omtalas som B, så påverkar det både A och B (synen på både vargen och människan påverkas), och med mer komplexa följder än en enkel betydelseförflyttning.

Metaforer, i synnerhet inom litteraturen, har tidigare ofta kallats **bildspråk**, vilket dock implicerar enbart visualiserade uttryck, "språkliga bilder". Dessutom används termen bildspråk även inom bildkonsten, i en av många

utvidgade användningar av "språk" (andra exempel är kroppsspråk, formspråk, tonspråk, programspråk, se avsnittet om Språkmetaforer).

Metaforer kan bilda **analogier**, där flera delar svarar mot varandra, som i Aristoteles exempel: ålderdomen förhåller sig till livet som aftonen till dagen; alltså kan man kalla aftonen "dagens ålderdom" eller ålderdomen "livets afton". Speciellt inom vetenskapen kan en användbar metafor användas på ett sådant sätt och då motsvara en **modell**. (Jfr exemplen i Vetenskapens metaforer, Kropp & Sjal mm.)

I utvidgad, icke-språklig mening används "metafor" även närmast i betydelsen **emblem** eller **symbol**, dvs en "företeelse som på ett koncentrerat sätt ger uttryck för viss annan företeelse" (NEO), som när invandrare ses som en "metafor" för förändringar i svenska samhället, eller en planta i kruka blir "en metafor för människans rum i naturens mycket större system".

Döda metaforer, alternativt stelnade, fossiliserade, petrifierade, konventionaliserade, fixerade, frusna metaforer, liksom vissa klichéer och klyschor, är sådana, ursprungligen metaforiska uttryck, som har funnits så länge i språket att deras ursprungliga betydelse inte längre noteras. Många **lexikaliseras**, får en egen, självständig betydelse, uppfattas som ett icke-metaforiskt uttryck och upptages i lexikon som enda betydelse, t.ex. stolsben och lampfot. Dödförklaringar av ord är emellertid svårdefinierade: stolen kan börja halta, eller få ett tillfälligt förband, kanske spjälas stolsbenet – sådana användningar av den ursprungliga metaforen kan återuppväcka den. Likaså återupplivas den ofta vid översättning, då dess ursprungliga beståndsdelar återfår sin bokstavliga betydelse och uttrycket därmed återupptar sitt metaforiska liv (jfr avsnittet om översättning).

Etymologiska metaforer, metaforer där en väsentlig del

av ordet kan härledas till en betydelse som utvidgats eller överförs, diskuteras sällan som specifikt begrepp, och då mest inom språk med latinska rötter. Ett ofta anfört exempel är "skrupler", av lat. *scrupulus*, liten sten, som överfört blir störning, orsak till irritation eller oro, men där ursprungsbetydelsen endast vagt kan urskiljas, och då bara av delar av befolkningen. Liknande hänsyn ligger bakom brittiska pedagogers argument mot användandet av *curriculum* (lopp, löpning) som beteckning för kursplan, och det besläktade *course*, dvs. både kurs och tävlingslopp: dessa termer skulle kunna bidra till att betona konkurrenssituationen i skolan.

Ord av germanskt ursprung framstår av naturliga skäl som mer transparenta, genomsynliga, termer i svenskan med sina färre inslag av latinsk vokabulär.

Katakre's av det grekiska *katakhresis*, felaktigt bruk. Termen används på två skilda sätt: antingen för att ange "sammanblandning av olika bildliga uttryck som inte hör ihop", t.ex. "tidens tand läker alla sår", eller för att ange sådana metaforiska uttryck som skapats för att fylla lexikala "luckor" i språket, som t. ex. bergets fot, bordets ben. Det senare bruket är vanligare i metaforforskningen, där exemplet om tidens tand brukar kallas *mixed metaphor*, dvs **blandmetafor**. Att blandmetaforer alls väcker reaktioner tyder på att de ursprungliga metaforerna fortfarande kan aktualiseras, väckas till liv. Blandmetaforer kan användas medvetet i litterärt och religiöst språk, där de fyller speciella funktioner, som att uttrycka motsägelse eller mångsidighet.

Metonymi', av det grekiska *metonymia*, förändring av namn. Metonymier uppstår då en egenskap eller en företeelse som på något sätt förknippas med något annat får beteckna detta ursprungliga begrepp. Sambanden kan vara av många slag, t.ex. hölje – innehåll: "att ta ett glas"; producent – produkt: "att läsa Shakespeare"; användare –

det använda: "han är förstafiol i symfonikerna"; representant (eller något representativt) – det representerade: "Vita Huset meddelar". En speciell sorts metonymi utgörs av **syne'kdoken**, av det grekiska *synekdokhe*, samtolkning, där en del står för det hela (lat. *pars pro toto*): "fjärden är full av segel". Som framgår av exempel i de olika kapitlen kan en metafor i sin tur ge upphov till metonymier; detta gäller i synnerhet vetenskapliga metaforer, som ibland också ses som modeller eller analogier.

Liknelse, eng. *si'mile*, skiljer sig i sin form från metaforen genom att jämförelsen markeras: "han är stark som en björn", "han har en björns styrka". Likhetsmarkeringen kan peka ut de egenskaper som avgränsas och jämförs, i detta fall björnens styrka, och därmed göra uttrycket mera entydigt och lättolkat, vilket har märkts i undersökningar av barns förmåga att förstå metaforiska uttryck. Liknelsen kan också användas för att introducera en betydelseutvidgning eller överföring: "här kommer björnen igen" kan syfta på samma person som i exemplet "stark som en björn", nu i en metafor som underförstår både den ursprungliga, uttalade liknelsen och den som liknas vid en björn – endast sammanhanget möjliggör en tolkning.

Även om skillnaden mellan explicit jämförelse, som i liknelsen, och implicit jämförelse, som i metaforen, kan vara av vikt i vissa sammanhang, har den föga betydelse i denna undersökning av vilka metaforiska uttryck som används inom vissa ämnesområden. Jag har därför bara i undantagsfall gjort någon åtskillnad mellan olika sorters metaforiska uttryck.

Metafor används alltså genomgående i boken som samlingsbegrepp för samtliga ovanstående termer. För att kunna diskutera delarna i en metafor har olika termer föreslagits inom den huvudsakligen engelskspråkiga litteraturen. I Sverige har diskussionen dominerats av termerna **sakled** och **bildled**, där sakled betecknar det beskrivna

och bildled det metaforiska uttrycket. Båda termerna riskerar att bli missvisande, framför allt leder "bildled", liksom "bildspråk", tankarna till visuella metaforer, trots att de ofta används om metaforer som inte i första hand visualiseras, t.ex. folkhemmet. Även "sakled" kan vara missvisande med sina associationer till konkreta substantiv – många metaforer skapas just för att konkretisera något abstrakt. Därutöver finns det en risk att man förutsätter att båda "leden" ska föreligga explicit i ett "A är B"-förhållande, vilket inte alltid är fallet. Bland de termer som används internationellt är I.A. Richards *tenor* och *vehicle* fortfarande de mest utbredda: med **tenor** förstås det begrepp som **vehicle** (eg. fordon) ska förmedla; de beröringspunkter som finns mellan dem kallas ibland **ground**, dvs den "grund" eller mark som de har gemensamt, något som inte alltid framgår, varför termen sällan används. Andra termer har föreslagits, t.ex. Max Blacks *frame*, ram, för det betecknade, respektive *focus* för själva metaforen, men inget tycks kunna ersätta Richards termer. I detta sammanhang kommer jag huvudsakligen att diskutera själva användandet av vissa metaforer, varvid uppdelningen i delar blir mindre väsentlig.

Speciellt inom den omfattande forskningen om vetenskapliga metaforer, liksom i den snabbt växande kognitiva metaforforskningen används termer som särskiljer sådana metaforer som ger upphov till vidare utveckling av besläktade begrepp. Bland dessa termer finns *theory-constitutive metaphor* (Boyd), metaforen som i sig utgör en teori i koncentrat, eller ger upphov till teorier; andra termer är *model-making metaphor* eller *thesis metaphor* (Hesse), metaforen som modell eller analogi (se ovan); *conceptual metaphor*, begreppsmetafor, dvs. en metafor som uttrycker ett begrepp eller skapar/bidrar till ett nytt begrepp; *generative metaphor* (Schön m. fl.), metaforen som genererar, ger upphov till nya begrepp (och metaforer); här finns

också vagare begrepp som "starka metaforer" (Black). Ibland används *root metaphor*, rotmetafor, ett begrepp som introducerades 1948 av filosofen Stephen Pepper i samband med en teori om fyra världsuppfattningar, som förknippades med vars sin "rotmetafor", men då i den mycket vida betydelsen "typ av analogi": den formistiska världsbilden skulle t.ex. motsvaras av rotmetaforen "likhet". Jag har föredragit att använda omskrivningar snarare än att försöka införa nya svenska termer.

Metafor, metonymi och synekdoke tillhör retorikens **troper**, dvs. uttryck som använder ord i överförd betydelse; troperna i sin tur räknas till de stilistiska **figurer**, som inom den klassiska retoriken avsågs öka textens verkan.

Eftersom diskussionen rör språkliga företeelser, kommer några andra, mera allmänna språkvetenskapliga termer att användas:

Ett ords betydelse kan anges som dess **denotation**, dvs. dess grundbetydelse, eller "bokstavliga" betydelse: ordet "lamm" denoterar ungt djur av fårras. Ett ords användning ger upphov till **konnotationer**, dvs. bibetydelser utöver grundbetydelsen: "lamm" kan ha konnotationer av oskuld eller offer. Det kan också ge upphov till **associationer**, idémässiga anknytningar: "han associerar lamm med vitlök, medan det ger henne associationer till Skottland".

Språket brukar analyseras på olika nivåer eller utifrån olika perspektiv: **semantiken** (av grek. *semantikos*, med betydelse), betydelseläran, gäller främst innebörden hos ord och satser; **syntaxen** (av grek. *syntaxis*, sammanställande), satsläran, analyserar hur ord kombineras till satser och meningar; **pragmatiken** (av grek. *pragma*, verksamhet) studerar hur språket används i praktiken; **retoriken** (av grek. *retorike techné*, talandets konst; numera inkluderas även skrivet språk) gäller sidor hos språket som rör dess påverkande, övertygande förmåga. Metaforen förenar semantiken och pragmatiken genom att förståelse av

metaforen kräver hänsyn till både betydelse och sammanhang.

Inom språkvetenskapen representeras två extrema ståndpunkter av universalister respektive relativister: enligt **universalisterna** har människans språkförmåga sin grund i en medfödd universell grammatik, en uppfattning vars främsta representant är Noam Chomsky. **Relativisterna** inom språkforskningen hävdar däremot att den världsuppfattning som finns inbyggd i ett språk präglar språkanvändarnas tänkande, den s.k. Sapir-Whorf-hypotesen. Dessutom vill en del språkforskare, t.ex. George Lakoff, förklara universella drag i språk, som t.ex förekomsten av vissa grundläggande rumsmetaforer, med allmänna mänskliga, biologiskt betingade kognitiva principer. Dessa tendenser kan i sin tur relateras till **biologismen**, vars människosyn domineras av biologiska tolkningar, respektive **konstruktivismen**, som ser människan som ett resultat av kulturella förutsättningar.

Redan Aristoteles...

All metaforforskning går tillbaka på Aristoteles: citat ur *Om Diktkonsten* och *Retoriken* fungerar som metaforernas heliga skrifter – oavsett egna avsikter eller åsikter åberopar nästan alla metaforforskare dessa kortfattade, delvis fragmentariska uttalanden. Själva skrifternas lakoniska natur har lämnat fältet fritt för tolkningar och varierande översättningar.

Aristoteles (384–322 f.Kr.) framhäver metaforen som det främsta bland olika sorters ("vanliga och ovanliga") ord och uttryck: att kunna skapa och använda metaforer är tecknet på en medfödd begåvning som inte kan läras ut, nämligen att upptäcka likheter. Som den systematiska analytiker han är, gör han en indelning av olika sorters metaforer, en systematik som fortfarande används ibland: en benämning för något överförs till något annat, antingen ett allmänt uttryck för ett specifikt, ett specifikt för ett allmänt, något specifikt för något annat specifikt, eller genom analogiförhållande (om ålderdomen förhåller sig till livet som aftonen till dagen, så kan man kalla aftonen "dagens ålderdom" eller ålderdomen "livets afton"). Eftersom dessa definitioner är så allmänt hållna, och exemplen få och ibland oklara, har senare uppdelningar sett de två förstnämnda (det allmänna för det specifika och omvänt) som definitioner av metonymier – vilket kan tas som exempel på hur nära varandra dessa två figurativa uttryck i själva verket ligger (jfr kapitel Metaforer, metonymier med mera). Liknelsen ser Aristoteles som en

metafor med tillagd förklaring; ordspråk är metaforer, även hyperboler, dvs. starka överdrifter, kan vara metaforer. I *Retorik* ger Aristoteles vissa rekommendationer för användandet av metaforer: framför allt bör de ge liv åt livlösa ting, alltså animera och personifiera. Dessutom bör metaforen tala till sinnena och överraska åhöraren, ge nya idéer.

Medan Aristoteles ser metaforen som något utöver den rent språklig-stilistiska förmågan, nämligen en förmåga att urskilja gemensamma egenskaper, så framställs metaforen av senare författare snarare som en sorts tillagd dekoration, och deras uttalanden gäller främst utformning och användning av metaforer: Cicero (106–43 f.Kr.) beskriver i *De Oratore* (Om Talaren) metaforen som en kortform av liknelsen och förordar tydligt igenkännliga metaforer för att ge stilen lyskraft. Cicero ser också metaforens betydelse i språkets ordförråd: liksom klädedräkten uppfunnits som nödvändigt skydd, men sedan utvecklats till prydnad, så har metaforen sitt ursprung i språkets fattigdom, men har sedan kommit att användas för det nöje den skänker.

Den romerske diktaren Horatius (65–8 f.Kr.) rekommenderar i *Ars Poetica* (Om Diktkonsten) dekorum, dvs. anpassning till textens stil, genre och ämnesval, och föredrar realism snarare än originalitet. Den grekiske filosofen Longinos (213–ca 273) betonar i *Om det sublimes*, eller *Den stora stilen*, likaså att valet av figurativa uttryck måste anpassas till sammanhanget och den retoriska avsikten: användandet av figurativt språk kännetecknar en högre stil, men måste användas sparsamt. Retorikläraren Quintilianus (ca 35–100) framställer i sin *Institutio Oratoria* (Talarutbildning) samtliga de språkliga figurerna som ett medel att höja stilen, men främst sätter han metaforen, som han indelar i fyra kategorier av kombinationer mellan animerat och livlöst (där bl.a. metonymier sammanförs

med metaforer). Han påpekar också att metaforen inte inskränker sig till enstaka ord, utan även berör de underliggande tankarna.

Under medeltiden fanns dels en vidareutveckling av dessa preskriptiva idéer, uttryckt i en mekanistisk syn på metaforen som dekoration, t.ex. i Geoffrey de Vinsaufs *Poetria Nova*, där 63 olika ornament räknas upp med rekommendationer om användandet. Samtidigt fanns en helt annan, religiöst motiverad syn på metaforen som nyckel till förståelse av världen. Eftersom Gud skapat världen, fanns en mening i allt skapat, och Guds vilja kunde tydas genom att man rätt tolkade skapelsen. Världen sågs som en bok, som kunde läsas, analyseras, tolkas och förstås, och diktaren kunde förmedla en förståelse genom att rätt använda metaforer. Denna syn på metaforer som bärare av högre sanningar lever kvar som grund i mycken renässanspoesi, vilken utgår från metaforen som uttryck för gemensamma sanningar snarare än privata tankar. Metaforen är ett didaktiskt verktyg för att visa fram den etablerade världsbilden, och diktaren en upptäckare snarare än en uppfinnare.

Renässansens invecklade metaforer som utvecklas i många intrikata led, bl.a. hos den engelske poeten John Donne (1573–1631), förverkligar med själva sin komplexitet metaforens uppgift: att påvisa sammanhanget och meningen i allt skapat. Den samtida retoriken, t.ex. hos Petrus Ramus (1515–1572), framhäver dialektikens och logikens roll i talekonsten och bidrar till att ge metaforen en analogisk, ibland didaktisk utformning: renässansmetaforen vänder sig mer till intellektet än känslorna. Härmed betonas läsarens roll som medskapande: de långa *conceits*, invecklade metaforiska konstruktioner som nu blir vanliga, kan ses som gåtor att tydas av mottagaren.

I England tog puritanismen avstånd från allt som uppfattades som överdrifter och betonade det rättänkande

innehållet; s.k. *Plain Style* blev mönstret, och eventuella metaforer sågs som något som kunde tilläggas efteråt – det organiska sammanhang som tidigare förutsatts mellan metaforik och innehåll upphävdes. Tidens vetenskapliga intresse kanaliserades i grundandet av *The Royal Society* 1660, som uppsatte regler för det vetenskapliga språket, där figurativa uttryck skulle undvikas helt – 1670 föreslogs t.o.m. att parlamentet skulle lagstifta mot "överdrivna metaforer". Idealet var ett "naturligt" språk som skulle ligga så nära matematiken som möjligt – ett stilideal som varken följdes av sina upphovsmän eller senare vetenskapsmän, men vars uttalade principer fortfarande lever kvar i handböcker och instruktioner till forskare, samt i föreställningen att metaforer skulle vara mindre "sakliga" och därför potentiellt vilseledande.

Den syn som denna akademi uttryckte blev dominerande under upplysningstiden med dess syn på sanning och kunskap som absoluta begrepp. Filosofen Thomas Hobbes (1588–1679) delade akademins syn på matematiken som det renaste framställningssättet: metaforer var för honom något absurt, *ignes fatui*, irrbloss, bedrägliga och vilseledande. (Samtidigt baserar Hobbes sitt främsta verk, *Leviathan*, på en central metafor, staten som mänsklig kropp.) Det nya klarhetsidealet ledde till såväl fritt omarbetade "översättningar" av Homeros som kritik och bearbetningar av vad som bedömdes som alltför fantasifulla texter, i riktning mot tydlighet och entydighet. Tidens rationella, empiriska syn uttrycktes av Locke (1632–1704) i *An Essay on Human Understanding*, som i sin betoning av erfarenheten som all kunskaps källa gick till attack mot alla former av retorik, "detta mäktiga verktyg i bedrägeriets tjänst" som bara vilseleder, upprör känslorna och förvillar omdömet. Målet var i stället att "tala om tingen som de är".

Radikalt annorlunda idéer var på väg: Vico (1668–1744)

i Italien och Herder (1744–1803) i Tyskland såg historien, inklusive konst och vetenskap, som en parallell till människans utveckling. Därvid skulle språket, i synnerhet i metaforer, symboler och myter, ha uppstått som tolkningar av världen: språket är till sitt ursprung metaforiskt. Enligt Vico drevs människan av ett behov att förklara världen metaforiskt: *Homo non intelligendo fit omnia*, när människan inte förstår, skapar hon sin värld. Vico föregick också senare "relativister", som Sapir och Whorf (se kapitel Metaforer, metonymier med mera), genom att hävda att språket formar människors samhällen genom att bevara vad som ursprungligen varit metaforiska tolkningar av världen.

Den engelska poeten Shelley (1792–1822) framställde i sin *Defence of Poetry* metaforen som ett medel att både stimulera och ge uttryck åt fantasin, den mänskliga förmåga som romantikerna satte högre än förnuftet: förnuftet såg skillnader och analyserade likheter, men bara fantasin kunde förena likt och olik, se och skapa enhet. Metaforen, som kunde åstadkomma denna sammansmältning, beskrevs som språkets främsta verktyg, själva förutsättningen för språket och tanken. Liknande tankar uttrycktes av de övriga romantikerna, främst av Coleridge (1772–1834), som läst och tagit intryck av Vicos teorier. I neoplatonsk anda såg han organisk enhet som ursprung och mål, och diktens metaforiska processer som ett sätt att uppnå denna sammansmältning. Liksom Vico insåg Coleridge också metaforens roll i språket och tänkandet. Med ett sådant perspektiv är inget språk, inget nytt tänkande möjligt utan metaforer.

Psykologen och filosofen William James (1842–1910), författaren Henry James bror (och upphovsmannen till uttrycket "stream of consciousness", medvetandets ström, som metafor för medvetandets sätt att fungera) delade Aristoteles värdering av det analogiska tänkandet: för

honom var metonymiskt tänkande ett "icke-tänkande", eftersom det bara innebar kontinuitet, fortsättning, i stället för utveckling och nyskapande. Vetenskapliga framsteg byggde på analogiskt tänkande, "science is nothing but the finding of an analogy". Med detta synsätt är han en förbisedd föregångare till den numera så omfattande forskningen om vetenskapliga metaforer (se detta kapitel). I övrigt förblev metaforen en litterär angelägenhet till mitten på 1900-talet.

Den amerikanska nykritiken, med sin emfas på närläsning av texten, avsatte en teori och en terminologi som visat sig livskraftiga: Harvardprofessorn I. A. Richards' (1893–1979) termer *tenor* och *vehicle* kan te sig svårhanterliga, i varje fall svåröversatta. Kanske är själva deras ogenomskinliga mångtydighet en användbar egenskap: mer lättförstådda termer, som t.ex. de svenska "sakled / bildled" blir genom sin entydighet också snävare. Men trots att termerna är vad som förknippas med Richards, var teorin där de ingick hans främsta insats: att metaforen inte inskränker sig till ordnivån, utan innebär något mer omfattande. När ett ord används om ett annat begrepp än det vanligen förknippas med, ändras båda leden, och en ny helhet uppstår i samverkan. Dessutom påpekade Richards att det som metaforen betecknade, dess *tenor* eller sakled, inte behövde vara explicit utsagt: tolkandet av metaforen kan ske – och sker i praktiken oftast – oberoende av ett uttalat sakled. Därmed ökar sammanhållningens betydelse: ord har i sig ingen mening, utan får betydelse – och ändrar betydelse – genom användandet. Det metaforiska användandet av ord utvidgar deras betydelse och därmed språket, och i förlängningen vår verklighetsuppfattning.

Liksom romantikerna insåg Richards metaforens roll i språket som helhet, och därmed dess betydelse för tänkandet, och liksom "post-Tractatus"-Wittgenstein, dvs.

Wittgenstein i sina senare skrifter, betonade han användandets, sammanhangets roll för tolkningen. Bland litteraturforskare har han länge varit ganska ensam om denna syn på metaforens roll: majoriteten har fortsatt att analysera metaforiskt språk i litterära verk, ibland från någon speciell period, som Rosamond Tuves studie av elisabetansk poesi och dess samband med den samtida världsbilden, eller enstaka författare, som Caroline Spurgeons psykoanalytiskt inriktade analys av Shakespeares metaforer, eller Wolfgang Clemens undersökningar av Shakespeares bildspråk ur ett tematiskt perspektiv. Mer språkliga utgångspunkter har också förekommit, som semantikern Stephen Ullmans analyser av franska romaner, och Christine Brooke-Roses studie av metaforens grammatik i engelska dikter. Över huvud taget har studiet av metaforiken länge varit fokus för stilistiska undersökningar av litterära texter, som t.ex. i Peter Hallbergs stora verk *Diktens bildspråk*.

Den s.k. pragstrukturealismens arbetsätt skilde sig från dessa metaforstudier, och en av riktningens främsta, den ryske språkforskaren Roman Jakobson (1896–1982), har i en artikel resonerat kring metaforiskt språk på ett sätt som givit upphov till långtgående spekulationer. Med utgångspunkt i neurologiska rön från 1860- och 70-talen tyckte sig Jakobson (som själv undersökt ljudrubbningar hos afatiker) urskilja två typer av afasi, där antingen den metonymiska eller den metaforiska förmågan gått förlorad. Emellertid är även de uttryck som Jakobson kallar metaforer snarare metonymer (t.ex. "eld" för "gaslåga") – John Hughlings Jackson, den brittiske neurologen bakom de ursprungliga rönen, definierade dem själv som skenbara metaforer. Resonemanget tycks baseras mer på en vilja att finna en naturvetenskaplig grund för en litteraturvetenskaplig teori än på godtagbara iakttagelser, men teorin är i sig intressant nog att diskuteras utan hänvisning till

osäkra medicinska observationer: Jakobson skisserar en uppdelning av litterära genrer enligt deras dominerande drag av metonymi eller metafor. Poesin, speciellt romantikens och symbolismens diktning, präglas av metaforiskt tänkande, medan den realistiska romanen är metonymisk till sin karaktär; dramat är metaforiskt, medan filmen är metonymisk; surrealismen metaforisk, kubismen metonymisk – listan kan fortsättas enligt samma skiljelinjer, likhet eller närhet.

Under 1900-talet har dock metaforen tilldragit sig allt mer intresse från andra forskare än litteraturvetare: främst filosofer har studerat hur påståenden som uppenbart är falska (som det välkända exemplet "människan är en varg") ändå kan tolkas korrekt (människan har vissa egenskaper som är varglika, t.ex. flockmentalitet, jaktinstinkt, kanske grymhet – däremot inte fyra ben, päls eller huggtänder). Under senare tid har den mer språkfilosofiskt inriktade metaforforskningen också granskat metaforen ur ett kognitivt perspektiv, metaforens roll i intellektuella processer.

Synen på metaforiska uttryck kan indelas i semantiska och pragmatiska teorier: man kan koncentrera sig på att analysera ordaspekten, hur metaforer uttrycker tankar, eller användningen, hur metaforer tolkas i ett sammanhang. Den traditionellt dominerande semantiska synen, *substitutionsteorin*, förutsätter att metaforen ska kunna analyseras i sina beståndsdelar, i praktiken omvandlas till en liknelse eller jämförelse (jämförelseteorin är en form av substitutionsteori), och sedan ersättas av andra, icke-metaforiska uttryck. "Människan är en varg" skulle då kunna ersättas med t.ex. "människan är lika grym som en varg". Förutsättningen är att metaforen aldrig förändrar något: ords betydelse är konstant och stabil. Men även mycket enkla exempel, som vargmetaforen ovan, visar att så inte är fallet. Även bortsett från sammanhanget är tolkningen föränderlig, beroende på våra individuella erfa-

renheter av både vargar och människor. Metaforen är en syntes, och dissektioner illustrerar vad I. A. Richards underströk: metaforen är något annat än sina ursprungliga beståndsdelar.

På 1950-talet presenterade den amerikanske filosofen Max Black i *Models and Metaphors* en metafor-teori som betonar *interaktionen*, den ömsesidiga påverkningen mellan de olika delarna av en metafor. Black, som tagit intryck av Wittgensteins språkfilosofi, har kanske inspirerats av dennes betoning av sammanhangets, användandets, betydelse för språket: båda framhåller kontextens roll för varje yttrande. Detta sammanhang kallar Black för *frame* och själva metaforen för *focus*; dessa båda element påverkar varandra i varje metaforiskt uttryck. Sålunda uppfattas "människan är en varg" olika i skilda sammanhang, beroende på respektive kulturs syn på vargar, vilken i sin tur styr tolkningen av metaforiska uttryck. Metaforen fungerar som ett filter, den organiserar vårt tänkande: att se människan som en varg förändrar vår människosyn, men även vår syn på vargen, som genom metaforen blir mer förmänskligad. De metaforer som baseras på en sammanhängande teori eller världsbild kan ses som modeller: de får en heuristisk funktion och utgör sätt att behandla ett problem. I senare artiklar lyfter Black fram behovet av studier av insignifikanta, omärkliga metaforer, vars kognitiva funktion ger dem betydelse – sådana metaforer som behandlas i senare delen av denna bok bland allmänspråkets metaforer. Även där betonar han metaforens filtrerande och organiserande betydelse, hur den kan förändra sätt att se och därmed tolka världen. Liksom en ultrarapidsekvens av en hästs rörelser kan förändra synen på hur en häst rör sig, genom tillförsel av ny kunskap, så kan perspektiv och förståelse av något som beskrivs i en text förändras av valet av metafor. Metaforen både uttrycker och påverkar insikter.

Blacks teori ligger pragmatiken nära i sin betoning av sammanhangets betydelse, och sådana teorier som granskar omständigheter kring metaforens användning, både hur (när, varför) den uppstår, används och förändras och hur den ges meningsfull tolkning, vore intressanta, men låter ännu vänta på sig – pragmatiken är dock ett relativt nytt område, i synnerhet jämfört med den formellt inriktade retoriken som under sekler dominerat metaforstudier.

Den franske litteraturforskaren Paul Ricoeur betonar I. A. Richards nytänkande om metaforens roll i språket: Richards retoriklära är inte avsedd att analysera hur språket kan användas för att påverka och övertala, utan beskrivs som studiet av hur språket skapar förståelse och missförstånd. Han visar hur den *interanimation* som sker i samverkan mellan *tenor* och *vehicle* lyfter fram den klassiska frågan om ords betydelse och påvisar hur betydelsen skapas av sammanhanget – "egentlig betydelse" är en kvarleva av namnmagi. Ricoeur följer en linje från romantikerna Coleridge och Shelley över Richards och Black, som betonar metaforens konstanta närvaro i allt språk, inte bara poesins. Han uppmärksammar även forskningen inom den vetenskapliga metaforiken, särskilt Mary Hesses arbete, och jämför modellens roll i vetenskapen med metaforens i poesins språk: båda bidrar till tolkning och förståelse, och båda påverkar själva tänkandet.

Den vetenskapliga metaforen har ägnats så mycken uppmärksamhet att den får ett eget avsnitt längre fram; det intressantaste är kanske att det språk, som enligt ofta upprepade föreskrifter – från 1600-talets akademinormer till dagens skrivråd – skall vara helt "faktamässigt", under alla perioder varit rikt på metaforer. Många klassiska vetenskapliga skrifter har baserats på metaforiska uttryck (t.ex. Darwins träd och "naturliga urval"), och det är svårt att tänka sig språkliga förklaringar utan metaforiska ut-

tryck: hur beskriva något hittills okänt utan att referera till det redan kända? Frågan blir snarare vad bland all tidigare erfarenhet som väljs för det nya syftet: valet ger i sin tur upphov till inte bara reaktioner baserade på tidigare erfarenheter av begreppet i dess första betydelse – detta val kan också komma att skapa beslättrade metaforiska uttryck, som i sin tur bildar system av termer som förstärker den ursprungliga metaforen: DNA-koden, immunförsvaret, den förmänskligade datorn är exempel i vår tid.

Det har också förekommit försök att skapa holistiska system liknande antikens indelning i de fyra elementen (se kapitlet Kropp och själ), där filosofer indelat metaforer i vissa övergripande kategorier. Kenneth Burke talar om de fyra "Master Tropes", de främsta figurerna i språket: metaforen anger perspektivet, synsättet; metonymien innebär en reduktion, synekdoeken en representation, och ironin kännetecknas av dialektik. Bland dessa står metaforen främst: varje världssyn kräver en central metafor – explicit eller implicit – att organiseras kring. Stephen Pepper skapar termen "rotmetafor", som ofta åberopas men då som om termen gällt konkreta, språkligt uttryckta metaforer. Peppers rotmetaforer är dock betydligt vidare begrepp än så: i hans system av fyra världsbilder, "världshypoteser", motsvaras var och en av en basanalogi, en rotmetafor, närmast i betydelsen kategori: formismen har "likhet"; mekanismen "maskin"; kontextualismen "historisk händelse, tidsförlopp"; organicismen "process, integration".

Bland nutida filosofer har Donald Davidson blivit mest omtalad, främst för sitt förnekande av metaforen. Förenklat uttryckt hävdar han att metaforen endast kan betyda vad orden "egentligen" betyder; därmed blir de flesta metaforer falska påståenden, medan alla liknelser är sanna. Det kan vara sant att människan är *som* en varg i vissa avseenden, men inte att hon *är* en varg. Davidsons ståndpunkt baseras på en åtskillnad mellan "vad ord

betyder och vad de används till", och inom språkets pragmatik, dess användning och sammanhang, tillmäter även han metaforen stor betydelse, utifrån sitt perspektiv. Metaforens främsta funktion är inte att förändra ords mening, utan att genom användandet av ord med given och oföränderlig betydelse få oss att se det beskrivna på ett nytt sätt. Metaforen har då endast en emotiv men ingen kognitiv betydelse: den påverkar våra känslor men inte vårt tänkande.

Den metaforsyn som blivit mest omtalad under de senaste åren representeras främst av George Lakoff, ursprungligen en av Chomsky-skolans generativa grammatiker, och hans medförfattare, bland dem filosofen Mark Johnson. Liknande tankar skymtar tidigare i teoretisk form, t.ex. hos Donald Schön, medan den första tillämpningen inom denna forskningsinriktning anses vara en uppsats av Michael Reddy om kommunikationsmetaforer.

Trots uttalad erkänsla till Sapir och Whorfs relativistiska språkbegrepp tycks Lakoff och Johnson se sig själva som universalister: de metaforer de insamlat ses som uttryck för allmänmänskliga, biologiskt betingade erfarenheter – i en senare artikel hävdar Lakoff att vissa begreppsstrukturer också är neurologiskt betingade. Deras material utgörs av vardagliga metaforiska uttryck i engelska språket, s.k. konventionaliserade, döda eller lexikaliserade metaforer, som ordnas i vissa begreppssystem, kognitiva modeller, där de samverkar till att uttrycka centrala uppfattningar som t.ex. "diskussion är krig".

Metaphors We Live By, Lakoff och Johnsons första bok, som närmast nått kultstatus, behandlar uteslutande engelskspråkiga exempel. Vad som är omedelbart slående vid ett försök till överföring till svenska förhållanden (se kapitlet om Rumslighet), är rikedomen på engelska synonymer – trots att de båda kulturerna har så mycket gemen-

samt, visar ett försök till översättning snart att kulturell likhet inte räcker för att skapa likadana metaforer: språkets inneboende egenskaper spelar också in. Engelskans lätthet att växla mellan olika ordklasser eller funktioner utan att förändra form, s.k. funktionsbyte eller noll-avledning där svenskan kräver en ändrad ordform: – t.ex. *to race, a race*; att löpa, ett lopp, *a mind, to mind*, exemplet överlämnas som övning åt läsaren – kan i sig bidra till en större andel animerade eller personifierade metaforiska uttryck. Likaså utgör substantivering en typ av konkretisering, som forskare inom denna skola ser som en återkommande "behållare" eller "rumslighet", och denna språkliga möjlighet kan variera mellan olika språk, eller ha olika stilistiska funktioner inom samma språk (jfr rekommendationer mot "substantivsjukan" i svenskan).

Ett centralt exempel som "diskussion är krig", där Lakoff och Johnson med en mängd uttryck övertygande visar hur denna syn genomsyrar varje meningsbyte i västliga kulturer, kan också illustrera en av metodens svagheter. Även i svenskan kan man "trappa upp" en diskussion, ta till "fula grepp" mot sin "motståndare" i "diskussionens hetta". Det är då intressant att notera förändringar i aktuella uttryck för diskussion, som "det offentliga samtalet", eller "det vetenskapliga samtalet"; det ofta använda bakhtinska "dialogiska förhållningssättet" eller "dialogen"; kanske också det allt mer utbredda (och allt bredare definierade) användandet av "diskurs". I stället för konfrontationsbegreppet "diskussion är krig", baseras samtliga dessa uttryck snarare på begreppet "diskussion är ett nära möte på lika villkor". En analysmodell som i likhet med Lakoffs ser metaforen som ett uttryck för icke-språkliga, biologiskt baserade begrepp kan lätt bli statisk och bortse från språkliga förändringar som i sig kan uttrycka kulturellt betingade förändringar i tankesätt.

Tillämpad på uttryck för allmänmänskliga, grundlägg-

gande begrepp ger Lakoffs modell bestickande resultat, något som noterats av nobelpristagaren och neuroforskaren Gerald Edelman, som liksom Lakoff pläderar för en erfarenhetsbaserad, fenomenologisk syn på kognitiva strukturer. Det lilla fåtal undersökningar och jämförelser med utgångspunkt i andra språk, som hittills gjorts, har däremot antytt att det kan finnas skillnader mellan olika språk i just dessa grundläggande begrepp – ett mindre anglocentriskt betraktelsesätt borde vara angeläget om man vill dra slutsatser om biologiskt baserade företeelser.

Historiskt har alltså seklernas diskussioner kring metaforen fram till relativt nyligen fokuserats kring litterära texter: metaforen har oftast setts som ett medel att uppnå vissa retoriska effekter, att påverka åhörare och läsare, eller nå "högre" stilistiska nivåer. Med få undantag har teorierna dominerats av synen på metaforen som något formmässigt, utanförliggande, åtskilt från innehållet. Vico och romantikerna inledde en diskussion som fortfarande pågår: om metaforen som en grundläggande del av språket och därmed av de flesta av våra tankeprocesser. Därmed har metaforforskningen, "metaforologin", förskjutits från de emotiva metaforerna, diktens och känslans figurer, till de kognitiva metaforerna, tänkandets uttryck.

Att tolka och översätta metaforer

Att tolka metaforer

Att förstå en metafor, dvs. hur ett ord eller uttryck används i en annan betydelse än dess vanliga, kräver en ganska avancerad språklig kompetens i vidaste bemärkelse. Citatet "han lade golvet i mitt hus, efter hans död har jag själv byggt väggarna" får en annan innebörd om det av sammanhanget framgår att det rör sig om en sånglärare och en operasångerska: byggnaden förvandlas då till en musikalisk karriär. En rubrik som "Väg kan spräcka Stadshuset" tolkas olika beroende på sammanhanget – antingen som ett fysiskt hot mot en byggnad, eller ett politiskt stridsämne. Tolkningen av den metaforiska betydelsen förutsätter inte bara kunskap om utvidgade användningar av ord (metonymisk användning av "stadshuset" för att beteckna kommunens – inte stadens – politiker; metaforisk användning av "spräcka" i betydelsen orsaka meningsskiljaktigheter inom en grupp), utan även kännedom om den aktuella lokala situationen. Alltså fordras utöver kunskap om svenska ords överförda och utvidgade betydelser även omvärldskunskap om svensk kommunalpolitik och lokal debatt.

Ovanstående exempel får illustrera de svårigheter att översätta metaforer, som bl.a. förhindrat maskinöversätt-

ning av mer komplexa texter. Liknande orsaker kan spåras bakom de kortfattade, förenklade exempel som dominerar diskussioner om metaforer: att inkludera kulturberoende skillnader skulle införa alltför många komplikationer.

Men ord är inte isolerade och entydiga, lika lite som något annat mänskligt: liksom människor är de beroende och betingade av sammanhang. "Korrekt" förståelse kan samtidigt innebära missförstånd.

Vid inläringen av ett främmande språk upplevs detta tydligt: det nya språket tycks vimla av orimliga påståenden och märkliga kombinationer. Speciellt fasta, idiomatiska sammansättningar, t.ex. ordspråk, kan utgöra svårigheter: här får en koncentrerad beskrivning av en konkret situation representera ett abstrakt idéinnehåll, en värld av erfarenheter. "Tomma tunnor bullrar mest" innebär inte någon information om tunnors natur utan ett konstaterande om olika människors uppträdande, och att inse detta kräver både en analys av det konkreta uttrycket och en rekonstruktion av en abstrakt analogi – en process som innebär en hel del möjligheter till misstag, som framgår nedan.

Att kunna tolka ett metaforiskt uttryck kräver inte bara kunskap om de metaforiskt använda ordens grundbetydelser, utan också en omvärldskunskap som kan vara omfattande. Det innebär också att kunna selektera, generalisera och organisera: att se vad som är väsentligt, allmängiltigt eller specifikt, och hänföra dessa aspekter till relevanta kategorier. För att ta det klassiska exemplet "människan är en varg", måste man veta inte bara vad en varg är enligt objektiva kriterier, utan framför allt hur en varg betraktas i vår kultur; man måste inse att uttalandet gäller vissa av vargens kulturellt definierade egenskaper och inte andra, väl så framträdande drag (vargens påstådda grymhet avses oftare än dess päls). Dessutom måste man av satsens sammanhang avgöra vilka av vargens

egenskaper som är avsedda och därmed relevanta i sammanhanget: vargen sedd som grymt rovdjur eller som flockdjur?

Medlemmar inom samma kulturområde träffar dessa avgöranden, gör dessa komplicerade tolkningar oräkneliga gånger varje dag, utan större tvekan, ofta utan att ens reflektera. Något av processens komplikationer avslöjas emellanåt, när något ovant metaforiskt uttryck introduceras: det kan krävas tid och ny kunskap att inse att "jag ska döda dig" i vissa sammanhang kan vara ett metaforiskt hot, lika lite bokstavligt menat som "fan ta dig" (ursprungligen en förbannelse). Över huvud taget är kraftuttryck i olika språk sällan möjliga att förstå eller översätta bokstavligt; läsaren uppmanas att själv pröva.

Hur förståelse av metaforisk användning av ord går till är följaktligen en komplicerad process. Det kan vara intressant att se hur denna process undersökts hos olika grupper vars språkförmåga avviker från genomsnittet: barn i olika åldrar; schizofrena patienter och människor med neurologiska språkstörningar. Inom samtliga dessa forskningsområden har man koncentrerat sig på tolkningen av metaforer snarare än uppkomsten, skapandet av metaforiska uttryck. I de flesta fall har utgångspunkten dessutom varit metaforiska ordspråk, alltså fasta, i viss mån kulturellt betingade (och därmed erfarenhetsrelaterade) kombinationer av ord. Det finns då alltid möjligheten att andra faktorer än själva metaforens analogiska funktion påverkar tolkningen, t.ex. kan själva den etablerade ordkombinationen utlösa associationer.

Barns förhållande till metaforer brukar beskrivas på radikalt olika sätt: antingen är de metaforernas mästare, eller fundamentalt oförmögna att skilja på metaforer och bokstavligt språkbruk. Ett antal studier har på olika sätt undersökt barns förmåga att förstå metaforer, att analysera och förklara dem, samt att själva skapa dem. Här är själ-

va provkonstruktionen av naturliga skäl av stor betydelse, i synnerhet när det gäller förskolebarn, där åsikterna beträffande metaforforskande går mest isär. Resultaten varierar en hel del, men en tydlig tendens är att förståelsen och förklaringsförmågan tilltar med ålder och allmän intellektuell och språklig mognad, medan det egna metaforforskandet varierar starkt i förskoleåldern – i den mån det alls kan betraktas som metaforiskt språk: hur avgöra verklighetsuppfattningen hos en 2–3-åring? Perioden mellan 7 och 11 brukar karakteriseras som "den konkretiserande, bokstavstrogn" åldern, då kategorier tycks fastläggas: denna åldersperiod är i de flesta undersökningar den minst metaforproduktiva; därpå tilltar både produktion och förståelse av metaforer, men är då av annan karaktär (mätningarna är här på skriftligt material). Jämförelser mellan uppsatser från olika (amerikanska) skolor tyder på att elever i högstatusområden snabbare anpassar sig till skrivnormer med färre nyskapande metaforer, en typ av socialiseringsprocess, medan barn i lågstatusområden bibehåller en mindre konventionaliserad metaforproduktion.

En del resultat pekar på att små barn lättare skulle acceptera originella, nyskapande metaforer än stelnade, klichéartade uttryck – frågan är om eller hur de "förstår" metaforerna: deras ålder och språkutveckling påverkar deras förmåga att förklara. Däremot tycks stelnade metaforer lättare accepteras i högre åldrar, antagligen för att de då är mer välbekanta. Dessutom tycks förståelsen underlättas av att själva jämförelsen markeras, t.ex. genom liknelser eller gåtor (även Aristoteles påpekade att goda gåtor ger bra metaforer), men därmed blir också problematiken annorlunda.

En amerikansk jämförelse mellan gymnasister och pensionärer påvisar att tolkningen av metaforer även har en kvalitativ aspekt, där högre ålder, och därmed större

omvärldskunskap och bredare erfarenheter, resulterar i en annan typ av tolkning. Ungdomarna, vars ordkunskap i medeltal inte skilde sig från pensionärernas, tolkade de givna, icke-idiomatiska metaforerna (t.ex. "Naturen är en stark våg") snävt analytiskt, medan de äldre gjorde mer långtgående, övergripande analogier i sina tolkningar. Där de yngre tog fasta på de enstaka ordens betydelse, gav de äldre uttryck för en integrerande helhetssyn: de båda gruppernas tolkningar kännetecknades av analys respektive syntes. Något individuellt samband mellan vokabulär och tolkning kunde inte spåras hos de äldre, men väl hos de yngre, där individuell ordkunskap var den enda faktor som hade samband med tolkningsförmågan. Förenklat uttryckt tyder resultatet på att ett stort ordförråd underlättar förståelse av metaforer, men att erfarenheter av ords användning i fler och mer varierande sammanhang är ännu viktigare.

Förståelse, tolkning av metaforiska uttryck har alltså samband med allmän intellektuell utveckling, i synnerhet med förmågan att kunna urskilja olika tänkbara användningar av samma ord, jämföra erfarenheter av ords användning i olika sammanhang och organisera sådana kunskaper. Kategorisering, dvs organiserandet av omvärlden, kan ha ett samband med förutsättningarna att förstå metaforer: en viss abstraktionsnivå krävs för att likheter ska urskiljas. En metafor tar fasta på någon väsentlig egenskap hos både det beskrivna och det beskrivande, men om detta gemensamma väsentliga inte kan urskiljas, kan intrycket bli godtycklighet. Just förmågan att kategorisera är bristfällig både hos små barn och hos vissa schizofrena patienter; organisationen av deras världsbild tycks mer präglad av samordning än överordning. Då kan ytliga, slumpmässiga likheter upplevas starkare än t.ex. funktionella likheter: i stället för att se sambandet mellan bord – stol, jacka – mössa kan de sortera upp omgivning-

en efter t.ex. färg: blå stol – blå mössa. En sådan världsbild domineras av det konkreta; metaforer kan då uppfattas alltför bokstavligt och blir därigenom förbryllande.

Ett ofta anfört påstående är att schizofrena patienter tolkar metaforer alltför bokstavligt, som en del av en oförmåga att sortera erfarenheter och dra allmänna slutsatser. Även här har ordspråk varit utgångspunkten i testmodeller sedan 1930-talet. Genomgående dominerar konkreta, beskrivande tolkningar, liksom i svenska undersökningar från 1960-talet, där Carl-Erik Brattemo analyserat schizofrena patienters tolkningar av ordspråk, både med fri tolkning och val mellan givna alternativa svar. Resultaten pekar på tydliga tendenser hos schizofrena patienter att ge konkreta, ofta felaktiga eller nonsensartade svar: de tomma tunnorna i exemplet ovan kunde t.ex. leda till resonemang om upplevelser av tomhet. Motsvarande tendenser att välja konkreta tolkningar, men då oftare korrekta (tomma tunnor ekar, därför bullrar de mest) fanns även hos patienter med hjärnskador, medan hallucinogenerna LSD gav reaktioner som påminde om de schizofrenas.

Liknande bokstavliga och därmed konkretiserande tolkningar av metaforiska uttryck noterades redan av Freud, främst i fallet Cäcilie M., en ung kvinna som "förverkligade" språkliga uttryck: hon kunde bokstavligen känna ett slag i ansiktet när hon upplevde en förolämpning, och en "genomträngande" blick gav upphov till stark huvudvärk.

De skiftande språkrubbningar som orsakas av hjärnskador och sammanförs under beteckningen afasi, innebär helt andra metodologiska svårigheter: framför allt innebär själva språkrubningen att patientens förmåga att svara inskränkts.

Bland de mest kända forskningsresultaten från undersökningar av sambandet mellan afasi och tolkningen av metaforer finns den ryske språkforskaren Roman Jakobsons

slutsatser om en viss typ av skada, där den afatiska patienten endast kan använda ord vars betydelse utlöses av ett givet sammanhang: han kan säga att det regnar bara om han faktiskt ser regnet. Därmed är metaforiskt språkbruk uteslutet: patienten lever i en "bokstavlig" värld. Jakobson förklarar följderna av denna afasi med avsaknaden av ett metaspråk, möjligheten att tänka och tala om själva språket, analysera och förklara dess användning. (Om skillnaden mellan metonymier och metaforer hos afatiker, se kapitlet Metaforer, metonymier med mera ovan.)

Något överraskande resultat framkom i en modernare amerikansk undersökning, där metaforiska uttryck ("han hade en skrikig slips" respektive "hans hjärta var tungt") presenterades både i skrift och i bild för patienter med skador på vänster respektive höger hjärnhalva. Eftersom vänster hjärnhalva dominerar språkförmågan, liksom förmågan att resonera logiskt och abstrakt, medan höger hjärnhalva mera förknippas med intuitiva och kreativa processer, inklusive bildskapande, förväntade man sig att patienterna med vänsterhalvskador, som normalt får afasisymptom, dvs. språkstörningar, skulle uppvisa svårigheter att tolka metaforer. Omvänt borde patienterna med högerhalvskador fortfarande kunna tolka språkliga metaforiska uttryck. Resultaten av denna studie, liksom av andra undersökningar av skador på endera hjärnhalvan, tyder på att förhållandet är mer komplext än vad man kan förledas att tro av den ibland grovt förenklade hjärnhalvedebatten. Afasipatienter tycks kunna känna igen metaforer och tolka dem, speciellt utifrån givna sammanhang, medan högerhalvskadade har större svårigheter att acceptera annat än lexikalisk, dvs bokstavlig betydelse. Även här tycks den holistiska erfarenheten av språkets användning i sammanhang vara väsentlig – uppfattningen av helheten kan vara till bättre ledning än förståelsen av de enskilda orden.

I samtliga dessa fall måste man hålla i minnet de speciella förutsättningar som skapas av själva sjukdomen: patienterna kan just på grund av sina skador inte själva ange dessa skadors verkningar. Därför spelar själva försökssituationen en ovanligt påtaglig roll: Brattemo påpekar till exempel att utfrågningen av de schizofrena patienterna tycktes ha vissa terapeutiska effekter. I afasifallen gäller att det material som används: bilder, val av ordkombinationer, ordspråk, i sig har en styrande effekt: vid användandet av bilder inträder nya förhållanden, och vid alla olika ordkombinationer gäller det att ta hänsyn till andra faktorer än den eventuella metaforen, t.ex. ords tendens att förekomma i samma kombinationer, eller i liknande sammanhang. Ett ord är lika lite som människan en ö: liksom människoliv får ord meningsfull betydelse i ett sammanhang. Kanske är den mest entydiga lärdomen från studier av skador på den språkliga förmågan en insikt om detta vårt beroende av sammanhang.

Att tolka metaforer inom det egna språket fordrar alltså en mångsidig språklig kompetens, som omfattar såväl kunskap om enskilda ords betydelse som erfarenheter om hur denna betydelse kan variera med ordens användning. Att översätta metaforer från ett språk till ett annat innebär allt detta inom två språk och därtill kännedom om två kulturens skilda förutsättningar på en mängd olika områden. I de följande avsnitten berörs några exempel på de klyftor som måste överbryggas.

Metaforiska ordspråk och idiom

Ordpråk, ordstäv och liknande talesätt utgör en speciell sorts metaforer: de kan ses som miniatyrberättelser, där hela berättelsens slutsats eller moral får representera ett begrepp som i sin tur kan appliceras på en helt annan situa-

tion. "Bränt barn skyr elden" beskriver en konkret situation, som kan användas som en analogi för en likartad situation: så som ett bränt barn lärt sig sky eld, har någon lärt sig undvika vad som en gång visat sig vara smärtsamt. När uttrycket väl etablerats, kan det också användas i förkortad form: om någon tycks undvika vissa situationer kan detta förklaras med en hänvisning till "bränt barn". Ordspråk kan alltså användas i sin helhet, som explicit metaforiskt uttryck, eller genom någon del, som implicit hänvisning.

Till sin natur måste ordspråk vara allmänt begripliga, och deras allmängiltighet förstärks av formella drag: presens eller infinita verbformer används genomgående, vilket understryker deras tidlösa sanning. Däremot kan de gå tillbaka på förhållanden som kan vara geografiskt betingade: om man i Sverige och Ungern lär sig att inte sälja skinnen innan björnen är skjuten, så måste man i det björnfattigare England nöja sig med att som i Aesopus fabel vänta på att kycklingar kläcks, medan man i Frankrike inte skördar säden förrän den är mogen. Till och med snarlika ordspråk bär spår efter skilda naturliga förutsättningar: i Sverige ställs en fågel i handen mot tio i skogen, men i det tätbefolkade England är proportionerna en mot två, medan man i Kina jämför en fisk i grytan med tio i havet. Det latinska *lignum in silvam ferre*, att bära ved till skogen, har variationer runtom i Europa som tillsammans bildar ett kulturgeografiskt spektrum: i England är det kol till Newcastle, i Frankrike vatten till floden och i Tyskland vatten till Rhen, alternativt öl till München eller ugglor till Aten (antagligen efter grekiskt mönster), i Sverige och Estland bröd för bagarbarn (i Estland förekommer även den romerska regeln om ved till skogen), och i Ryssland forslar man samovarer till smidesstaden Tula.

I andra fall spåras kulturellt betingade skillnader: en svensk, tysk eller fransk storm i ett vattenglas blir i det

tedrickande England en storm i en tekopp; den engelska uppskattningen av te återfinns som värde mått: "inte för allt te i Kina" motsvarar allt smör i Småland (där kanske allitterationen har medverkat till en viss överskattning av den småländska mejeridriften). Svenska tomtar på loft motsvaras av engelska fladdermöss i klocktorn (*bats in the belfry*, åter ett exempel på allitteration som minnesstöd). Att man inte kan tjäna två herrar eller sitta på två stolar uttrycks i jakternas England som omöjligheten att följa både hare och hundar, och blir på arabiska ett konstaterande att två svärd inte ryms i samma skida, nog så drastiska skillnader. Ibland är skillnaden liten men förbryllande: den svenska varningen "livet är ingen dans på rosor", motsvaras av engelskans mera dämpade "ingen bädd av rosor".

Dessa etablerade uttryck förekommer ofta bara som fragment: "ingen rök" kan räcka om man kan utgå att fortsättningen är välkänd. Frågan är hur spridd sådan kunskap är – hur många förknippar Rolling Stones med bondesamhällets erfarenheter? Gruppens namn kan ses som en programförklaring om man vet att det bakom uttrycket ligger ett ordspråk som finns i bl. a. Sverige, England och Estland: "På rullande sten växer ingen mossa".

Ordspråk anses ofta uttrycka universella erfarenheter, och sant är att de flesta sådana uttryck tycks gå tillbaka på allmänna iakttagelser. Undersökningar av icke infödda talares tolkningar visar en ganska sammansatt bild: å ena sidan förstås många ordspråk väl, i synnerhet de som konkret beskriver en situation, men det förekommer också missuppfattningar, även bland infödda talare. Resultat, där de utfrågade tolkat okända ordspråk lika korrekt som de förstått välbekanta uttryck, kan stärka uppfattningen, att det är ordspråkets utformning som är avgörande: om den analogi som där uppställs är igenkännlig eller möjlig att rekonstruera, då kan man använda sig av den för att tolka ordspråkets metaforiska innebörd.

Ordspråk är både nationellt, ibland regionalt, förankrade i konkreta erfarenheter och allmänt spridda som fasta ordkombinationer. Denna dubbelhet leder till vissa svårigheter vid tolkningen, som ofta visar sig i språkundervisning: inte sällan är uttrycken välkända, som etablerade klichéer eller döda metaforer, men betydelsen kan vara svår att tolka rätt – kanske är den bakomvarande verkligheten för avlägsen (innebörden av tomtars loftboende kan vara lika svår att förstå som fladdermöss förekomst i klockstaplar i exemplen ovan). Därför är det lite förvånande, att ordspråk så ofta används för att undersöka förståelse och tolkning av metaforer hos t.ex. afasipatienter – hur avgöra graden av kännedom: är ordspråket välkänt som fast ordkombination, i vissa sammanhang, eller upplevs det som ett uttryck för erfarenhet, och då som verklighetsbeskrivning eller i överförd betydelse?

Idiom är en annan fast kombination av ord, som kan vara betydligt svårare att tolka, dels då idiom oftast är kortare än ordspråk, dels då deras innebörd är mindre konkret: de saknar oftast karaktären av situationsbeskrivning eller berättelse. Idiom kan definieras som uttryck, vars innebörd inte framgår av delarnas betydelse: att förstå de ingående orden räcker alltså inte för att kunna tolka idiomet som helhet. Idiom kan därför vara mycket svåra att förstå och att lära sig att använda korrekt, dvs. att uppnå ett idiomatiskt språk. Hit hör bl.a kombinationer med prepositioner och partiklar, uttryck som inte bara är notoriskt svårinlärda utan också föränderliga över tid, ibland också regionalt varierande. Några sådana exempel har studerats som uttryck för kognitiva grundstrukturer av George Lakoffs forskargrupp, men arbetet är ännu i sin början och resultaten motsägs delvis av de få studier som gjorts på andra språk än engelska.

Bland svenska idiom med metaforisk grundbetydelse finns uttryck som *ta lätt på något*, *ta något hårt/tungt*, *slå*

eller *vifta bort något* och mängder av liknande, nu längesedan döda metaforer. Som alla döda metaforer kan de emellertid vakna till liv med rätt behandling – alternativt spöka vid alltför vrång användning, som när begravda hundar gravas eller vi tvingas simma i samma båt. Skönlitterära författare, som tar språket på allvar, kan bli varse den ursprungliga metaforen och använda den: i romanen *Skimmer* återuppväcker Göran Tunström några döda metaforer, som *slå bort*: "så kraftigt slog han, att han tappade fotfästet" eller *tidsfördriv*: "far driver nu tiden framför sig som en motsträvig ko". Dickens går ett steg längre och bygger i *Great Expectations* upp en hel liten värld, med torn, tinnar, vindbrygga och kanon, i ett förverkligande av engelsmannens "mitt hem är min borg".

Att översätta metaforer

"Vi har böjt ryggen bakåt för att att hjälpa dem" påstods nyligen i en tidningsartikel, och läsarna imponerades kanske av den akrobatiska hjälpsamheten eller undrade över den märkliga insatsen. Förklaringen är att en engelsk kliché, alltså en avsomnad metafor (*bend/lean over backwards*, 'göra sitt yttersta') översatts alltför noggrant. Just vid inlärandet av ett främmande språk uppdragas metaforernas mängd: för icke infödda skapas språket på nytt, och etablerade sammansatta uttryck återfår sina ursprungliga beståndsdelars betydelse. Det främmande språket kan då te sig fullt av nyskapande, originella metaforer, eller vilseledande snarlika uttryck. Metaforiska uttryck varierar från minsta vardagsfras – man undrar "hur *står* det till" på svenska, medan man frågar "hur *går* det" på många andra språk: *comment allez-vous*, *wie geht's* (förbryllande skillnader kan även finnas mellan nära grannar: finner förundras över det estniska 'hur *går* handen', *kuidas käsi käib*) – till

fackterminologi. Den typ av katakres som ingår i alla språk, t.ex. bergets *fot*, stolens *ben*, kan också ge upphov till misstag. En svensk flodmynning är en engelsk flod-*"mun"* (*river mouth*): i svenskan finns associationer till ting och riktning utåt, i engelskan personifiering och obestämd öppningsriktning. Undersökningar av spanskspråkiga studenters inläring av engelsk medicinsk terminologi har visat att liknande skillnader mellan olika språk kan förorsaka svårigheter och förväxlingar, vilket kan tyda på att något hos de "döda" metaforerna fortfarande är vid liv.

Idiom, klichéer, döda metaforer: alla etablerade uttryck utgör svårigheter vid översättning. Att tillmäta dem överdriven originalitet är ett vanligt fel: både den litteraturkritiker som berömde det nyskapande bildspråket hos den översatte författaren, och översättaren som begick "sval som en gurka" där originalet hade klichéen *cool as a cucumber* gjorde samma misstag som reportern ovan: de såg det invanda med alltför nyvakna ögon. I det här fallet kunde alliterationen inneburet en varning: fasta uttryck har ofta formlikheter som rim, rytm eller alliterationer och assonanser. De kan också utgöra reservat för ord som blivit sällsynta i allmänspråket, som den dialektala kajan i svenskans "full som en alika".

Västerländska språk hämtar ofta sin visdom ur samma källor, och många talesätt baseras på eller består av citat från litterära verk. Aesopus fabler förekommer ofta, liksom Bibeln, men även modernare författare som Shakespeare och H.C. Andersen har bidragit. Det finns alltså många sätt för metaforiska uttryck att bli etablerade och därmed mindre synliga inom det egna språket – men blott alltför iögonenfallande för nykomlingar. När det dessutom bara refereras till dem genom delar och fragment, blir resultatet rebusar och gåtor. En hänvisning till "sura rönnbär" kan vara obegriplig för icke-svenskar: hur ska man veta att det rör sig om Aesopus fabel om räven

och druvorna i försvenskad och förkortad form? Det gäller för översättaren att inse att orden inte ska tolkas bokstavligt utan som en helhet och i överförd mening, därefter analysera innebörden av hela uttrycket, känna igen den eventuella källan och då helst använda de etablerade översättningar som införlivats med respektive språk.

Ordspråk utgör en liknande kategori, som redan behandlats ovan; eufemismer är ett annat område där metaforiska uttryck får skyla obehagliga fakta. Liksom ordspråk kan de vara förankrade i kulturella föreställningar och därmed variera mellan olika språk. Därför kan de sällan översättas ordagrant, utan bara med motsvarande eufemism som lämpar sig för sammanhanget. Översättaren måste bedöma vilken kontext som kräver motsvarande stelnade metafor: när ska man omskriva "att dö" med "gå hädan", "lämna det jordiska", "gå bort" eller "kila vidare"? Samtliga metaforer uttrycker variationer på samma tanke: döden innebär att lämna livet, underförstått för ett annat mål – vad händer om det andra språket har en annan uppfattning om döendet, med annan metaforik?

Att inse hur ett metaforiskt uttryck uppfattas i originalets språk, källspråket, är alltså en fundamental förutsättning för att rätt kunna förmedla det i översättningen till målspråket. Under Kuwait-krisen påpekades ibland att skillnader i den accepterade retoriken på ömse sidor kunde ge upphov till missförstånd, och att vissa uttryck antagligen borde tolkas metaforiskt snarare än bokstavligt – men medan västvärlden samvetsgrant analyserade sitt eget språkbruk, en nog så nyttig övning, så saknar vi fortfarande kunskap om hur samma ord kan uppfattas av olika parter från olikartade kulturer. Att genom översättning försöka förmedla innebörden av "folkhemmet" kan illustrera svårigheterna i översättandet av centrala kulturella metaforer.

Som framgår längre fram, både av det mer allmänt hållna kapitlet om vetenskapliga metaforer och av de enskilda kapitlen om metaforer från olika områden, finns det en tydlig tendens att utbilda system av metaforik som utgår från ett underliggande grundbegrepp. Sådana system kan också utformas inom vissa texttyper, som t.ex. sportspalter, kultursidor eller affärssidor, där påverkan från utländska källor kan vara stark (och tiden knapp). Då kan metaforiken visa sitt beroende av sammanhang i alla bemärkelser, som överflyttandet av marknadens personifieringar visat (se kapitlet om ekonomins metaforer). I en idealisk värld bör en översättare ha kunskap om såväl respektive grundmetaforer som kulturellt betingade metaformönster.

Resultatet av alltför snabb översättning kan bli inte bara lån av utländska termer, utan även översättningslån av "falska vänner", dvs överflyttade ord som nödtorftigt fått en svensk yttre form, t.ex. *Fuchsschwanz* – fogsvans. Några sådana översättningslån från senare år kan tjäna som (varnande?) exempel: amerikanska tvåreklamsketcher, *soap operas*, har gett upphov till "såpa" som samlingsbegrepp för snart sagt alla tänkbara banala berättelser; att "operera" t.ex. ett företag är ett annat okritiskt översättningslån; det så typiskt amerikanska *frontier*, dvs gräns, gränstrakt, ett begrepp laddat med kontinentens pionjärmytologi, förekommer som "front" och "frontlinje", med långt mer krigiska konnotationer (stupa vid fronten) i allt fler svenska framtidsvisioner. En särskild lockelse tycks finnas i amerikanska uttryck: förutom de redan nämnda finns mer aktuella exempel, som *cameo*, en väl utförd karaktärsstudie eller rolltolkning, som i en debattbok översattes med det överraskande (och i sammanhanget totalt orimliga) "kamébrosh". Ytterligare ett liknande fall utgörs av "ikon", av det grekiska *eikon*, som i sin grundbetydelse av bild också används som dator-

term för grafisk symbol på bildskärm; nu har ordet fått en oförutsedd användning inspirerad av den amerikanska utvidgningen till "central gestalt med symbolvärde". Att den helgonlika Moder Teresa ses som en ikon är inte långsökt – men när sjöbodas ses som "en bohuslänsk ikon" och tidskriftssamlaren Knuff är "en Ikeaikon i dignitet med Tore och Billy", kan "kulturkrocken" med kyrkans ikoner bli kännbar.

Via vetenskap och teknik överförs ofta översättningslån, som fogsvansen ovan. Ibland ställer det nya språket krav som påverkar överföringen, som när det relativt neutrala *killer cell* tvingas bli det betydligt mer medvetna och därmed mer förmänskligande *mördarcell*. Omvänt kan användningen av ett ord inom något prestigefyllt område påverka tidigare språkbruk: översättningen av engelskans *powerful*, 'mäktig', tycks trängas ut av datorvärldens metafor "kraftfull", med sådana resultat som "den kraftfulla staden S:t Petersburg". Liknande exempel på importer finns i de följande kapitlen.

Om förståelse, tolkning och översättning av språkets "omärkliga" metaforer innebär sådana problem kan man förvänta sig oöverstigliga svårigheter vid överflyttning av litterära, originella och nyskapande metaforer. Delvis är förhållandet det omvända: den nyskapade metaforen ställer tydligare krav på översättaren. I motsats till klichén tolkas originalmetaforen sällan som mera nyskapande än den egentligen är och undgår därför övertolkning. Där emot kan ljudeffekter, nyanser och associationer av olika slag gå förlorade, och litterära metaforer riskerar snarare att tolkas i underkant, att förlora en del av den ursprungligen avsedda effekten.

De mest idiosynkratiska metaforerna blir ironiskt nog de lättast översatta: de måste oftast översättas mest ordagrant. Surrealismens berömda symaskin och paraply återuppstår i de mest skilda språk och kulturer: att ersätta

någondera ter sig otänkbart, oavsett symaskiners och paraplyers varierande användning och associationer.

Med få sådana undantag är även nyskapade metaforer, i likhet med de ovannämnda mer etablerade idiomatiska uttrycken, relaterade till kulturella förutsättningar. En av Tomas Tranströmers översättare, Robin Fulton, har t.ex. skildrat hur en "mycket avancerad och subtil metafor", bryggors "stenar i magen", vid ett Sverigebesök visade sig vara en lättfattlig personifiering av en träbrygga förstärkt av stenblock. Vid översättning av abstrakta, kulturellt förankrade begrepp saknas sådana påtagliga förklaringar; det kan vara problematiskt att förmedla ett så särpräglat nordiskt begrepp som "centrallyrik", i t.ex. Gunnar D. Hanssons "lunnefågeln är en usel centrallyriker".

Liksom fallet är med vissa ordspråk spelar även naturens villkor in: att överföra Shakespeares ord i *Othello* om Desdemonas snövita hud i en tropisk omgivning medför problem – snö är ju inte bara vithet, utan också kyla och föränderlighet; i annan form blir den det vatten, vars falskhet Othello senare jämför henne med. Här anas en annan svårighet med översättning av metaforer: de kan utgöra delar av en helhet – åtskilda och översatta var och en för sig kan de skingras och helheten gå förlorad.

Språket har även andra uttrycksmedel än ord och ordens ljud: sådana skriftsystem där bildtecken ingår, som t.ex. japanska, har möjligheten att välja tecken som i sig är metaforer. Nobelpristagaren Kawabata lär för sina kvinnogestalter ha valt sådana personnamn som kunde skrivas med tecken baserade på blombilder, en sorts dubbel metafor som svårligen låter sig översättas med bibehållna associationer.

De mångsidiga svårigheterna som omger översättandet av metaforer belyser några av metaforens egenskaper: de döda metaforerna antyder hur vårt språk genomsyrats av överförda uttryck som vi sällan noterar; ordspråken och

idiomen avslöjar hur mycket av vår språkförståelse bygger på implicit kunskap om kulturella förhållanden, och de nyskapade metaforerna visar hur metaforen kan sammanföra erfarenheter och insikter, fakta och associationer.

VIDGANDE VETANDE: METAFORER I FACKSPRÅK

I följande avdelning diskuteras fackspråksmetaforer inom några områden vars termer spritt sig till allmänspråket: vetenskap i vid mening; medicin och psykologi, politik, ekonomi, teknik, och utbildning. Som kapitlet om vetenskapens metaforer visar, kan fackspråksmetaforer ses som tankeverktyg, eller delar av underliggande modeller. De har oftast ett förklaringsvärde, och därigenom kan de också komma att påverka vidare kunskapsutveckling.

I motsats till allmänspråkets metaforer som skildras i nästa avdelning, "Människan alltings mått", är ämnesrelaterade metaforer medvetet valda, skapade och föreslagna: de kan härledas till en första introduktion i ett visst sammanhang, oftast i samband med något nytt synsätt eller någon ny teknik. Efter denna första användning kan de bilda utgångspunkt för liknande uttryck inom ämnet, men också ingå i allmänspråket – då kanske med prestige lånad från den ursprungliga fackspråkliga användningen.

Vetenskapens verktyg

Vetenskapens metaforer består, med naturnödvändighet, av allmänspråkets ord – frågan är *vilka* av våra vanliga ord som används. Som lekmän möter vi ord, som vi förknippar med välkända företeelser, i för oss totalt nya, ofta svårbegripliga sammanhang. Ofta hämtas den vetenskapliga metaforiken från utpräglad vardagliga områden, i synnerhet naturen och människan själv: att organisera med hjälp av träd är den vanligaste metaforen i all systematik, och förmänskligandet den mest spridda metaforen alla kategorier, tillsammans med det metaforiskt utvidgade användandet av människans vanligaste sysslor. DNA förklaras som genernas sätt att vidarebefordra information; virus betraktas som krigförande makt; IT jämförs med en rad välkända företeelser som post, telefon, shopping etc; datorn ses som hjärna (och hjärnan som dator – vissa vetenskapliga metaforer gör dubbel tjänst och belyser därmed varandra). Alla dessa behandlas i olika kapitel längre fram; här diskuteras vissa grundläggande principer hos vetenskapliga metaforer, hur nytt vetande skildras med gamla ord.

Utgångspunkten för den vetenskapliga metaforen är att något hittills okänt ska förmedlas på ett förklarande och övertygande sätt. Forskaren blir då något av en Lévi-Strauss' *bricoleur* (i den svenska övers. "tusenkonstnär"), som använder sig av befintlig kunskap för att skapa ny förståelse. En lyckad vetenskaplig metafor är heuristisk, problemlösande: den ska kunna ge upphov till, kanske

springa ur, den sorts aha-upplevelse som fick Arkimedes att ropa *heureka*, "jag har funnit det", när han vid nedsänkandet av sin egen kropp i badet fann principen för beräkningen av kroppars volym – ett gott exempel på heuristisk metod. Den vetenskapliga metaforen blir en öppning via det kända till det okända.

Metaforer som hjälp vid problemlösning, begreppsverktyg för att göra det abstrakta konkret, fattbart, begripligt, har rekommenderats och använts som pedagogiska hjälpmedel lika länge som undervisning förekommit. Skillnaden mellan å ena sidan de metaforer som används för att illustrera, förstå och lösa enskilda problem, och å andra sidan vetenskapliga metaforer ligger mestadels i förklaringsnivå eller grad av generalisering. Metaforer som används i huvudsakligen pedagogiskt syfte har oftast kortare räckvidd: de syftar till att belysa ett problem som kan vara isolerat från relaterade frågeställningar – den vetenskapliga metaforen syftar däremot till att bearbeta problem av mera övergripande natur.

En användbar vetenskaplig metafor uppträder därför sällan som en isolerad term: här rör det sig inte i första hand om beskrivande terminologiska uttryck som grundar sig på en slumpmässig yttre likhet, som i "*nyckelben*", örats ben "*hammaren, stüdet, stigbygeln*", dvs sådana ord som behandlas i kapitlet om teknikens metaforer. 1996 års nobelpristagares "*buckminsterfullerener*" är ett exempel på en sådan beskrivande metaforbaserad term; det är tänkbart att de vinnande kemisterna undvek journalisterernas metafor *fotbollskolet* med dess rikedom på konnotationer, bl.a. till spel och därmed till funktioner.

Med vetenskapliga metaforer avses sådana uttryck som bidrar till förståelse, kanske också ny, utökad kunskap. Ofta utgörs de av nyckelbegrepp, koncentrerade hypoteser, vilka i sin tur kan ge upphov till besläktade termer, som baseras på systematisk likhet: de ingår i strukturer,

fyller olika funktioner på ett visst sätt. DNA-tekniken är ett tydligt exempel på hur vetenskaplig metaforik kan utvecklas. När Watson och Crick först beskrev "den dubbla spiralen", alltså en beskrivande term, använde de endast få informationsmetaforer: *kod, information och uttrycka*. Den underliggande metaforen eller modellen har gett upphov till fler termer efter samma grundbegrepp, t.ex. *alfabet, bokstäver, komma, skriva, bokhylla, bibliotek, översätta och transskribera*. Alla dessa termer är metaforer som ingår i samma begreppssystem, bildade efter samma mönster. Därmed underlättar de sorterandet av nya företeelser enligt tidigare kunskap: bokstäver kombineras till meddelanden, med eller utan kommatecken; meddelanden skrivs om på olika sätt, ordnas i allt större enheter osv. "DNA är information" är ett exempel på vad som brukar kallas en genererande eller modellskapande metafor: själva grundmetaforen kan vidareutvecklas och visa sig hålla även på lägre, mer detaljerade nivåer (dock kan den även bli vilseledande just genom parallellerna till det välbekanta, när likhet behandlas som ekvivalens: ett sådant exempel beskrivs i kapitlet Kropp och själ).

Vetenskapliga, modellbyggande metaforer har oftast en organiserade funktion. De baseras på och framhäver relationer och funktioner snarare än enskilda egenskaper. Därmed underlättar de organisationen av nya begrepp och nya tankesätt och öppnar möjligheter att upptäcka nya samband: att som Bohr se atomens uppbyggnad som ett planetsystem är inte bara till hjälp för beräkningar utan också ett sätt att se det stora i det lilla och omvänt, att som William Blake "se världen i ett sandkorn".

Vissa sådana insikter leder till stora forskningsprogram: att se datorn som en hjärna har påverkat datorforskningen, liksom den omvända metaforen, hjärnan som dator, har haft effekter på neurologisk forskning. Staten som kropp och den omvända metaforen, kroppen som samhäl-

le, hjälpte biologen Virchow att förstå vissa cellulära funktioner. Det finns också risker i att använda metaforer lösryckt eller i andra sammanhang, hur väl de än fungerar i sin ursprungliga funktion: socialdarwinismen, överflyttningen av Darwins naturliga urval från biologi till sociologi, är ett tydligt exempel.

Valet av grundläggande metafor kan alltså påverka forskningsinriktning och förståelse, något som ofta påpekas av forskare som själva medvetet använder metaforik. Biologen Richard Dawkins, som skapat sådana uppmärksammade metaforer som den *självviska* genen, människan som genernas överlevnadsmaskin, och *DNA-floden*, har påpekat att metaforer kan leda till nya synsätt, som i sin tur kan vara väl så nyskapande bidrag till vetenskapen som nya formler eller metoder. Neurologen Oliver Sacks har framhävt betydelsen av nya myter, metaforer och modeller, som kan möjliggöra förståelse för vissa mentala tillstånd. Han har också pekat på hur en mekanistisk grundmetafor, synen på kroppen som mekanism, "reservdelsmänniskan", har medverkat till en människosyn som försvårar behandling av patienten som hel och sammanfattad människa.

Inte bara naturvetenskaper använder sig av metaforer som analytiska verktyg: litteraturforskaren David Fishelov har visat hur olika metaforer som använts för att beskriva och analysera litterära genrer (biologisk utveckling, familjelikhet, institutioner, talakter) växlar i förklaringsvärde, och han förordar därför en öppen, eklektisk syn på valet av metafor som analytiskt instrument, just på grund av metaforens styrande inverkan på den analys den ska underlätta.

Uppfattningar om metaforers inverkan på tänkandet är svåra att leda i bevis; däremot har det genomförts försök i mindre skala med pedagogiska metaforer, som antyder ett samband mellan val av metaforisk förklaringsmodell och

förståelse eller inläring. Ett försök i datorundervisning visade att de elever, som fick se datorn som en sorts dokumentskåp med lådor och fack, lärde sig hantera datorn snabbare än de elever som fick föreställa sig datorn som skrivmaskin (Holton 1973). I ett annat, väl dokumenterat experiment (Gentner & Gentner) framställdes elektricitet och olika kopplingar av motstånd som antingen rinnande vätska eller en folkmassa i rörelse. Valet av metafor som förklaringsmodell visade sig ha en tydlig inverkan på de respektive gruppernas förståelse av problemen. Metaforer som instrument för förståelse kan alltså både underlätta och begränsa insikter och handlande.

Liksom skapandet av vetenskapliga metaforer kräver expertkunskap, krävs viss erfarenhet för att göra den avsedda tolkningen av de nya metaforerna. Dessa nya begrepp är ytterst komprimerade och avser endast begränsade aspekter av metaforen: stora områden av ny kunskap uttrycks alltså i ett ord med en känd betydelse, denotation, och mängder av konnotationer, som ordet fått genom sin användning. Därmed riskerar det nya metaforiska uttrycket att inkludera konnotationerna samtidigt som den avsedda denotationen. Här visar sig en avgörande skillnad mellan den litterära metaforen och den vetenskapliga: medan en metafor i en dikt skapar en rikedom av konnotationer och associationer, och därmed en fruktbar mångtydighet, är den vetenskapliga metaforen snävt inriktad på en viss aspekt, oftast funktions- eller relationsbetonad. En fabriksmetafor i en dikt kan frammana intryck av buller, stress, ofrihet, opersonlighet, modernitet, effektivitet, automatisering, osv., medan metaforen "cellen är en fabrik" i en biologitext enbart är avsedd att förklara en enda funktion, nämligen att den biologiska cellen producerar något. Den läsare som opponerar sig med hänvisning till avsaknaden av skorsten och stämpelur har brutit det implicita kommunikationskontraktets stipulation, att

metaforen endast avser likheter i vissa, väsentliga avseenden (jfr kapitlet om att tolka metaforer).

I den vetenskapliga metaforens förutsättningar ligger att den måste hålla för granskning, tolkning, diskussion och spridning – och helst bör den i processen bara avvinna fler fruktbara aspekter. Här visar sig ytterligare en fundamental olikhet jämfört med den litterära metaforen, som slits ut eller stelnar till kliché genom alltför flitigt användande. Där den litterära metaforen är privat och implicit, är den vetenskapliga offentlig och explicit. Dess syfte är allmän acceptans, enighet, konsensus i det gemensamma syftet att nå större kunskap.

Ändå händer det att vissa metaforer övertolkas på ett sätt som aldrig avsetts, och som den vetenskapliga användningen av metaforer inte heller tydligt utesluter. Reaktionerna på personifierande metaforer, som t.ex. Darwins ibland uttalat förmänskligade Naturliga Urval (se nedan), eller den personifierade marknaden (se kapitlet om ekonomins metaforer) är exempel på sådana fall. Det kan också förekomma, att det metaforiskt använda ordet definierats annorlunda av forskare än av lekmän: ett sådant exempel utgörs av valet av termen Artificiell Intelligens (se kapitlet om teknikens metaforer). Förmågan att göra selektiva tolkningar har dessutom ett samband med språklig och intellektuell erfarenhet: en viss utveckling eller mognad tycks krävas, av samma art som den som testas vid sortering. Som visats i avsnittet om tolkning av metaforer, sorterar små barn efter yttlig likhet som färg eller form, medan det sker en progressiv utveckling mot större generalisering med stigande ålder, då föremåls funktion, likheten mellan begrepp och andra mer övergripande likheter avgör kategoriseringen.

I Darwins träd sjunger inga fåglar; i Dawkins flod simmar ingen fisk: i motsats till litteraturens metaforer koncentrerar sig vetenskapens på essensen i metaforen – och

oftast tolkas vetenskapliga metaforer lika selektivt som de skapats, som ett exempel på att grundläggande pragmatiska principer om samarbete i mänsklig kommunikation fungerar. Det är framför allt när metaforerna möter motstånd som de detaljgranskas som om de vore konkreta illustrationer. Anekdoterna kring mottagandet av Darwins teorier är välkända: de indignerade protesterna mot "påståendet" att apor skulle finnas i det egna släkträdets karikatyrerna av Darwin i apgestalt. Ett större problem kanske utgörs idag, i vad Sven Öhman kallat vår "vetenskapligt sinnade konversationskultur", av att metaforerna bryts ur sina sammanhang och används som helt fristående uttryck, dock med bibehållande av något av den auktoritet som omger vetenskapliga termer.

När vetenskapliga metaforer väl etablerats, händer det att de återtas till allmänspråket, då som metaforer för något annat än det vetenskapliga begreppet. *Svarta hål* är numera en vanligt förekommande metafor för varierande icke-astrofysiska företeelser från djupa depressioner till spårlösa försvinnanden (den sant einsteinska tidsrumsmetaforen *händelsehorisont* för hålets "kant" har däremot inte fått någon motsvarande spridning). Harveys blodomlopp har omvandlats till både *ståndscirkulation* och *penningförflyttningar*, Faradays elektromagnetiska kraftfält har återuppstått i psykologisk *fältteori* och som *metaforfält*, dvs. de metaforer som genereras kring en central metafor; den Stora Smällen, *Big Bang*, universums uppkomst, har fått beteckna ändrade förhållanden på Londons fondbörs.

Större delen av forskningen kring vetenskapliga metaforer rör inte hur de uppfattas, utan hur de uppstår och vilken funktion de fyller i den vetenskapliga världen. Liksom Aristoteles och Ricoeur betonar naturvetenskapliga forskare metaforen som ett väsentligt moment i kreativt tänkande: förmågan att se likheter i det skenbart olika,

att kunna kombinera vitt skilda begrepp och företeelser, anses vara grundläggande för forskning. Enligt paradigmbegreppets skapare Thomas Kuhn bygger vetenskapliga framsteg på just denna förmåga, och Arthur Koestler såg ögonblick av sådana kombinatoriska insikter, "bisociationer", som det grundläggande i vetenskaplig kreativitet.

Det är intressant att se, att flera av de forskare som förändrat vårt sätt att tänka: Kepler, Darwin, Einstein, Freud, Wittgenstein, samtliga använder sig av en rikedom av olika metaforer, ofta utarbetade till separata liknelser, som för att söka sig fram genom att pröva olika aspekter – en process som Wittgenstein beskriver i *Filosofiska Undersökningar* som ett album av olika skisser av ett landskap, sett från olika håll. Kommenterande material som dagböcker, brev och anteckningar avslöjar att metaforer uppträder på ett tidigt stadium av en ny teoribildning och då genererar nya insikter, som i sin tur kan utarbetas till analogier och modeller, dvs. konkreta framställningar av teorier. Det finns i forskares användning av metaforer ett drag av improvisation, ett ad hoc-användande som är vanligt i det pågående vetenskapliga samtalet, men som genom media ibland sprids och etableras i förtid, kanske med oönskade bieffekter (se diskussionen kring AI i kapitlet Tekniska termer).

Den vetenskapliga metaforen ställer alltså stora krav på sin skapare: den bör baseras på ingående observation, djup kunskap och korrekt induktion, tolkning av det iakttagna – och därtill det mest sällsynta: den kreativa intuitionen som sammanfattar och skapar nytt.

En viktig funktion hos den vetenskapliga metaforen är dess kompakthet: den kan representera en hel teori i ett koncentrat, komprimera en berättelse, skapa en myt. Darwin, som fick utstå kritik även för sitt personifierande av det Naturliga Urvalet, som "dagligen och stundligen

granskar varje minsta variation över hela världen", förklarade sina metaforer med att de var "närmast nödvändiga för att kunna fatta sig kort", och ansåg att "alla vet vad som avses och menas med sådana metaforiska uttryck". Ett liknande resonemang förs av hans lärjunge Richard Dawkins när han försvarar sitt personifierande av generna: det är bekvämt och kortfattat att tala om generna "som om de hade syften". Kanske är det just komprimeringen, de bortrationaliserade "som om"-markeringarna av metaforiken, som skapar de ibland häftiga motreaktionerna på bruket av personifiering, som är en vanlig form av metafor i vetenskapliga artiklar, och ännu vanligare i populariserade varianter.

Reaktionerna mot användandet av personifiering är inte något modernt påfund, heller inte någon typisk lekmannakritik. En gång skapades regler för vetenskapliga texter, där inga avsikter fick tillskrivas den natur som bara skulle observeras: strikt positivistiska riktlinjer för vetenskapliga rapporter i den engelska vetenskapsakademien, *Royal Society*, sammanställdes på 1600-talet av Thomas Sprat och Francis Bacon, som dock själv var en alltför god stilist för att begränsas av sina egna, snävt teoretiska påbud.

Ibland överlever metaforerna sina teorier, till och med hela den världsbild de en gång utgjorde en del av. Under historiens lopp har felaktiga kunskaper förkastats inom forskningen, då de baserats på något misstag i observationer eller slutsatser – men rester kan leva kvar i metaforiska uttryck som ekon av glömda teorier, ersatta sanningar. En gång betydde "att *ge upp andan*" bokstavligen att dö, men respiratorn förvandlade denna sanning till en metafor. Därmed bröts också kopplingen mellan anda och ande och tömdes gradvis – tankesätt dör långsammare än människor – på sitt innehåll. Likaså var alla de uttryck kring "elementen" – *elementens* raseri, *elementärt* osv, som nu är

klichéer, en gång de gamla grekernas vetenskapliga sanning (se kapitlet Kropp och själ för mera om elementen och temperamenten). En annan "vetenskap", alkemin, lever kvar i fysiken i t.ex. termerna *attraktion* och *repulsion*, som minnen av det mest analogigenomsyrade tankesystem som någonsin funnits: i alkemin byggde allt på likhet, hela universum var ett enda gigantiskt sammanhang.

I andra fall kan en metafor fortleva genom århundraden och göra tjänst inom olika områden: trädmetaforen är ett sådant effektivt verktyg för att åskådliggöra sammanhang, som skapat för ändamålet. "Ett träd är den skönaste förebild för ett system i sin fullkomlighet. Man tycker sig hava en levande logik framför ögonen. Stammen utgör det allmänna begreppet, som i sig innefattar de övriga ända till bladen, som äro blotta åskådningar."

Trädet som organiserande princip tycks ha uppträtt första gången på 1600-talet, då som en mycket schematiskt tecknad grafisk representation, ett s.k. Porfyrius-träd, av sambandet mellan olika växter. Tidigare var den vanligaste metaforen för världens organisation en kedja eller en stege, föremål som båda representerar en statisk, vertikal, hierarkisk världsordning. Där inordnades den kända världen enligt en gudomlig ordning, där varje minsta enhet hade en given plats, med människan högst upp. För att kunna föreställa sig en sidoordnad, horisontal organisation, där flera enheter kunde finnas på samma nivå, t.ex. olika sorters växter, fordrades en förgrenande bild: trädet. Trädmetaforen har dessutom fördelaktig anknytning till det naturliga växandet och naturlagar, och dess struktur framstår därför som något givet, som inte kan ifrågasättas.

När världen började te sig mindre statisk, dvs. när förändringar börjar registreras systematiskt och en naturlig utveckling därmed börjar skönjas, blir trädet allt vanligare inom olika vetenskaper, som botaniken, biologin, språkvetenskapen. (Parallellt förekommer i biologin en

annan metafor, som fortfarande används inom djuraveln: *pedigree*, av franskans *pied de grue*, tranfot – ett uttryck för samma grundidé om förgrening på en gemensam stam.) Det mest kända exemplet bland samtida utvecklingsforskare, varav flera använde sig av trädmetaforen, är naturligtvis Darwin. Språket i *Arternas Uppkomst* har behandlats av flera forskare; här följer de avslutande raderna i kapitlet om det Naturliga Urvalet: "Som knoppar växer och ger upphov till nya knoppar, och de livskraftiga bland dessa i sin tur förgrenar sig och på alla sidor växer förbi svagare grenar, så tror jag att det har varit med Livets stora Träd, som med sina döda och avbrutna grenar fyller jordskorpan och täcker dess yta med sina sköna, ständigt växande förgreningar."

Denna trädmetafor för vår egen utveckling mottogs dock inte utan protester – dess likhet med familje- eller släkttrod kan ha bidragit till reaktionerna: relationen till den nyfunna slakten kanske kändes för intim. Trädmetaforen har däremot ansetts beskriva utvecklingen av våra språk på ett självklart sätt, från Babels torn framåt. I synnerhet romantikens förkärlek för organiska sammanhang bidrog till en språksyn som jämförde språkhistoria med paleontologi och sökte sig bakåt mot urversioner av olika språk. En mängd termer uppstod inom språkvetenskapen, som alla uttrycker samma biologisk-botaniska släktskapssyn: *språkfamiljer* och *språkstammar* av *relaterade* eller *besläktade* språk; *levande* och *döda* språk; *modersmål* och *systerspråk*, *ordstammar*, *rötter* – själva ordet etymologi, läran om ords ursprung, kommer av det grekiska *etymon*, rot.

Släkttrodsmetaforen har alltså försett språkvetenskapen med en mängd personifierande och botaniska termer. Sedd som motsvarighet till det evolutionära trädet, dvs. en metafor för samband och variation, innebär den vissa risker: den implicerar genom sin stam ett och samma ur-

sprung, och den utesluter medvetna förändringar, som de lån eller val som individer kan göra mellan språk. Där Darwins Naturliga Urval "dagligen och stundligen" övervakar varje biologisk förändring för att uppnå de bäst lämpades överlevnad, gör individer och grupper ständiga ingrepp i språket och sätter därmed "biologiska" principer ur spel. Även rent grafiskt-strukturellt innebär metaforen problem: när trädet används som organiserande princip brukar varje förgreningspunkt ange förändring, något som alltså inte kan tillämpas på språkträden, där förändringar sker kontinuerligt utmed varje gren och kvist.

Ytterligare en nackdel hos den språkvetenskapliga trädmetaforen utgörs av dess likhet med både biologiska utvecklingsträd och geneologiska familjeträd: den inbjuder till paralleller mellan biologisk släktskap och språklig utveckling, som bidrar till viss begreppsförvirring. De språk som talas inom nationsstater är oberoende av respektive folks genetiska likheter eller olikheter: språk är en kulturell företeelse som skapas av oss själva, dagligen och stundligen.

Det sägs ibland, att en epoks centrala vetenskapliga metaforer avspeglar sin tidsålders förhärskande uppfattningar och kanske även dess sociala strukturer. Forna tiders vetenskap, som utformades i hierarkiska samhällen med hög grad av kontroll, valde metaforer som sfärernas harmoni, världen som urverk, världen som Guds bok. Människan var Guds avbild, men när idealen förändrades, började hon ses som nästa ideal, en maskin. En gång fanns all kunskap organiserad i kunskapens träd, *arbor scientia*, eller som den stora konsten, *ars magna*, som förelåg färdig att sammanfogas på olika sätt i *ars combinatoria* – statisk till sin natur, med ansamling och sammansättning som enda utvecklingsmöjligheter.

I dag har vi mängder av olika metaforer för att beskriva vår värld, varav många kännetecknas av sönderfall och oordning: världen har skapats med en Stor Smäll och kommer att förgås i den Stora Krossen, växthuset jorden hotas av översvämningar och ozonhål, radioaktivt sönderfall, antimateria, själviska gener, kaos. Men vi omges också av gåtfulla kvarkar av olika smaker, färger och charm; rymden är fylld av vita jättar, bruna dvärgar, röda älvor, maskhål och svarta hål. Vår tids empiriska, högspecialiserade vetenskaper kan inte längre samlas i någon enhetlig, central metafor som allt sammanfattande världsförklaring.

Kropp och själ

Kroppens betydelse för vårt tänkande avspeglas i språkets många, väl etablerade metaforer där någon kroppsdel ingår: en sådan lista kan också visa hur vissa kroppsdelar ansetts viktigare än andra, eller konsekvent givits positiva associationer. Hjärtat kommer då högst: ingen annan del av kroppen är så vanligt förekommande, eller med en så odelat positiv betydelse. Hjärtat är säte för känslor och minnen: *hjärtat klappar för någon, man förlorar sitt hjärta, hjärtat kan krossas och brista av sorg, man gömmer något i sitt hjärta, något görs med lätt eller tungt hjärta*. Hjärtats deltagande garanterar uppriktighet: *av hela mitt hjärta, ur hjärtats djup, tala fritt ur hjärtat, ha något på hjärtat, lätta sitt hjärta, handen på hjärtat, i själ och hjärta*. Hjärtat förknippas med inlevelseförmåga: *man har hjärtat på rätta stället, ett gott hjärta, ett stort och varmt hjärta*. Man sänder *hjärtliga hälsningar till en hjärtegod hjärtevän, en hjärtesak eller hjärteangelägenhet ligger en varmt om hjärtat*. Omvänt kan en *hjärtlös, knappast hjärtnupen, hjärtekrossare* orsaka mycken *hjärtesorg*.

Hjärnan, ett historiskt sett relativt nyupptäckt organ, ingår däremot mera sällan i den allmänna föreställningsvärlden: *hjärnan* bakom kuppen kan vara en *vildhjärna*, som kanske blivit utsatt för *hjärntvätt*. Däremot är huvudet ungefär lika vanligt förekommande som hjärtat, i synnerhet i sammansättningar där det betecknar viktigast, främst i rangordning: *huvudsak, huvudperson, huvudstad*. Oftast förknippas huvud med intellektet: ett *ljushuvud* (för

sambandet mellan ljus och kunskap, se kapitel Känsla och känsel) kan ha ett *gott huvud*, kanske *läshuvud*, ha *huvudet på skaft*, räkna snabbt *i huvudet*, eller ha *huvudet fullt* av uppslag. Huvudet kan representera kontroll och rikt-punkt: man kan *hålla huvudet kallt*, *tappa huvudet*, eller *få myror i huvudet*; göra något *hals över huvud*, ta sig *vatten över huvudet*, eller *ställa något på huvudet*, t.ex. en teori.

Magen förekommer ibland: man kan ha *is i magen* och då lättare *ha mage* att göra något som den *magsure* kan finna *magstarkt*. Även mättnad kan vara metaforisk: det finns *mättade färger*, böcker *mättade* med fakta; man kan (inte) *se sig mätt på* något, eller vara *mätt* av ära, kanske *mätt på att leva*, medan yngre, ambitiösa personer kan vara *hungriga*.

Listor på metaforiska uttryck med kroppsanknytning kan göras långa, och jämförelser med andra språk visar liknande tendenser, även om olika organ kan ges olika betydelse – hjärtats centrala roll spelas ibland i andra kulturer av magen. Många av våra vanligaste metaforer har sitt ursprung i dåtidens medicinska rön, sanningar som i många fall endast lever kvar i språkliga uttryck, men där visat sig vara seglivade.

Medicinens metaforer

Människans tankar och teorier om hur kropp och själ fungerar och hur de bäst ska vårdas är av naturliga skäl centrala i varje kultur. Lika naturligt är att uppfattningarna skiftar med tidens gång: nya rön, nya tankesätt förändrar vår syn på hälsa och sjukdom. Några synsätt finns kvar i språkliga uttryck för andra ämnen än den kroppsliga hälsan.

Den kanske mest grundläggande tanken tycks vara uppfattningen att ett jämviktstillstånd, en allmän balans

är något eftersträvansvärt. Att vara *välbalanserad* är en god egenskap, medan att vara *obalanserad* eller *ur balans* tyder på någon *störning*, dvs. att ett normaltillstånd är rubbat. Den nutida användningen av detta balansbegrepp gäller oftast psykiska tillstånd (även samhällets tillstånd, speciellt dess ekonomiska läge) men begreppet går tillbaka på en ursprunglig helhetsuppfattning där människan sågs som en del av universum. I denna teori motsvarades de fyra elementen av kroppsvätskor, som skulle bevaras i balans, dvs. i ett ursprungligt idealtillstånd – en rubbning av jämvikten medförde sjukdomar, som kunde botas bara genom ingrepp som återställde balansen, t.ex. ändrad diet, åderlåtning, laxering osv. Balansbegreppets genomgripande betydelse kan följas ända från devisen "Intet i övermått" på Apollotemplet i Delfi (jämte "Känn dig själv"), via mekanikens jämviktsbegrepp till våra dagars betoning av *balanserade ekonomier* (se kapitel Ekonomiskt uttryckt) och *balanserade uttalanden*.

Denna s.k. humoralpatologi kan spåras till de hippokratiska skrifterna från 400-talet f.Kr. (ungefär samtida med läran om de fyra elementen), och principen levde kvar in på 1800-talet: åderlåtning och laxering hör till de metoder som var avsedda att korrigera kroppsvätskornas blandning. Flera av lärans termer finns kvar i språket, i såväl *humör*, ursprungligen den dominerande vätska som avgjorde individens temperament – dvs. den personliga blandningen av vätskor (av lat. *tempero*, blanda rätt, göra lagom), som i namnen på de temperament som avgjordes av den dominerande kroppsvätskan. En *kolerisk* person (*chole*, gul galla var relaterad till elden) är fortfarande *gallsprängd*, dvs. med ett överskott av galla, eller har ett *eldfängt* humör; en *sangviniker* (*sanguis*, blod, hörde ihop med luften) är oftare *lätt till sinnes*; en *flegmatisk* individ (*phlegma*, slem, motsvarade vatten) utmärks av större *kyla* och *lugn*, medan *melankolikern* eller den mjältsjuke (av *chole*

melaina, svart galla från mjälten, som ansågs ha samband med jorden) är lagd för *tungsinne*. Ett femte element utgjordes av *etern* (*quinta essentia*, kvintessensen, det femte, slutgiltiga elementet), det allra lättaste, mest förfinade av alla elementen, och *eteriska* varelser är fortfarande förknippade med lätthet.

Under 1600-talet började fysiken och mekaniken skapa nya mönster: hjärtat blev uppfattat som en pump och hela kroppen som ett maskineri, där de olika delarnas funktion kunde särskiljas. Sedan mitten av förra seklet har skolmedicinen dominerats av cellularpatologin, som baseras på att sjukliga förändringar i kroppens celler orsakar sjukdom. Med en sådan utgångspunkt är det lätt att koncentrera sig på delarna snarare än helheten. Den specialisering som en ökande kunskapsmassa medfört inom alla forskningsområden, har också bidragit till en närsynt fragmentering som ligger långt ifrån en tidigare helhets-syn. Metaforer från olika specialiteter visar sig också utgå från skilda tankemodeller och synsätt.

Om gamla, sedan länge inaktuella uppfattningar lever kvar i språket, så kan även nyare tiders tankar om hälsa eller sjukdom avslöjas av vårt ordval. Man kan också vänta sig att ett så centralt begrepp som vår hälsa ska återkomma i allmänna metaforer, t.ex. som uttryck för värdeomdömen.

Sådana överföringar är vanliga: både *frisk* och *sund* har positiva betydelser. *Frisk* har flera nyanser utöver god hälsa, t.ex. "ny, oanvänd" som i *friska* pengar, *friska* idéer; "kraftfull" som i *friskt* humör, *friska* tag, och *sund* kan inte bara förknippas direkt med god hälsa, som i *sunda* vanor, en *sund* själ i en *sund* kropp, utan också användas i en utvidgad betydelse: *sunt* förnuft, *sunda* åsikter, en *sund* ekonomi, *sund* kärnverksamhet (där hälsometaförenas med den centralitet som behandlas i kapitlet om rumslighet). Omvänt används *sjuk* för att beteckna något

negativt, där det dåliga tycks genomsyra helheten: ett *sjukt* samhälle, en *sjuk* ekonomi, *sjuka* träd och *sjuka* hus, ett *sjukt* samvete, det är något *sjukt* med det hela. Uttrycket "må dåligt" (vars användning är vagare och därför lättare överförd än "må illa") används i liknande sammanhang: de *sjuka* träden kan *må dåligt*.

Sjuk kan också användas i mindre negativ betydelse, där ändå det normativa jämviktsbegreppet skymtar: någon som är *pratsjuk*, *grälsjuk* eller *kelsjuk* har ett överdrivet behov av att prata, gräla eller kela. En liknande tankegång ligger bakom *sjuklig* misstänksamhet, *sjuklig* svartsjuka: något avviker från en norm, i detta fall hälsan, genom överdrivna, dvs. obalanserade dimensioner, och är då *sjukt*. Den förutsatta normen tas däremot för given, "hälsan tiger still".

Hälsan som norm, symbol för det goda – sjukdom som avvikelse, emblem för det onda återfinns också i religiösa föreställningar: många kulturer tolkar sjukdom som angrepp av onda andar. Sjukdomsbegreppet som metafor i en vidare betydelse än den språkliga har behandlats av Susan Sontag i två längre essäer, *Sjukdomen som metafor* respektive *Aids som metafor*, där hon visar hur cancer och aids fått representera vår tids pestsmitta.

Begrepp och tankegångar kan alltså leva kvar mycket länge i språkliga uttryck – vad har då den moderna medicinska vetenskapen lämnat för språkliga spår? Vilken syn på människan röjs genom vår tids uttryck?

All kunskap växer och måste uppdelas för att kunna hanteras. Den tidigare helhetssynen på världen och människan i samspel ersattes med fördjupade analyser av allt mindre områden. Läkekonsten blev medicinsk vetenskap, eller snarare en serie naturvetenskaper som har olika delar av människan som objekt. Allt efter sina respektive områden skapar specialiteterna sitt eget språk, där metaforerna återfinns när förklaringsbehovet är störst.

I vetenskapligt språk används metaforer oftast för att fylla ett förklaringsbehov; därför är de vanligast förekommande, kanske också mest originella, där en hypotes skall presenteras eller något sammanhang eller en process förklaras. Behovet av metaforer är störst där inget annat sätt finns att skildra något som måste framläggas. Därav följer att de används mera sällan för att beskriva något synligt, en substans, ett föremål, medan de utnyttjas flitigt för att åskådliggöra ett förlopp, en process – antingen som förklaring av orsak och verkan, eller för att återberätta en händelsekedja, skildra ett kausalt eller temporalt sammanhang. Kardiologin och ortopedin, som är konkreta och fokuserade på synliga företeelser, har följaktligen färre metaforiska uttryck än sådana specialiteter som virologi och immunologi som koncentrerar sig på analyser av förlopp.

Hjärtats centrala roll i allmän uppfattning framgår av de många uttrycken i allmänspråket; metaforiken kring hjärtat i det medicinska språket är däremot begränsad. Hjärtats funktion är mekanisk: de beskrivningar och förklaringar som erfordras gäller aktivitet och lokalisering. Hjärtmuskelnens håligheter ses som rum: två *förmak* och två *kammare*, alltså exempel på den utbredda förekomsten av rumsmetaforik inom olika områden. Därutöver finns *ventiler* och *klaffar*, tekniska begrepp som återfinns t.ex. hos blåsinstrument – i hjärtat förses de dock med *segel* och *fickor*, i ett fall t.o.m. en biskopsmössa (*mitralisklaffen* liknar en mitra). Hjärtterminologin kännetecknas alltså av metaforer från vitt skilda områden för att beskriva delarnas utseende, och lån av tekniska termer för att förklara funktioner.

Ortopedin sysslar med rörelseorganen, där mekaniska skador och processer har stort utrymme – det är då naturligt att metaforiken i ämnet domineras av uttryck som förknippas med mekanik, tillverkning, institutionell stabilitet: skelettet utgör *hävstänger* för musklernas arbete,

benmärgen är en *cellfabrik*, benvävnaden är uppbyggd som ett 2-fasmaterial likt armerad betong, den byggs om, medan ämnen byggs in, och den utgör en bank för insättning och uttag av calcium. Även här finns metaforiska termer som tar fasta på utseende: poröst, eller *spongiöst*, dvs. svampartat ben har stora porer; *nyckelbenet* kan ses som vagt nyckelformat, av lat. *clavicula*, liten nyckel, som återkommer i de skandinaviska språken och på tyska och franska, medan t.ex. engelskan tar fasta på benets placering och föredrar 'kragben', *collarbone*.

Neurovetenskaperna studerar funktioner som rör vårt innersta: våra tankar och känslor. Människans väsen, hennes hjärna eller själ har genom historien haft en tendens att liknas vid den apparat som för tillfället varit mest aktuell, eller setts som mest sofistikerad. Fascinationen över de första urverken medförde jämförelser mellan dessa nya symboler för fullkomlighet och människan, eller hela universum. På 1600-talet förekom liknande metaforik hos flera författare: Comenius drog paralleller mellan både världen och människan och urverket, där alla delar samverkar i harmoni – grundtanken om helhet och samspel fortlever här i mekanikens skepnad. I denna jämförelse spelar hjärnan huvudrollen, som den vikt som skapar all rörelse; i själen är viljan främsta drivkraften och påverkas av böjelser och begär. Descartes jämförde människan med de hydraulikdrivna apparater som var hans samtids revolutionerande mekaniska uppfinning, men också med rörelserna hos urverk – dock undantog han själslivet från mekanikparallellen. I *Leviathan* gick Hobbes längre och såg hela människan som en automatisk maskin, konstruerad som ett urverk. På 1700-talet beskrev Julien de La Mettrie människan som en upplyst maskin, där kroppen liknades vid ett urverk och själen genom sitt tankearbete var den drivande kraften. Delmetaforen *drivfjäder*, dvs den del som sätter igång urverket, har använts som beteckning

för de motiv som styr vårt handlande, av bl.a. Montaigne, Hume, Bentham och William James.

I vårt sekel, där elektriciteten har en central betydelse, har hjärnan setts som kontrollorganet för ett eldrivet mänskligt maskineri, en kopplingscentral, eller en telefonväxel, innan datorn kom och blev den slutgiltiga metaforen – den som kom att vändas och användas åt båda hållen: hjärnan som dator, datorn som hjärna.

Redan vid mitten av 1950-talet jämförs hjärnan med en dator, och jämförelserna blir alltmer detaljerade. Liksom datorn arbetar hjärnan med *nätverk* (tidigare en elektricitetsmetafor), *neuronnät*, dess *neuronarkitektur* analyseras och dessa metaforer används inom både neurologi och datateknik. Datorn framställs också, liksom hjärnan, som en självständig, personifierad enhet: den *bearbetar* och *analyserar* inkommande information, *tolkar* signaler – till och med inskränkningar kan vara lika: att kunna *förstå sig själv* påstås ligga utanför både datorns och hjärnans förmåga. Inom båda disciplinerna används rön från motparten för att skapa förklaringsmodeller, något som ibland övertolkas i media: datorn förlänas överdriven förmåga, medan hjärnans kapacitet framställs i förenklade termer. I vardagsspråket skymtar sådana synsätt i uttryck som att vara *programmerad* att göra något, eller *felprogrammerad* som skällsord om t.ex. politiska motståndare, men framför allt i det utbredda personifierandet inom datorområdet (se kapitlet om tekniska termer).

Ett annat aktuellt område är immunologin, som genom aids dragit till sig stor uppmärksamhet och ett motsvarande behov av förklaringar. Redan den etablerade terminologin innehåller tydliga drag av personifiering: *hjälpceller*, *mördarceller* ingår i *immunförsvaret*, som kan konfronteras med en *opportunistisk* infektion. Immunförsvarsbegreppet ger lätt upphov till fortsatta militära metaforer och de många metaforerna från det militära har ofta

påpekats. De förekom redan på 1950-talet, då kärnfysikern George Gamow, den klassiske popularisatorn, beskrev dem i militärpolitiska termer: "de vita blodkropparna är medlemmar av nationalgardet och deras yrke är att skydda cellsamhället mot invasion utifrån." Media utvecklar fantasi-fulla beskrivningar av veritabla fältslag, men även forskare kan, som Hans Wigzell, i populärvetenskapliga sammanhang uttrycka sig i liknande termer: immunsystemet är en *stat i staten*, vars medlemmar patrullerar genom kroppen, självimmuna sjukdomar är kroppens *kontrarevolution*, "immunförsvaret kan öka eller omgruppera sina *cellsoldater*", "kroppens immunsystem har sina egna *glasögonormar som kan släppas lösa efter behov*", "lymfocyterna är de mest sofistikerade individerna inom immunsamhället ... immunsystemets *primadonnor*", lymfocytssamhället utgör en datamaskin. Att ett sådant språkbruk kan ha vissa effekter uppmärksammas av språkmedvetna medicinska forskare som Ulf Lagerkvist, som noterar skillnaden mellan "vad man populärt och lite makabert kallar 'mördarceller' [och] 'hjälpceller', vilket låter förledande snällt och oförargligt". I detta fall ligger skulden hos det svenska språket, som inte tillåter konstruktionen "dödarcell" (från engelskans *killer cell*) utan omvandlar originalmetaforens neutrala "döda" till det avsiktliga "mörda" och därmed förlämnar cellen egenskaper långt utöver dess naturliga kapacitet.

Hur denna term kunde bilda mönster för ett överflöd av personifierande och militär metaforik visades tydligt när Nobelpriset 1996 utdelades "för upptäckter rörande det cellförmedlade immunförsvarets specificitet". I medias förklaringar kallades *mördarcellerna* för *målsökande robotar, de tunga försvarsstyrkorna, som gick till attack eller anföll; de förutsattes förstå, vara på hugget, inte bry sig om, osv.* i en massiv metaforik uppbyggd kring en central metaforisk term.

Immunsystemet kan också jämföras med ett annat system av fundamental betydelse för människan, språket: Niels Jerne kallade sin nobelföreläsning 1984 för "Immunsystemets *generativa grammatik*". En sådan metafor, ett lån från en annan vetenskap – här Chomskys språkvetenskapliga teori om människans medfödda språkliga kompetens – kan sammanbinda forskning om människan, slå broar över klyftor mellan olika discipliner, men medför naturligtvis också risker för alltför långtgående jämförelser, som i DNA-kodfallet som beskrivs nedan.

Forskning på cellnivå tycks kräva metaforer, i synnerhet när cellernas funktioner skall utforskas och förklaras. Cancersjukdomar orsakas av okontrollerad celltillväxt, och även här förekommer ymnig metaforik. Det mest konsekvent genomförda exemplet finns i Sherwin Nulands *Hur vi dör*, där cancercellerna genomgående, i långa sammanhängande passager som sträcker sig över flera sidor framställs som *omogna, asociala missfoster*, "det cellulära *samhällets ungdomsbrottslingar*", "en oordnad mobb av *missanpassade ungdomar som riktar sitt raseri mot det samhälle som såg dem födas... ett gatugäng vars enda uppsåt är att skada*". Problemet med denna sorts metafor är att den kan ha oönskade effekter: ungdomsbrottsligheten har alltför många skilda aspekter för att lika lätt och omedelbart kunna fördömas som cancercellen. Samtidigt ligger andra spegelvändningar nära till hands: här framställs en sjukdom som ett samhällsproblem, medan negativt uppfattade företeelser alltid har betecknats som *farsoter*. En efterhängsen melodi är en *landsplåga*, ett val mellan två onda ting framställs som att välja mellan *pest* och *kolera*; ett missförhållande, något som *tär på samhällskroppen* kan betecknas som en *kräftsvulst, cancer*; t.o.m. en kiosk på fel plats kan beskrivas som en *metastas*.

Nuland påpekar också betydelsen av ordval: det latinbaserade *malign* (i svenskt medicinskt bruk "elakartad")

täcker för honom inte cancerns *ondskefullhet*; han föredrar *malevolent*, bokstavligen 'illvillig', för att beskriva dess *illvilja*, dess *lömska* beteende, *listigare* än forskarna. Hela avsnittet om cancern präglas av ett starkt personligt engagemang, kanske också av ekon av det "krig mot cancern" som förklarades i USA under 1970-talet.

Genforskningen präglas däremot av en informationsmetaforik: DNA är en genetisk *kod*, en *informationskälla*, ett *bibliotek*. Det finns *bokstäver* i det genetiska *språket*, *kodord*; information *transkriberas*, dvs. skrivs om. I sådan systemskapande metaforik finns en inbyggd fara, som beskrivits av Georg Klein i *Den sjunde djävulen*: motståndet mot erkännandet av DNA:s roll "bottnade framför allt i ett enkelt analogitänkande. Man extrapolerade vårt fonetiska alfabet till den genetiska koden utan att tänka på möjligheten att cellen kanske kunde 'läsa' sin 'instruktionstext' enligt andra principer." Exemplet illustrerar tydligt riskerna i metaforens modellskapande, tankestyrande inverkan.

Inom genforskningen finns också en metaforisk term som kan tyckas uttrycka en annan syn på gener: metaforen *genbank* tyder på en uppfattning av gener som resurs, en tillgång som bör bevaras, analogt med *databank*. Båda dessa uttryck kan i sin tur ses som relaterade till uppfattningen att samlad kunskap (t.ex. i ett bibliotek) är en *resurs*, den idé som bl.a. ligger bakom den nya yrkesbeteckningen *kunskapsmäklare*.

En metafor som vunnit snabb spridning och tagits till utgångspunkt för mycken spekulation, är "den *själviska* genen", titeln på Richard Dawkins bok som utkom redan 1976, men vars huvudmetafor blev flitigt missbrukad under det jagcenterade 80-talet. Grundtanken har likheter med maskinmänniskosynen: metaforen illustrerar tesen att själva evolutionen styrs av genens överlevnadsdrift, medan människan och andra organismer bara är verktyg för denna drift. Genen är naturligtvis varken själ-

visk eller osjälvisk, men kopplingen mellan "gen", med dess associationer till modern vetenskap, och "självisk" har ibland lett till ett användande där själviskhet ses som ett vetenskapligt sanktionerat beteende.

Det finns alltså flera exempel på forskare som skriver på ett medvetet metaforrikt språk, något som ofta sägs vara främmande för vetenskapliga texter. Det är dock främst sammanhanget som avgör förekomsten av metaforer: i en undersökning av medicinsk forskning i olika texttyper har jag visat att det är de kliniska rapporterna som innehåller minst metaforer, medan antalet stiger med ökande förklaringsbehov, från rapporter om tidiga forskningsrön till popularisering: metaforbruk avgörs mindre av vem som skriver än av varför och för vem de skriver. Situationen, formen för framställningen spelar naturligtvis också in: i intervjuer presenteras ofta mer långtgående metaforer. Samme forskare som ovan citerades om "cellsamhället" kan då säga: "Cellerna är *sociala* och *pratar med varandra*, de *vet* och *lär upp varandra* att känna igen nästan vad som helst." Med en ökande öppenhet och snabbare spridning i media vidarebefordras nu sådana metaforiska uttryck som forskare i alla tider använt experimentellt, tillfälligt, en ad hoc-terminologi som nu kan fixeras och fördröjas i en större allmänhets medvetande.

Sjukdomsmetaforer har alltid använts inom allmänspråket; vad som i senare tid hänt är att mer "vetenskapliga", latinska eller grekiska former föredras: i stället för *blodfattig* som metafor för brist på kraft och känsla (ett arv från humoralpatologin) används nu *anemisk* – ett alltför *lamt* scenframförande kan beskrivas som *anemisk* rolltolkning. Likaså finns en tendens att ta till vår tids uppmärksammade sjukdomar som metaforer: *trafikinfarkt* innebär totalt sammanbrott i trafikflödet, det analogt bildade *idéinfarkt* samma sak i tankeverksamheten. Bristen på vissa dimensioner i samhällslivet kan beskrivas som andlig

eller moralisk *anorexi*, medan en hel stat kan ges diagnosen *schizofrent* samhälle. Datormetaforen *virus* behandlas i kapitlet om teknikens metaforer, men *virus* förekommer även när det gäller samhället, där spridningen av något önskat beteende kan beskrivas som ett *virusangrepp*. I samtliga sådana fall utgår metaforiken från den klassiska metaforen för staten, samhället som kropp (se kapitlet om politikens metaforer).

Naturmetoder

Den ursprungliga helhetssynen på människan har alltså ersatts av en syn på kroppen där den likt skoluppsatsens skalbagge vid granskning sönderfaller i olika delar. Dessa delar är i sin tur föremål för olika synsätt: kroppen kan vara befolkad av olika aktörer som utkämpar fältslag sinsemellan, hjärnan arbetar som en trogen självprogrammerande dator, hjärtat är dels en byggnad med olika rum, dels en pump med ett rörsystem, som kräver viss tillsyn; cellerna utgör en större fabriksanläggning, skelettet ett bygge där ständigt slitage och underhållsarbete pågår, och arvsmassan är ett informationssystem. Vi tycks härbärgera ett antal från varandra skilda, högst aktiva aktörer, som framlever sina liv oberoende av oss. Även stora dramer utspelas i denna avskilda värld utan att beröra oss – bakterier och virus kan invadera och utlösa dramatisk aktivitet, infarkter och slaganfall kan äga rum och noteras som "vävnadsdöd", men om patienten, den värld där allt detta sker, sägs föga.

Spår av antikens helhetssyn och balansbegrepp återfinns dock inom de s.k. naturmetoderna. Här kan man lätt få intrycket att föga nytt hänt sedan medeltidens varianter på antikens begrepp. Kroppen, eller *systemet*, ska *städas*, t.o.m. *storstädas* genom laxativ och fasta, *balansen* mellan

"syra och bas" återställas (och då räcker inte *balanserad kost*). Därvid är det viktigt att iaktta vilken *balans* födan befunnit sig i vid skörd eller slakt. Likaså måste alla regnbågens färger användas för att uppnå *helhet*, annars blir resultatet *obalans* och sämre hälsa. Febrar ska *drivas ut*, som forna tiders onda andar, kroppen *renas*, varvid *oren* hy paradoxalt nog ses som ett tecken på lyckad *utrensning*. Olika örter är *renande*, eller *stärkande*, de kan *reglera vattenhushållningen* i kroppen, *befria* kroppen från gifter, *bygga upp* både blodet och musklerna; näsblod kan *lätta på trycket* (som åderlåtning och blodiglar) medan *tomma kalorier stjäl mineral*. Ohälsa kan avhjälpas genom att kroppen *laddar upp sig* med olika färger som ett *batteri*. Antika föreställningar om rening kan kombineras med modern produktionsmetaforik med inslag av personifiering: den ännu obehandlade kroppen antas innehålla oönskade *slaggprodukter*, som den bör *befrias ifrån* ("kläder hindrar huden från att andas och *frigöra sig från slaggprodukter*"): kroppen ses då som en besjälad produktionsanläggning, en personifierad fabrik, där en del av den egna produktionen blir en belastning som bör *elimineras* i en *utrensningsprocess* – en metaforik som återkommer i politiska sammanhang där den har sitt ursprung i staten-som-kropp-analogier.

Språket avspeglar också det medeltida analogitänkandet, då formen på en medicinalväxt kunde avgöra vilket organ den var lämpad för, på grundval av yttre likhet. Tron på *besk medicin* som mer verksam, eller "ont ska med ont fördrivas", är samma andas barn, och alternativmedicinen uppvisar många exempel på samma tänkesätt. En metod undviker ris, som varande alltför *kallt och vattnigt* – ett eko från både elementlärans kombinationer och analogitänkandet: risets vattenberoende växtsätt överförs till dess påstådda egenskaper och verkningar. Ljus och solsken är positivt, alltså får vatten som stått i sol *livsenergi* och biologiska *krafter*, i motsats till *dött* vatten. Speciella

växter som "tar åt sig solenergi" är mer *levande* än andra och följaktligen mest lämpade som föda för "levande varelser med levande celler".

Vård av själen beskrivs med metaforer som använder sig av väletablerad rumslighet, eller återgår på äldre världsbilder. Vid meditation kan man öva sig att ömsom nå *djupare*, med en metaforik som påminner om den freudianska, arkeologisk-geologiska rumsuppfattningen, ömsom uppfånga *tunna* tankar på *finare och finare nivåer*, ett eko av det ptolemaiska systemets kvintessens, den tunna etern i den yttersta sfären.

Alternativmedicinens många metaforer avspeglar kanske en önskan om legitimering: genom att erbjuda åtminstone skenet av en sammanhängande teori, som dessutom genom sin förankring i allmänna tänkesätt och uråldriga föreställningar lättare accepteras, kan dessa metoder skapa intryck av samband mellan allehanda orsaker och den eftertraktade effekten: hälsa och harmoni.

Psykologins termer

Utvecklingen av synen på människan, inklusive hennes själ framgår delvis ovan; här behandlas uttryck för olika teorier om hur denna själs aktiviteter ska förstås och vid behov justeras.

En grundförutsättning är att själen ses som skild från kroppen, alltså i enlighet med den cartesianska dualismen, som tycks ligga till grund för de flesta riktningar inom psykologin. Eftersom själen eller psyket inte har någon utsträckning i rummet, krävs ett metaforiskt språk för att kunna analysera, förklara och diskutera effekterna av dess existens. Det är då naturligt att de termer som används skiljer sig åt, beroende på teorier och metoder; det ligger också nära till hands att förvänta sig samma slag

av metaforer som återfinns inom andra icke-materiella områden – främst rumslighet och kroppslighet (se kapitlet Människan alltings mått).

En avgörande kroppslig metafor introducerades på 1500-talet, när Teresa av Avila förklarade några nunnors beteende med sjukdom: de var "*como enfermas*", som om de vore sjuka. Hennes förklaringar baserades på Galenos humoralpatologi, men det avgörande var att hon därmed fritog nunnorna från allt ansvar och följaktligen räddade dem från inkquisitionen. Som ofta är fallet med liknelser, föll hypotesmarkeringen "som om" snart bort, och sjukdomsmetaforen blev en term, en etablerad sanning. Själens var då ur medicinsk synpunkt likställd med kroppsorganen och borde följaktligen kunna analyseras och botas med samma tekniker. Exorcism och häxbål lämnade så småningom plats för sjukhus och medicinering.

Psykopatologin, en logisk följd av denna sjukdomssyn på avvikande mentala tillstånd, uppstod under det mekanistiskt präglade 1800-talet och följde de rådande tankegångarna, främst mekanikens kraftöverföringsprinciper. De elektriska eller elektromagnetiska metoder som floreerade under en begränsad tid kan ses som en logisk konsekvens av synsättet, men betydligt djupare och mer bestående spår syns i Freuds terminologi, där energiprinciper återkommer som en grundläggande metafor.

Freuds läkarutbildning och första, grundläggande erfarenheter innebar nära kontakter med samtidens neurovetenskap. Den dåtida auktoriteten på nervsjukdomar, fransmannen Charcot, hade genom sina rön inom neuropatologin visat på nervbanornas betydelse, och nervimpulser – som ofta jämfördes med den då aktuella telegrafins teknologi och elektriciteten – sågs nu som svaret på de flesta hittills olösta frågor kring möjligen nervrelaterade tillstånd, som t.ex. "hysteri". Freuds teorier kring energi i talrika kombinationer (*energiuppbåd, frigjord energi, över-*

skottsenergi, laddning, laddningsenergi, urladdning, motstånd, störning, m.m.) vittnar om anknytningar till detta synsätt. Även kemins termer kommer till användning för att beskriva psykiska processer, exempelvis *sublimering, kondensering, reaktion*, termer som bör ha varit välbekanta för en naturvetenskapligt utbildad person.

Samtidigt finns det ofta en anknytning till ekonomiska principer och ett produktionstänkande: ord som besparingsfaktor, energidifferens, hämningsbesparing, jämförelse-differens, sjukdomsvinst, lustutvinning och lustvinst tyder på en bokföringsmässig analys, en grundläggande hushållningsprincip, där sparsamhet med psykisk energi utgör ett självändamål. Slutorden i Vitsen och dess förhållande till det omedvetna uttrycker denna grundprincip: barndomen framställs här som den lyckligaste tiden, eftersom den psykiska energiåtgången då var lägst: "den tid i livet, då vi över huvud brukade utöva vårt psykiska arbete med ringa energiuppbåd..."

Freud har själv nämnt möjligheten att bedöma varje själsligt förlopp "med hänsyn till de tre koordinaterna *dynamik, topik och ekonomi*" (originalets kursivering), och ekonomimetforen har ofta påpekats. Det centrala dynamikbegreppet uttrycks hos Freud i termer som *energi, laddning, motstånd*, och framför allt *drift*, på tyska *Trieb*.

En beskrivning av driften får utgöra ett litet exempel på Freuds texter med deras förening av fri beskrivning och strikt definition, alltid med ett rikt inslag av konkreta, ofta tydligt visualiserade analogier: "Driftläran är på sätt och vis vår mytologi. Drifterna är mytiska väsen, storslagna i sin obestämdhet... Vi föreställer oss [driften] som en viss energimängd som strävar i viss riktning. Av denna strävan har den namnet: drift." Valet av detta nyckelbegrepp berördes av Freud under en föreläsningsserie i USA 1909, där han beskrev "drift" som "ett ord som många moderna språk avundas oss", och svenskans tillgång till ordet *drift*

kan säkert också väcka avundsjuka hos engelsmän, som oftast använder *instinct* (en term som Freud uttryckligen förknippade med djur), eller fransmännen, som i tidigare versioner använt *instinct*, och numera föredrar *pulsion*, ett ord som ursprungligen använts i teknisk-fysiska sammanhang. Ingendera motsvarar den kombination som finns i *Trieb/drift* av associationer till både kraft, dynamik och naturelement, som i växtkraft, vågdrift. *Drift* förknippas också med förflyttning (vara *på drift*), och med resursanvändning (*fabriksdrift*), och anknyter därmed till de två andra "koordinaterna", ekonomi och topik.

Topikmetaforen, den rumsliga uppdelningen av psyket, har antagligen sitt ursprung i Freuds läkarutbildning och hans kunskap om hjärnans uppbyggnad. När de olika nivåerna eller skikten i vårt medvetande, detet, jaget och överjaget, beskrivs (de latinska formerna *id*, *ego*, *superego* infördes av Freuds engelske översättare, tillsammans med andra latiniserade termer), finns det paralleller till hjärnans uppdelning i det djupliggande limbiska systemet, hjärnans äldsta del, som förknippas med känslolivet, och den överst placerade, senare utvecklade hjärnbarken, dit tankeprocesser förläggs. Rumsmetaforer används genomgående, både för att beteckna dessa hierarkiska förhållanden mellan psykets olika delar och för att skildra förhållandet mellan psyket och yttervärlden. I sin självbiografi karakteriserar Freud schizofrena vanföreställningar som ett försök att laga ett hål och därmed återställa rumsliga avgränsningar: de "fungerar som en pålagd lapp eller lagning där ursprungligen en reva i jagets förhållande till yttervärlden har uppstått". Även tidsförlopp beskrivs i rumsliga termer: tidiga minnen befinner sig djupt ner; analysen arbetar sig ned genom olika skikt. Termer som *depression*, *förskjutning*, *förtätning*, *bortträngning*, *överföring*, *maskering* bidrar till att visualisera denna rumsuppfattning.

Den freudianska psykoanalysen domineras å ena sidan

av en rumsmetaforik, där tids- och orsakssamband är målen för en friläggningsprocess som kan påminna om arkeologiska eller geologiska arbeten, men där individen, snarare än släktet eller jorden, är objektet. Sådana paralleller mellan individen och släktet var vanliga under romantiken, och kommer till uttryck även hos Freud. Samtidigt beskrivs individens psykiska liv som en konkret, dynamisk process mellan mätbara krafter där styrkeförhållanden vägs och balanseras i en ständig strävan efter optimalt utbyte – en process som kan jämföras med principer inom produktionen lika väl som i naturen, områden som under 1800-talet tilldragit sig mycket uppmärksamhet. Därigenom förenar Freud i sitt språkbruk inte bara "dynamik, topik och ekonomi", utan uttrycker även dåtida tankemönster.

Psykologin har fler tankesystem än den freudianska psykoanalysen, med egna begreppsapparater. William James, författaren Henry James' bror och skaparen av termen "*stream of consciousness*", medvetandeströmmen, har uppmärksammats mer för sin "litterära" stil än för sina vetenskapliga rön; hans metaforer betonar ofta flyktigheten och föränderligheten i psykiska förlopp, som i *flöde, flod, rusning, fågelflykt, snöflingor, en snurras rörelse*.

Den s.k. *fältpsykologin* lånar synsätt och termer från fysikens fältteori: den ser processer som spel mellan krafter i olika energifält, och använder sig av topologiska termer för att beskriva individens psykologiska miljö inom en "livsrymd".

Behaviorismen utgick ursprungligen från djurförsök för att skapa en vetenskap om beteenden efter naturvetenskapliga mönster och har alltså starka band till positivismen. Dess psykologiska teorier är baserade på en mekanistisk människosyn, vilket avspeglas i termer som *undervisningsteknologi, programmerad inlärning; mänskli-*

ga reaktioner omtalas som *responser* på *stimuli*; som *intermittenta positiva* eller *negativa förstärkningar*, *mättnadseffekter*, *mekanismer*, *beteendemönster*.

Som ofta är fallet, sprids terminologiska uttryck utanför det ursprungliga användningsområdet och tenderar att överleva sina upphov. De behavioristiska termerna förekommer numera inom alla beteendevetenskaper, dvs. sociologi, pedagogik och psykologi – kanske mer för att de svarar mot ett allmänt behov av "vetenskaplig" retorik än för deras oersättlighet som begrepp. Störst spridning tycks de ha fått inom de pedagogiska ämnena där de medverkat till att så sammansatta företeelser som människors kunskapssamlade och minnesfunktioner framställts som liktydiga med råttors inläring av vägar genom labyrinter.

Något liknande hände när zoologiska begrepp började jämföras med mänskliga beteenden. Begrepp som *instinkt*, *revir*, *prägling*, som ursprungligen använts metaforiskt, i överförd betydelse, om människor, tycks ha övergått till etablerade termer. Omvänt använder sig etologin, läran om djurens beteende, frikostigt av "förmänskligande" uttryck som *kultur*, *tradition*, *språk*.

Liksom i medicinen finns det alltså ett samband mellan underliggande teori och språkligt uttryck, i synnerhet när en teori skapats som en medveten helhet snarare än byggts upp över en längre tid. I likhet med all terminologi hämtas flertalet ord från allmänspråket, och en del återbördas, ibland med den metaforiska användningen som dominerande ny betydelse. När man idag använder *prägling* är det nog få som först tänker på ordets ursprungs betydelse: "att åstadkomma (avtryck och relief) i metall särskilt vid tillverkning av mynt el. medalj".

Maktens metaforer

Statsbildningar har i alla tider beskrivits metaforiskt, inte minst i retoriska syften: statens existens är avhängig dess förmåga att hålla samman sina medlemmar. Staten har därför framställts som en enhet, där delarna har inbördes samband, genom ömsesidigt beroende eller fördelar. När människan i korrespondensläran ses som ett mikrokosmos, en bild av världen, blir staten en *kropp*, där varje del, varje medlem har en oundgänglig funktion: i ett tal i Arboga 1650 utvecklade Johannes Gartzius denna jämförelse, där statsöverhuvudet är

såsom huvudet på människan...den förnämste, ädlaste och högste del... Halsen på människan ihopbinder huvudet med kroppen, alltså sammanbindes i vår politia huvudet, en rätt kristen konung, med kroppen och sina undersåtar genom inbördes välvillighet, oupplöslig samdräktighet, enighet och rättrådighet ... Människan har ock tvenne låar, vilka hon stödjer sig med. Alltså, uti republiken [dvs *res publica*, det allmänna] behövas tvenne pelare hos vilka regementet [dvs styrandet] sig tryggeligen stödja kan; såsom är på den högra sidan en kristelig evangelisk religion ... På den vänstra sidan Justitia eller rättfärdighet, vilken bör hava sin styrkio av Sveriges beskrivna lag ... Skenbenen med fötterna uppehålla hela kroppens tyngd och börda ... åkerbruk och köphandelen ... Vår kroppssammanfögelse är ock av ben, brosk, senor och kött, vilka icke utan skäl jämföras kunna med de fyra huvudstånden.

Liknande analogier var mycket vanliga i en tid som beto-

nade de givna sammanhangen i en predestinerad värld, där uppror mot det bestående innebar hot mot helheten.

Familjen är en annan bild av ett välkänt sammanhang, som gärna används när problematiska statskonstruktioner ska framställas som naturliga och följaktligen hållbara. Såväl de brittiska kolonierna i Nordamerika som det senare samväldet beskrivs som familjer, som sammanhålls av kärlek mellan medlemmarna – oftast framställda som barn eller bröder (systrar förekommer sällan) –, alternativt av den faderliga, ansvarskännande och beskyddande kärleken. Samma fadersbild för makten återfinns i Bibeln, både i Gud som Fader och i *herdebilden* som metafor för omhändertagande och vård – en uppfattning som kan spåras i de återkommande kombinationerna med "-vård" och "-skötsel" i svensk institutionsterminologi. I sin tur kan familjemetaforen spåras till Aristoteles *Politiken*, där familjen ses som själva grundstenen. Familjen som bild för staten återfinns i teoretiska arbeten av bl.a. Rousseau och de Tocqueville, men också i vardagliga termer som *landsfader*, *fäderneslandet*, *patriotism* (av lat. *patria*, fädernesland, i sin tur av *pater*, fader), *modersmål*, *broderskap*. Broderligheten förknippas oftast med franska revolutionen, som strävade efter att rensa det politiska språket från spåren av patriarkat och monarki, medan den besläktade metaforen *fäderneslandet*, *la patrie*, samtidigt hyllades. Över huvud taget förefaller familjemetaforen oftare accepteras än analyseras: även Per Albin introducerar begreppet som om "folkhemmet" enbart innebär jämlikhet inom familjen.

En annan typ av statsmetafor betonar det instrumentella: staten är något som skapas, byggs, konstrueras – staten som byggnad, maskin – eller forslar sina invånare på livsresan – staten som skepp. De sjöfarande grekerna kunde lätt föreställa sig ett skepp, med en styrman, *kybernetes*, vid rodret. Senare tider ersatte skeppet (som fortfarande

seglar i högtidstalen) med mer tidsenliga maskiner, under kontroll av samhällsingenjörer, men utan det element av osäkerhet som havet utgjort. I båda fallen fordras ett specialiserat, kunnigt styre. Även statsbygget kräver planering och därmed styre och kontroll, men denna metafor betonar processen, tillblivandet av staten och därmed det aktiva deltagandet av invånarna, medansvaret.

Politikens metaforer varierar med behovet och tidsandan; ett har de dock gemensamt – det välbekanta, förankrade, igenkännliga. Att *dra in svångremmen* eller ta till *osthyveln* eller *tårtspaden* är begripliga uttryck som talar till alla; vardagligheten i bilderna kan också göra den ekonomiska verkligheten mindre komplicerad, mera *fattbar* och *påtaglig*, för att använda andra beprövade metaforer. I den lingvistiska pragmatiken, dvs. språkets användning, dess möjligheter att underlätta samarbete, kan metaforen fungera som en gemensam grundval. I sådana fall väljs gärna metaforerna från allmänt kända områden. Därmed blir de ofta ganska vaga, och öppna för skilda tolkningar: det allmänna rymmer mycken enskildhet.

Kurt Johannesson skriver i *Retorik eller konsten att övertyga*, att svenska politiker tar sina bilder från de områden som intresserar de flesta svenskar, nämligen naturen, trafiken och sporten; kanske har på sistone naturmetaforerna fått stå tillbaka för de övriga, och tävlingselementet i sporten betonats mer än dess andra sidor. Det är i så fall också tidstypiskt: trafiken dominerar vår värld mer än naturen, och den fria marknadens konkurrensvillkor har påverkat våra liv, inklusive sporten, så att vinna nu är viktigare än att kämpa väl.

Att trafiken dessutom upplevs som en mer "modern" metafor kan bidra till att den oftast används i sammanhang där framtiden skildras. IT, informationsteknologi, ska gå på elektroniska *motorvägar*; under EU-valdebatten talades det mycket om risken att *missa tåget*, och *spår, tid-*

tabell, väntrum och andra uttryck användes med associationer till resandet, denna vanliga metafor för själva livet. Metaforiken kunde utnyttja resans associationer till framåtskridande, dvs. något positivt, men också de aspekter av styrning som tågresans metaforer innebär. EU-medlemskapet blev då något närmast oundvikligt: tåget går obönhörligt enligt tidtabell, passagerarurvalet avgörs av de presumtiva resenärernas förutseende, organisationsförmåga, punktlighet och andra för det moderna samhället nödvändiga egenskaper. I en analys där man prövar alternativa möjligheter – en effektiv metod för att se vad den använda bilden tar fram hos begreppet – kan man fråga sig, varför inte flyget användes som bild. Vid flygresan är avgången ännu striktare reglerad, resandet ännu mer organiserat, själva begreppet ännu modernare och mer anpassat till EU:s verklighet. Svaret ligger antagligen i tågbildens tidigare förankring, dess "folklighet": den är väl etablerad sedan länge. Flyget skulle kanske, t.o.m. i chartertider, upplevas som något elitistiskt, segregande, associerat med lyx och semester snarare än gemenskap och vardag. Samtidigt blir elitismen själva målet i idrottsmetaforerna som användes i samma sammanhang: Sverige skulle då akta sig för att hamna i en *lägre division* än *elitserien*, bli ett *b-lag*; man måste *kvala in* i EU respektive EMU-samarbetet.

Utöver resan och idrotten-spelet finns också i dessa relativt aktuella politiska metaforer ett tänkande i termer av "vi" och "de": ett frammanande av rädslan för att halka efter, bli kvarlämnad, inte få vara med i det som utmålas som eftertraktansvärt, dvs. "vi"-sidan, utan bli kvar utanför *gemenskapen* (en annan Europa-metafor, som i svensk översättning blivit mer personlig än det engelska *community* eller det franska *communauté*, som också har betydelsen "samfund, samhälle": om den svenska gemenskapen närmast motsvarar *Gemeinschafts*begreppet står de engel-

ska och franska närmare *Gesellschaft*). Alternativet var att lämnas bland de överblivna "de" – att bli en av "de andra". Att definiera "vi" gentemot en annan grupp, ett "de", De Andra – de annorlunda, är i sig ett av det politiska språkets huvudgrepp.

De upprepade uttrycken för idén att själva ankomsten, tillhörigheten var det väsentliga kan i sin tur ha bidragit till besvikelsen efter inträdet i EU: när resmålet framställdes som ett självändamål riskerade också kraven och förväntningarna att bli därefter. Själva EU-projektet och dess grundtankar har ännu inte funnit något tydligt språkligt uttryck – det finns ingen central metafor att samlas kring eller kritiskt bemöta.

I klassikern *Det politiska språket* framhäver Gunnar Fredriksson att språket genom sina argumentationsmönster, ord och fraser kan skapa hela föreställningar kring ett centralt begrepp. (Eftersom språkbruket är rotat i en viss kultur, kan kulturella skillnader skapa olika typer av retorik och därmed försvåra kommunikation över geografiska och kulturella gränser – något som tidigt drabbade de nordiska EU-kommissionärerna.) Som exempel på en sådan central term nämns ofta "folkhemmet", ett uttryck som enligt Fredriksson "fått inslag av förmynderi och grå likformighet, när det konfronterats med nyliberala idéer", men vars djupa förankring framgår av dess användning in i nutiden.

Folkhemmet

"Folkhemmet hotat", "folkhemmet demonteras", "folkhemmet rivs" och variationer på samma tema har blivit allt vanligare under de senaste åren, när ändrade ekonomiska förhållanden nått ända in i denna svenska trygghetssymbol. Många skribenter har uppmärksammat kraf-

ten i metaforen och oftast härlett dess styrka och överlevnad till dess historiska bakgrund: folkhemmet och socialdemokratien har setts som en oupplöslig enhet. LRFs annonskampanj inför riksdagsvalet 1991 pekade på historiken och utnyttjade konkretionen i metaforen: "Per Albin byggde folkhemmet. Ingvar Kamprad möblerade det. Ingvar Carlsson släckte ljuset." Historia och politik sammankopplas här på ett intressant sätt: Per Albin (märk det familjära förnamnsbruket, snarare än den korrekta referensen till en historisk gestalt: i ett hem känner alla varandra, där används bara förnamnet) inte bara skapade den nutida svenska staten, han byggde det gemensamma hemmet – byggmetaforen, med dess associationer till kroppsarbete, tycks speciellt vanlig inom vänsterpartier (den sovjetiska partiretoriken är rik på exempel). På samma sätt har Ikea påverkat innehållet, det dagliga livet, i allas vårt hem – i alla våra hem, något vi alla kan identifiera oss med. Den sista av de tre meningarna utnyttjar den allmänt kända sanningshalten i de två första, och understryker likheten genom den likartade meningsbyggnaden – men lägger till en ny metafor, för ett nytt begrepp som smygs in som om det ingick i samma erkända, etablerade sammanhang som de tidigare – som om det vore lika sant att Ingvar Carlsson släckte ljuset i folkhemmet som att Per Albin Hansson skapade det och att Ikea möblerade det. Dessutom får inte Ingvar Carlsson ingå i hemmets gemenskap som Per Albin: med angivandet av för- och efternamn utpekas han som den utomstående som släcker folkhemmets ljus, avslutar en epok. En sådan kombination av metaforik och verklighet kan bara göras när en metafor blivit totalt etablerad, ett eget begrepp.

Hur gick det då till när folkhemmet byggdes, dvs. när begreppet skapades och befästes, och hur har det kunnat överleva flera generationers samhällsförändringar? I sin äldsta förekomst 1896 betydde ordet "folkhem" enligt

Svenska Akademiens Ordbok och "uggle-upplagan" av *Nordisk Familjebok* "ställe där mindre bemedlade få mot en ringa afgift tillgång till böcker, tidningar och skriftmaterial. Vanligen serveras på stället äfven kaffe, te o.d. Flera sådana folkhem finnas i Stockholm." Kanske fanns här ursprunget till folkbildningsrörelserna, men det är osäkert hur allmänt känt och utbrett begreppet var.

Metaforen *folkhemmet* däremot har sin egen historia, som inte i alla delar sammanfaller med de idéer som den senare fått representera. När Per Albin Hansson använde "folkhemmet" i remissdebatten 1928 var bilden ett sammanfattande och överbryggande begrepp: detta hem skulle inrymma industriarbetaren, ingenjören, bruksandan, den ändamålsenliga estetiken, funktionalismen, den goda modern, och barnet, i vars århundrade allt utspelades. Begreppet var redan då väl förankrat, både i en lång tradition och en levande, aktuell diskussion med inslag av motstridiga idéer. Metaforens egenskaper har sedan visat sig kunna överleva både historiska förändringar och politiska motsättningar; det kan därför vara intressant att spåra dess historiska bakgrund.

Hemmet och folket hade diskuterats under en längre tid: de nationella rörelserna under 1800-talet hade lyft fram "folket" som begrepp, och debattörer som såg maskinåldern som ett hot, hade betonat hemmets betydelse, inte minst ur estetisk synvinkel. I England pläderade Ruskin och Morris för liknande idéer som Ellen Key och Carl Larsson arbetade för i Sverige. I Finland skrev Zacharias Topelius 1875 i *Boken om vårt land* i stycket "Hemmet": "Vad är fäderneslandet? Det är vårt stora hem". Landet, nationen framställdes som ett hem i fosterländska tal, som när P. P. Waldenström 6 juni 1893 liknade fosterländskäns- lan vid samhörigheten med hemmet och föräldrarna, eller i fosterländska sånger: både "Du gamla, du fria" och "Sverige" uttryckte samma hemmahörighet. Författaren

Karl-Erik Forsslund, knuten till folkhögskolan i Brunnsvik, socialdemokratin och Folkets husrörelsen, skrev inte bara den populära romanen *Storgården*, utan även dikter som denna, som publicerades på förstasidan av julinumret 1906 av socialdemokratiska ungdomsförbundets tidskrift *Fram*:

Ingen fattig, alla rika –
ljus och jord åt alla lika –
ingen hemlös mer på jorden,
alla fram till fyllda borden.

Här anas den ideologi som Jan Larsson i den fascinerande historiska analysen *Hemmet vi ärvde* kallat "Schlaraffenland", eller "maklighetsmyten", som han ser som karakteristisk för ett tidigare skede av välfärdssamhället, men vars ideal nog varit mer seglivade än så. Det är också intressant att notera att även Richard Sandler och Torsten Fogelqvist, två av rörelsens förgrundsfigurer, anser att "arbetarhögskolan" ska uppmuntra både hemkänslorna och natursinnet – en koppling som återfinns hos flera debattörer.

Ellen Key betonade inte bara hemmets centrala roll som en grundval för samhällslivet, där "dagliga lycko- och skönhetskänslor" skulle ge värme och styrka för fortsatt gemensamt liv och arbete: hemmet och samhället skulle kunna uppgå i ett integrerat helt, där det goda, vackra hemmets ideal skulle gälla. Den uppdelning av samvaro och enskildhet, som i hemmet möjliggjordes av uppdelningen av olika funktioner för olika rum, skulle senare bli ett ideal för funktionalismen, som även hade det estetisk-moraliska perspektivet gemensamt med Key.

Även konstnärer och arkitekter bidrog till den konkreta utformningen av det svenska hemmet: Carl Larssons eget hem blev en förebild, arkitekterna Carl Westman och

Ragnar Östberg bidrog med broschyrer och ritningar av stugor och möbler, och ett arkitektmöte 1909 betonade att det traditionella svenska byggnadssättet måste uppmunt-
ras och bibehållas. Unghöjerrepresentanten Adrian
Molin, aktiv i egnahemsrörelsen, skrev samtidigt i föror-
det till *Svenska allmogehem* att denna bok skulle visa hur
"småbrukare och industriarbetare skola kunna bygga
enkla, sunda, billiga och välordnade bostäder *med svensk
karaktär*. ...sådana våra fäder byggde. Ty bakom dem lågo
svenska tankar, och det är svenska tankar vi skola tänka"
(originalets kursivering). I den unga koloni- och eгна-
hemsrörelsen blandades politiska riktningar och motiv: än
skulle arbetarna ges egna jordlotter för sin försörjning, än
skulle själva ägandet skydda dem mot socialistiska idéer.

På en nationell politisk nivå var det också betydelsefullt
att betona samhörigheten i ett samhälle i förändring: stor-
strejken 1909 hade varit ett konkret hot, och representan-
ter för olika partier betonade vikten av gemenskap i "det
gemensamma hemmet". Målet att skapa ett gemensamt
land, bygga Sverige "till det lyckliga folkhem som det är
ämnat att bliva" uttrycktes för första gången redan 1915
av en representant för högern, professor Rudolf Kjellén.

När Per Albin Hansson 1928 använde ordet, var det allt-
så grundligt förankrat. Han kunde förlita sig på att alla
lyssnare var välbekanta med bilden, något som kan bli ett
tveeggat svärd för en talare: alla har en klar bild av ett
hem – men alla dessa individuella bilder är också olika,
starkt emotionellt färgade. Då måste talaren entydigt
framhålla de aspekter som passar hans syften, kanske
också, som här, utföra tolkningen själv. Per Albin Hansson
sade:

Hemmets grundval är gemensamheten och samkänslan.
Det goda hemmet känner icke till några privilegierade kel-
grisar och inga styvbarn. Där ser ingen ned på den andre,
där försöker ingen skaffa sig fördel på andras bekostnad,

den starke trycker inte ner och plundrar den svage. I det goda hemmet råder likhet, omtanke, samarbete och hjälpsamhet. Tillämpat på det stora folk-och medborgarhemmet skulle detta betyda nedbrytandet av alla sociala och ekonomiska skrankor, som nu skilja medborgarna i privilegierade och tillbakasatta, i härskande och beroende, i rika och fattiga, besuttne och utarmade, plundrare och utplundrade. Det svenska samhället är ännu icke det goda medborgarhemmet ... Det måste en gång bli så, att klassamhället Sverige avlöses av folkhemmet Sverige.

Det är alltså en idealiserad bild av familjelivet som Per Albin målar upp, en bild som starkt betonar jämlikheten och solidariteten i ett centrumlöst universum där gemenskapen är allena rådande naturlag. Här finns inga vanliga mänskliga svagheter, inga syskonbråk, ingen avund, inga olikheter. Eftersom jämlikhet, omtanke, samarbete och hjälpsamhet råder, behövs inte Ellen Keys goda moder, men inte heller några samhällspåbud – den automatik som råder i alla utopier garanterar även här att allt sker till det bästa.

I denna framställning av folkhemmet betonas hemmet; det är först i sin uttolkning som Per Albin nämner folket, medborgarna. Det är också intressant att folkhemmet och medborgarhemmet förekommer sida vid sida i talet, utom i motsatsen klassamhället – folkhemmet, där den mer slående termen används som slutkläm och därmed förblir den dominanta. Samma emfas finns också hos de flesta tidigare debattörer: hemmet kommer främst; fosterlandskänslorna eldas genom hänvisningar och paralleller till hemmet; hemmets roll för samhället framhävs.

Det är först under 1920- och 30-talen som folket i folkhemmet träder fram. Liknande tendenser återfinns då över stora delar av Europa, främst i de länder som genomgått stora nationella förändringar under 1800-talet eller senare: kommunismens folkfronter likaväl som olika fasc-

istiska versioner, framför allt i Italien och Tyskland. Den mest ökända blev den tyska varianten, med sitt glorifierande av alla kombinationer med Volk-, varav endast Volkswagen överlevde, ursprungligen den bil som Hitler ansåg att alla tyskar skulle ha råd med. Volk-sammansättningarna övertogs däremot av DDR, den självutnämnda "folkdemokratin". Gunnar Fredrikssons tes att "ju mindre folkligt stöd en regim har desto mer använder den ordet 'folk' och dess sammansättningar" är bestickande, tills man inser att även svenska språket har påfallande många exempel.

Trettiotalets funktionalism introducerade snart nya metaforer i bättre samklang med nyare ideal. Medan många av hembegreppets förespråkare såg maskinkulturen som ett hot, såg andra tekniken som det främsta instrumentet för ett nationellt uppsving. Landet skulle byggas, med hjälp av lämpligt människomaterial och efter noggranna planer, och då var steget inte långt till den "sociala ingenjörskonst" som skulle förverkliga det liv där hemmet blev en boendemaskin, för att låna en metafor av Le Corbusier, funktionalismens fader. Maskinmetaforiken blev mindre utbredd, antagligen för att den helt enkelt var svår att identifiera med människors liv – kanske en lärdom för skapare av metaforer. Något av dess idéer avspeglas fortfarande i "den svenska modellen" och synen på människor som *kuggar* i ett maskineri, där motgångar ses som "*grus i maskineriet*", dvs störande naturhinder i en värld som förutsätts fungera som en mekanism. Samma negativa reaktioner avspeglas i kombinationer med "apparat": *statsapparaten*, *valapparaten*, *vårdapparaten* uttrycker känslor av avståndstagande snarare än samhörighet.

Nu har funkisen fått antikvärde, makarna Myrdals planeringsideal är historia, men folkhemsmetaforen är tillräckligt stark för att dess raserande ska uppmärksammas. Hur har denna bild kunnat överleva och genom historiska

och politiska förändringar förblivit ett centralt begrepp för generationer av medborgare – oavsett vilket innehåll den givits, hur hemmet inretts?

Kanske finns svaret i den allmängiltighet som visats i metaforens historiska bakgrund, där debattörer med vitt skilda ståndpunkter använt den som en välkänd, positivt laddad symbol. Möjligen är det just dess förening av allmänt begrepp och individuell tolkning som givit den livskraft. *Folkhemmet* inrymmer ju implicit också äldre begrepp som *fädernesland* och *modersmål*, uttryck vars allmänmänskliga förankring avspeglas i deras utbredning: de återfinns i de flesta språk. Kanske har metaforen levt vidare helt enkelt för att skillnaden förefallit så liten mellan faktamässig definition och överförd betydelse, det betecknade och metaforen, sakled och bildled. Om landet och det individuella hemmet – boning, trygghet, tillhörighet, identitet, vila, mötesplats, läroplats, matplats och vårdplats – kan uppfattas som identiska, då kan man kanske hävda att ett sådant land faktiskt är ett hem för sitt folk – ett folkhem.

Det Europeiska Huset

Det har sagts att en kultur kan bedömas genom sina centrala metaforer, att en civilisations utveckling kan ses som en räkka metaforer. Man kan se filosofier och paradigmer som uppbyggda kring någon central metafor, som demonteras och ersätts vid skiftet till andra synsätt. Debattörer kan också använda sig av olika sidor av samma metafor, de aspekter som bäst passar respektive syfte. Eftersom politiska metaforer ofta är allmänt hållna för att kunna identifieras av många, refererar de till många olika erfarenheter. Därför kan de också tolkas olika, som i fallet med en annan bostad: det Europeiska Huset.

I Gorbatjovs "Europeiska Hus" skulle alla europeiska länder leva tillsammans i ordning och sämja. Den dåvarande sovjetiske presidenten använde metaforen för första gången i ett franskt TV-program 1985 och utvecklade den senare i sin bok *Perestrojka* (även detta ett uttryck för bygge, här närmast "ombyggnad"). Han utgick från ett typiskt sovjetiskt bostadshus, ett flerfamiljshus med många lägenheter och olika in- och utgångar, där trygghet och samlevnad garanterades av vissa normer och regler – något som i sovjetisk trångboddhet hade andra dimensioner än i många europeiska länder. Av boken och talen framgick att Gorbatjov menade att de europeiska staterna skulle bygga sig ett nytt, gemensamt hus, dvs organisera sig på ett nytt sätt, med ett större gemensamt ansvar för det gemensamma huset, allas hem. Huset skulle symbolisera trygghet, säkerhet och praktisk samlevnad.

Hus och rum är mycket vanliga bilder för mänskliga sammanhang, liksom byggmetaforen ofta fått beteckna en organiserande verksamhet: redan den medeltida Upplandslagen föreskriver att "Land skall med lag byggas", en bild som långt senare återkommer som ett konstaterande: "Vi byggde landet". Just genom sin allmängiltighet fylls bilden med olika, kulturbetingade innehåll, kanske inte alltid de ursprungligen avsedda. En av metaforens viktiga funktioner är att skapa en gemensam utgångspunkt för fortsatt kommunikation – en allmänt hållen metafor kan då ses som en inbjudan till ömsesidig förståelse. Metaforer kan alltså skapa förutsättningar för konstruktivt samarbete, men också öppningar för oavsedda tolkningar.

Vad som hände med det europeiska huset var, förenklat uttryckt, att huset användes av de presumtiva hyresgästerna på så skilda sätt att samlevnaden framstod som omöjlig: huset förblev obebott. Metaforen citerades naturligtvis över hela världen, i olika översättningar där karak-

tären av flerfamiljshus kunde gå förlorad. Det ryska ordet för hus, *dom*, betyder dessutom både 'hus' och 'hem', som fallet är i en mängd språk, alltifrån latinets *domus*. De associationer som väcks av en översättning av det ryska *dom* blir följaktligen olika i olika översättningar. Detta var dock knappast lika avgörande som politikernas sätt att utnyttja olika aspekter av husbegreppet, vilket framgår bl.a. av Gorbatsjovs egen bok.

Den tyske förbunds-presidenten von Weizsäcker valde att förskjuta perspektivet från grannsämjan mellan lägenheterna till den enskilda heminteriören, som han beskrev som ett hem där en *skyttegrav* gick genom *vardagsrummet*, liksom Berlinmuren delade det ursprungligen gemensamma tyska *hemmet*. I valet mellan olika tänkbara ord för väggar föredrog sedan tyska politiker gärna sammansättningar med *Mauer*, dvs det ord som för tyskar associerades med den hatade muren. Helmut Schmidt använde sig av en annan tolkning: han krävde precisering av Gorbatsjovs "talesätt": i verkligheten saknade "huset" både *grund* och *tak*, dvs. politiska principer och säkerhetsorganisation. Fransmännen hade inte samma närbelägna politiska problem, och använde sig kanske därför mindre av husmetaforen. En viss skepsis markerades genom att huset genomgående behandlades som en hypotes: franska politiker diskuterade när och om det skulle *byggas* och använde sig alltså mindre av själva husbilden – med ett undantag: president Mitterrand medgav att tanken var vacker, men att han själv skulle vilja *möblera* huset, eftersom tomma hus är ointressanta. Därmed tog han över initiativet genom att framhäva en ny aspekt av husmetaforen: inredningen hade inte omnämnts tidigare. Mitterrand framstod som den förste som såg till husets innehåll, det som krävs för att skapa ett hem av ett hus.

Det europeiska huset har inte blivit en lika central och användbar metafor som folkhemmet. En annan byggme-

tafor, perestrojkan, bidrog till att den hårdaste väggen av alla föll. Nu rivs och byggs i ett Europa som väntar på ett samlande uttryck för all sin mångfald. Samtidigt dyker husmetaforen upp hos den israeliska författaren Amos Oz, som beskriver den israeliska fredsrörelsens mål som ett *"tvåfamiljshus* där Israel och Palestina kan samexistera som närmsta grannar; om inte i ömsesidig kärlek så åtminstone i ömsesidig respekt och grannsämja", en bild som innefattar mycket av Gorbatjovs europeiska husbegrepp.

Människan skapar sig många boningar – kanske framstår behovet av den arketypiska husmetaforen tydligast när samlevnaden ställs på prov.

Ekonomiskt uttryckt

Den ekonomiska debatten har fått allt större utrymme i media, från ökande spalt- och sidantal i pressen till stående börsrapporter i tv-nyheterna. Om detta är huvudorsaken till att ekonomiska termer allt oftare används i vardagsspråket kan diskuteras – kanske är båda företeelserna resultat av större insikter om de ekonomiska villkorens betydelse.

Ordet ekonomi kommer av ett grekiskt ord som förekommer hos Aristoteles, och som närmast betyder förvaltning av egendom eller hus; i första hand menades privat hushållning. Sedan dess har begreppet vidgats till att innefatta både enskilda hushåll och hela nationens hushållning. Termen för nationalekonomi på franska, *économie politique*, liksom dess tidigare engelska motsvarighet, *political economy* (numera *economics*), anger vetenskapens anknytning till politiska ställningstaganden, något som kan vara värt att minnas. Samtidigt skapar den nuvarande engelska terminologin viss begreppsförvirring: en *economist* sysslar med nationalekonomi, vilket inte alltid är svenska ekonomers specialitet.

Det ekonomiska språket illustrerar två tendenser hos det metaforiska språket: å ena sidan det avgränsade, betydelseinskränkta användandet av allmänspråkets ord i specialiserad betydelse i ekonomins terminologi – där dock ordets ursprungsbetydelse finns kvar i den döda metaforen, färdigt att återuppväckas: ett valutaflöde kan beskrivas som att valutan *strömmar* ut ur landet. Å andra sidan

använder allmänspråket ekonomiska uttryck i en utvidgad, överförd betydelse: vi *köper* ett påstående, vi *konsumerar* upplevelser, ser en kollega som en *resurs*. Nedan följer först ett urval av ekonomins användning av språkliga metaforer, följt av exempel på ekonomiska uttryck i allmänspråket.

Eftersom ekonomiska frågor är komplexa, abstrakta och därför svårgripbara, måste de tolkas och förklaras. Metaforiska uttryck blir som så ofta instrument i processen att göra det abstrakta konkret och fattbart. I ekonomins fall är det värt att minnas de ovannämnda termerna för nationalekonomi; ekonomin är en annan sorts vetenskap än t.ex. astrofysik – här är tolkningen, ställningstagandet, en del av förklaringen, och språket, terminologin, inklusive de metaforiska uttrycken, kan påvisa skillnader i politisk uppfattning.

Vissa ekonomiska termer innehåller historiska minnen: många ekonomiska termer, t.ex. bank – ursprungligen de bänkar eller bord, ital. *banco, banca*, där de första transaktionerna ägde rum –, härstammar från italiensk handelshistoria. Ett centralt begrepp, balans, har sitt ursprung i det italienska dubbla bokföringssystemet, både grafiskt synligt i dess debet- och kreditsidor och språkligt i de många termer som utgår från systemet. *Balansräkningar* presenteras, budgeten *balanseras*, bytesbalansen eller handelsbalansen analyseras, som delar av bokföringssystemet. Bokföringstermerna har alltså en konkret historisk bakgrund, som utgör förklaringen av metaforiken, på samma sätt som höger-vänster-uppdelningen i politiken går tillbaka på den konkreta placeringen i det franska parlamentet.

Balans som bokföringsterm kan inte nyanseras i grader av "stabilitet" eller inrymma "störningar" – en sådan användning av ordet har ett annat ursprung. En stor grupp metaforer härrör från fysikens *jämvikts*begrepp, varifrån

balans och *stabilitet* hämtats: en *stabil balans* eftersträvas, *obalans* undviks, *balansstörningar* och *förskjutningar* studeras. Fysikmodeller återfinns även i andra metaforiska ekonomitermer nedan. Ordet *balans* har dock börjat leva ett eget liv: *obalans* har blivit ett entydigt negativt begrepp – arbetslösheten sägs bero på "obalans i ekonomin" – ändå kan vissa fall av *obalans* leda till positiva förändringar, som t.ex. oljan för den norska ekonomin. De starkt positiva värderingar, som associeras med "balans" i de flesta sammanhang, kan också härledas till grekernas ideal "av intet i övermått", de fyra elementen och deras motsvarigheter i humoralpatologin, alkemin m.fl. uttryck för en strävan efter slutgiltig fullkomlighet – och därmed statisk oföränderlighet.

Den fysikmetaforik som skymtar i jämviktsbegreppet är i sin tur relaterad till ekonomiska teorier som tagit fysikens begrepp till utgångspunkt för modeller och beräkningar: parallellerna uttrycks främst i grafisk form eller i matematiska modeller, men analogin visar sig även i ett antal metaforiska uttryck hämtade från fysik och mekanik. Till de vanligaste terminologiska uttrycken hör *belastning* på budgeten, *expansion* (snarare än utvidgning), den animerade metaforhybriden "skenande" eller "galopperande" *inflation*, *stagnation*, eventuellt i kombination med *inflation* till *stagflation*; *konkurrenskraft* eller *köpkraft*, *likviditetskris* eller *god likviditet*, med åtföljande *soliditet*, *ekonomisk stabilitet*, kanske genom *stabiliseringspolitik* (begreppet *stabilitet* med sina starka positiva associationer används av ekonomer oavsett politisk och teoretisk inställning, kanske också oavsett innebörd – speciellt i lågkonjunktur blir *stabilitet* liksom det näraliggande *balans* ett värdeord snarare än en faktabeskrivning); *skattetryck* eller *efterfrågetryck*, som i sin tur kan leda till *överhettning* – ord och uttryck som alla förknippas med fysikens och mekanikens begreppsvärld. Här finns också flera uttryck för

rörelse, inte bara i betydelsen företag – även kapital befinner sig i rörelse: drastiska beskrivningar ges av häftiga förändringar som finansiell *kollaps*, *börskrasch*, *kostnadsexplosion* och *valutabomb*. Liknande föreställningar om konkreta fysiska risker tycks ligga bakom vardagsbeteckningar för kapitaltäckning, som *buffert* eller *kapitalkudde*, med associationer till krockkudde snarare än bekvämlighet eller vila. Vissa fysikmetaforer ger hisnande effekter: när kronan befann sig i ett *fritt fall* fanns tydligen inte ens luftmotstånd i dess väg mot bottenläge.

Till fysik- och mekanikmetaforiken hör även mekaniska begrepp som produktionsapparat, broms, dynamiska effekter, hävstångsmekanism (och andra mekanismer, som t.ex. ERM, den europeiska växelkursmekanismen), betalningsinstrument, olika ekonomiska modeller, motorn i ekonomin, nätverk, trygghetssystem. Likaså spåras fysiken i den vätskemetaforik som beskrivs nedan.

Den grundläggande tanken bakom ett sådant synsätt tycks vara ett slutet system, som förutsätter oföränderlighet: förskjutningar kan bara ske inom en given ram. Genom användandet av termer som hämtats från fysik och mekanik antyds lagbundenhet och förutsägbarhet, slutna system med autonoma förlopp som följer utforskade, naturvetenskapliga principer. Företeelser som genom språket förknippas med sådana begrepp lånar något annat av dessa naturvetenskaper, utöver själva termerna: det beskrivna associeras till samma naturlagbundenhet som råder inom fysiken och mekaniken, men också till dessa vetenskapers etablerade metodik och deras prestige.

Den grundtanke om lagbundenhet som tycks så central för ekonomer återkommer i andra metaforiska uttryck, t.ex. sådana som utgår från reglerade aktiviteter som spel och krig. *Spelregler* måste naturligtvis följas, annars kan följden bli t.ex. *skattefusk*; diverse *satsningar* görs; en situation kan beskrivas som ett *nollsummespel*, en term som

ingår i *spelteori*, en forskningsinriktning som ursprungligen utformades för att analysera schack och poker. En vanlig strävan är att hålla inflationen i *schack*. Bland de mer krigiska metaforerna finns *offensiva* program, olika *strategier*, t.ex. för att *försvara* kronan eller *bekämpa* arbetslösheten, och nu en *värnskatt*, som ingår i ett *batteri* av åtgärder.

En stor grupp metaforer utgår från begreppet *cirkulation*: pengar *transfereras*, *placeras*, *sätts in* eller *tas ut* – aktiviteter, som numera är elektroniska, men där språket bevarar minnet av mynten. Cirkulationsmetaforen förekom först i analogier med den mänskliga kroppen, när William Harvey på 1600-talet upptäckt blodomloppet och den franske fysiokraten François Quesnay, läkare och nationalekonom, illustrerade det ekonomiska kretsloppet med en bild av blodomloppet; senare, från 1700-talet framåt, gjordes jämförelser främst med maskiner. I samtliga fall har det avgörande för metaforiken varit inställningen till (statlig) styrning: cirkulationsmetaforen har varit lika användbar som bild för det naturliga och livsnödvändiga som för det kontrollerade och styrda.

En besläktad kategori metaforer rör sig kring *likvid*, av latinets *liquidus*, flytande, eller *liquidum*, vätska. Valutor *flyter*, t.o.m. *flyter fritt* (analogt med kronans *fria fall?*), *inflöde* respektive *utflöde*, *betalflöde*, *penningflöde*, *kapitalflöde* och *valutautflöde* mäts, *kapitalströmmar rinner ut ur landet*, *ansträngningar görs att dämna upp* eller *vända valutaströmmarna*, banker talar om *ränteströmmar*. Det finns också tidsmässiga korta och långa *vågrörelser* och *konjunktursvängningar*, termer som har sitt ursprung i grafiska kurvor och matematiska modeller, men som uttrycker samma grundsyn: ekonomin följer sina egna regler, som ses som naturlagar, autonoma processer som inte kan styras. Liknande tankar återfinns i uttryck som det ekonomiska *klimatet* och *tillväxt*: båda tycks förutsätta en *naturnödvändighet*.

Det finns även en tydlig rumslighet i ekonomisk metaforik, som förstärks genom det ständiga iakttagandet av ökningarna respektive minskningar, oftast återgivna i grafisk form och alltså som *upp-* och *nedgående* rörelser. Börsen kan uppleva en *hausse* eller en *baisse*, respektive en *high* eller en *low*, beroende på aktörernas *placeringar*, numera en konkret rumsmetafor för elektroniska processer. Det talas ofta om det ekonomiska *läget*, *kostnadsläget* eller om *pris- och lönenivåer*; kostnader ska *pressas ned*, det finns *utrymme* för ökningarna, *svängrum* för investeringar, *ramar* eller *rambudgetar* att iaktta. Man har en stark eller svag *ställning*, *flyttar fram positioner*, mäter *volymer*. Inom företagsekonomi diskuteras *kundbas* eller *kundsegment*; likaså finns *marknadssegment*. En mycket tydlig rumsmetafor är det nyare *nisch*, med kombinationer som *nischbank*.

Rumsbegreppet skymtar också i uttryck som att arbeta eller spara sig *ur* krisen, att *ta sig ur* en *djup* kris, att befinna sig i en *svacka*; liksom i *löneglidning* och *överhäng*. De värderingar som finns i inne-ute-motsättningen (se kapitlet Rumslighet) återfinns i betoningen av vikten av att *komma in på* arbetsmarknaden – motsatsen hotar annars att bli *utslagning*.

En besläktad konkret metafor, bygget, är inte heller ovanlig – som många andra ackumulerande processer beskrivs även företag ofta som något som *byggts upp*, oavsett vad aktiviteten gäller. Här tillkommer också liknande metaforer som *strukturer* i olika sammanhang, samt en vanlig, lätt eufemistisk term för att rädda företag: *rekonstruera*.

Det behov av att visualisera abstrakta fenomen, som uttrycks i många av de rumsliga metaforerna, kan också skapa andra bilder: det finns både *grå* finansbolag och *svarta* pengar (som t.o.m. kan *tvättas*), *dold* och *öppen* eller *synlig* och *osynlig* arbetslöshet, liksom löne- eller kost-

nadsbilder. En historisk verklighet har omvandlats till metafor i begreppen *portfölj* och *klippa* (aktiekuponger), sedan aktiehandeln blivit elektronisk.

Bland de konkretiserande metaforer som används om ekonomin finns gott om värdeladdade uttryck: *skattebörda*, *skattetryck*, *skärpt* beskattning. Att *befria* från skatt uttrycker en viss syn på beskattning som är besläktad med tanken bakom *frälset*, dvs den grupp i samhället som *frälstes*, befriades, från direkta skatter. Likaså finns det tydliga värderingar i uttryck som *nedskärningar*, att *skära* i socialförsäkringarna: minskningen beskrivs inte objektivt, utan som en brutal, smärtsam åtgärd. Att *strama upp* utgiftspolitiken eller *strama åt* kreditgivningen antyder att det tidigare förekommit slapphet – åtgärden får då positiva, moraliserande övertoner. En *jakt* på kostnader får dessa att framstå som lovligt villebråd, kanske skadedjur. *Urgröpt* köpkraft och en *urholkad* ekonomi kan frammana bilder av något som i smyg tömts på värde. Om man vill *sanera* ekonomin (av lat. *sanare*, göra frisk) implicerar man att det finns något sjukt, osunt i den.

En typ av konkretiserande metafor är personifierandet, i synnerhet av abstrakta begrepp. Paret *moder – dotterbolag* är kanske det vanligaste exemplet, nu så etablerat att man kan se rubriker om försäljning av *döttrar*; förvärv av företag kan också ses som personifierade handlingar: ett *fientligt* köp. Marknadsföring kan beskrivas som *aggressiv*, väl att märka som ett positivt omdöme.

Omvänt kan människan förtingligas, dvs betraktas som en beståndsdel i ett ekonomiskt system. Ett välkänt exempel är nobelpristagaren Gary Beckers teorier om *humankapital*, där t.ex. människors beslut om utbildning, familjebildning osv. behandlas som investeringar, baserade på samma överväganden som t.ex. kapitalinvesteringar. Redan i *Läroplan för grundskolan 1969* ingick detta begrepp med vidhängande definition: "att investera i utbildning

innebär att man avstår från konsumtion för att uppnå en högre produktions- och konsumtionsnivå längre fram". (Själva *kapital*begreppet har även utvidgats till andra icke-ekonomiska områden, som framgår nedan.)

En del av de personifierande metaforerna uttrycker en liknande syn som vi sett i de tidigare från fysiken, mekaniken och naturen: ekonomin representeras som en självständig enhet med mänskliga drag: *blodflödet* i ekonomin (en tillspetsning av den alltför slitna flödesmetaforen?) måste *dämmas upp*, den offentliga sektorn ska *bantas*, ekonomin är *stark* eller *svag*, t.o.m. *sårbar*; den behöver *medicin*, kanske ett nyttigt *stålbäd* (en gåtfull metafor, kanske vald för associationer till *stålsätta* – en ursprungsbetydelse är "stärkande bad med järnsalt", men ordet har också använts metaforiskt i krigiska sammanhang: soldater sades få ett *stålbäd* i *kulregnet*). Delar av denna personifierade ekonomi är *tärande*, andra *närande*, i synnerhet *näringslivet*. Automatisk samverkan mellan individer beskrevs av Adam Smith som den *osynliga handen*, en slående term som visat sig långlivad.

Mycket i denna metaforik påminner om hävdvunna sätt att beskriva staten som en kropp där lemmarna utgör olika funktioner eller sektorer, men här görs en klar åtskillnad mellan stat och ekonomi: staten *dirigerar* ekonomin, behövande företag kan vända sig till en *akutmottagning* som drivs av staten, som en del av vårdapparaten.

De flesta av dessa uttryck förekommer i många språk, flertalet är antagligen översatta från ekonomernas huvudspråk engelskan och tycks ha kunnat infogas problemfritt i svenskan. Så är inte alltid fallet: ibland skapar ett metaforbruk, som passerat totalt obemärkt i ekonomernas favoritspråk engelskan, starka reaktioner när det överflyttas till svenska. Det tydligaste exemplet är den personifierade marknaden, som utan reaktioner införlivades i engelskan men möttes av en aktiv motståndsrörelse i Sverige.

I en jämförelse av ordets förekomst och användning under 13 år av stora, likartade ekonomiska förändringar i båda länderna (1980–1992) fann jag tydliga skillnader i reaktioner i vardera landet på ordets metaforiska, personifierade användning under likartade ekonomiska och politiska förhållanden. I England och Sverige ägde liknande förändringar rum ungefär samtidigt: ökad frihandel, finansiella avregleringar under 1980-talet, kriser på aktiebörsen under slutet av 80-talet, och devalveringar under hösten 1992, då med konservativa partier i regeringsställning i båda länderna.

Personifierad användning av ordet förekom endast sparsamt i engelsk press före mitten av 80-talet, men ökade därefter i frekvens och fantasifullhet, i synnerhet i dramatiska perioder. När oron växte i Östeuropa började den fria marknaden framställas som demokratins naturliga följeslagare, *dess motspelare på scenen*, och Adam Smiths osynliga hand återropades allt flitigare. Personifieringar användes allt oftare även om andra marknader än den finansiella: konstmarknaden, fastighetsmarknaden, arbetsmarknaden framställdes som självständiga aktörer, däremot gällde detta inte någon av råvarumarknaderna – kanske är metaller, säd och olja alltför jordbundna för att drabbas av mer abstrakta marknadens nervösa besvär. De finansiella avregleringarna bidrog till en kraftig ökning av de personifierande framställningarna av de marknader som nu blivit mer självständiga. När så dessa finansmarknader drabbades av kriser tilltog de personifierande skildringarna i kvantitet och fantasi: marknaderna fick välutvecklade sjäsliv: lättörda känslor, stridiga viljor och påfallande labila temperament. Oavsett formuleringar visade sig inga reaktioner i England mot språkbruket, snarare tycktes pressen tävla i att utveckla alltmer varierade metaforer. Skillnaden låg i valet av nationalekonomisk teori, dvs av politisk inriktning: den fria marknaden

kunde utmålats som ett blodtörstigt monster eller som folkets riddarvakt mot regeringen, allt efter politiskt betingad synvinkel.

Liknande metaforik utvecklades i svensk press, i synnerhet under hösten 1992, både kronans och pundets mest strapatsrika tid. Många uttryck, speciellt på affärssidorna, tycktes inlånade från England – t.o.m. Shakespeare citerades. Skillnaden var att personifieringen här inte förblev en lek med ord; den skapade en motreaktion. Tydligast visade sig reaktionerna mot denna personifiering av anonyma krafter i allegorier, där journalister och akademiker följde i Olof von Dalins, Almquists, Strindbergs och Astrid Lindgrens fotspår och berättade moderna sagor om denna personifierade Marknad, som utan undantag framställdes starkt kritiskt. Som så ofta angreps en metafor, det synliga språkliga uttrycket, snarare än det bakomliggande sammanhanget. När marknadsekonomin vunnit fäste i folkhemmet upphörde protesterna, då antingen metaforiken eller själva marknaden etablerats och accepterats.

Ekonomins uttryck i allmänspråket

Ett ämnes prestige, dess status inom en kulturs kunskaps-hierarki bidrar till att dess terminologi sprids: vi har sett hur behaviorismen valde sina termer från de naturvetenskapliga djurförsöken, och hur övriga beteendevetenskaper har övertagit dessa uttryck som associeras med naturvetenskapernas objektivitet och deras traditionella prestige av "riktig vetenskap". Ekonomin är inget undantag: som framgått ovan är många av dess termer lånade från fysik och mekanik, och förkärleken för matematiska formler tyder på en stark respekt för den sorts inställning som visar sig t.ex. i Kants yttrande om att varje enskild disciplin är vetenskaplig bara i så måtto som den använder sig

av matematiken. (Samtidigt kritiseras ofta ekonomins matematiska modeller av matematiker.) Den prestige och den utbredning som ekonomin fått i det allmänna medvetandet kan avläsas i det ökande användandet av termer som hämtats från ekonomin – som alltså i sin tur kan ha lånat dem från andra områden.

Köpa, produkt, kund eller *avnämare* m.fl. ursprungligen ekonomiska begrepp har blivit vanliga metaforer: man *köper* en idé, ett argument; studenter vid universitet erbjuder *produkter* i form av kurser och är alltså *avnämare* eller *kunder*, tills de i slutändan blir *produkter* på arbetsmarknaden, där deras potentiella arbetsgivare ses som *avnämare*. En upplevelse kan vara en *produkt*: att gå på en konstutställning eller läsa en universitetskurs kan ses som att *konsumera en produkt*. "Produkt" verkar på 1980-talet ha ersatt "resultat" och detta ords synonymer som t.ex. följd, konsekvens, även för att beskriva mycket abstrakta begrepp. Innehållet i ett liv kan ses som en "*produkt* av arv och miljö"; att utarbeta en kurs, utforma ett program, sammanställa en utställning blir att "*ta fram en produkt*". Även människor kan beskrivas som produkter: en person kan karakteriseras som en "*produkt* av tidigt 1950-tal", och idrottsmän tycks särskilt ofta ses som produkter, gärna ett lags "*egen produkt*" – kanske i linje med *förvärv* och *försäljningar* av t.ex. fotbollsspelare. Offentliga institutioner lånar beteckningar från näringslivet: sjukhus har blivit *vårdföretag*, *redovisar* som tidigare *resultat* – men nu i bokföringens, resultatredovisningens ekonomiska mening, snarare än i form av botade patienter.

Ansträngningar av olika slag kan ses som *investeringar*: man *investerar*, *satsar*, *lägger ner* tid, energi, känslor på något, och förväntar sig någon form av reaktion, resultat, *utdelning*. Dessa uttryck är vanliga på sportsidorna, där *utdelning* ofta betyder mål: ett skott i ribban kan vara ett lags "*enda utdelning*". Uttrycket kan också förekomma i

matematiska beräkningar: en idrottsman får "50-procentig utdelning" i sina starter; en annan spelares målskott beräknas som "hundra procentig utdelning" på säsongens straffskott. Även andra aktivitetens resultat kan beskrivas i dessa termer, t.ex. kan fiske ge *god eller dålig utdelning*, och tullkriminalens beslag kan beskrivas som att "utdelningen blev 350 ormar, ödlor och sköldpaddor."

Utvidgad användning av begreppet kapital finns inte bara i de ekonomiska modeller som beskrivits ovan, utan även i utarbetade och sammanhängande teorier inom andra områden. Bland annat har begreppen *kulturkapital*, eller kulturellt *kapital*, symboliskt *kapital*, socialt *kapital*, utbildnings*kapital* och vetenskapligt *kapital* använts på ett fruktbart sätt av den franske kultursociologen Pierre Bourdieu, tillsammans med andra begrepp som lånats från ekonomin, t.ex. *investeringar*, *vinster*, *strategiska satsningar*. Därmed kan man också visa hur olika eliter kan uppstå inom ekonomi respektive kultur, och påvisa sambanden mellan dessa områden. I Sverige har det föreslagits att en tredje variant vore användbar, *organisationskapitalet*, dvs. att kunna förfoga över den politiska elitens ackumulerade *tillgångar* i form av kontakter, beteenden osv. Metaforen visar sin genomslagskraft i utvecklingen av varianter, som det lättförbrukade *förtroendekapitalet*. I samtliga fall anas en underliggande, äldre metafor: *arvet* – använt i ekonomiska, kulturella, sociala, politiska eller biologiska sammanhang. Dock kan användningen ha varierande konnotationer: medan *kulturarvet* värderas högt, är det sociala *arvet* mer negativt belastat. *Arvet* som metafor innebär inte bara associationer till ägande, förmögenhet – här ingår också begrepp som rättigheter och skyldigheter definierade genom familjeband, något som framstår mycket tydligt i resonemangen kring *kulturkapital* och *organisationskapital*, där sambanden bakåt genom generationer betonas.

Inom ekonomimetamoriken har även oöversatta uttryck från engelskan börjat användas, exempelvis i uttrycket att få *credit* för något, i betydelsen få tillgodoräkna sig något, t.ex. förtroende, för något man utträttat, som någon sorts utökad *credit* på ett tänkt konto. Ibland sammanblandas det med *cred*, som är en förkortning av *credibility*, trovärdighet, och alltså inte självklart sammankopplat med verklig eller metaforisk kredit, även om det språkliga ursprunget är det samma, latinets *credo*, tro, anförtro, ha förtroende för.

Det finns en tendens att jämföra alla sorters organisationer, från statsbildningar till företag, med den mänskliga kroppen med dess organ (se kapitlet Maktens metaforer). Därifrån är steget kort till jämförelser mellan olika organisationer: företaget kan liknas vid en stat, staten vid ett företag. Organiserad brottslig verksamhet har man nu börjat beskriva i termer som hämtats från annan ekonomisk organisation: *firma* kan nu även stå för vad som tidigare kallades liga, som när en polis beskriver planerna att oskadliggöra ett mc-gäng som att "sätta *firman* i konkurs."

Liksom ekonomins språk lånar modeller och vidhängande terminologi från mera etablerade naturvetenskaper, lånar allmänspråket termer och uttryck från ekonomins språk. Det verkar finnas ett samband mellan samhällsklimat och ordval: de ekonomiska metaforerna, utvidgandet av ekonomins begrepp till att gälla människor och abstraktioner, ökar när själva ekonomin blir mer betydelsefull än andra styrmedel och därmed får högre status, oavsett konjunkturläge.

Tekniska termer

Verktygs och apparaters benämningar – tekniska termer – är ett stort område inom de flesta språk, men en märkligt dold del av språket, en del som sällan diskuteras i språkspalter utan ofta betraktas som något som endast rör ett fåtal invigda, yrkeskunniga experter. Men de flesta människor är experter på ett eller flera specialområden och handskas dagligen med ord som för andra tycks obegripliga: barn använder termer i lekar och spel, tonåringar behärskar termer för musik och mode, stickning, sömnad och matlagning har uppsättningar av väletablerade termer, och sporter och fritidssysselsättningar har välutvecklade terminologiska system. Olika discipliner och kunskapsområden har sina egna termer, som kan signalera revir och lojaliteter, och många av dessa termer är ursprungligen lånade från andra ämnesområden. Varje yrke har sin egen terminologi, som dessutom kan ha lokala varianter, inte bara av historiska och geografiska skäl utan också av marknadsmässiga orsaker: de stora bilfabrikanterna kan t.ex. ha olika benämningar för sina respektive reservdelar oavsett likheter i utseende och funktion.

En allmän iakttagelse är att metaforer är vanligast när förklaringsbehovet är störst: när nya maskiner eller metoder introduceras eller när ny kunskap ska spridas. Metaforen bygger broar mellan det välkända och det nya, okända: den befördrar introduktionen av det nya men kan också leda fel och bidra till felaktiga föreställningar, eller överföra dolda värderingar.

Termer uppstår för att kunskap ska kunna vidarebefordras på annat sätt än genom direkt upplärning: verktyg och arbetsmetoder kräver därför enhetliga namn, dvs. termer. Många gamla hantverkstermer är helt eller delvis baserade på verktygets utseende: vikingaskeppets mast var fäst i en *mastfisk*, en urgröpning med fiskform; snickarens "fogsvans" kan ses som en rävsvans, dvs. en *Fuchsschwanz* på tyska (källan för många tidiga snickeritermer), sågens tänder utnyttjar en tydlig likhet; träsnidarens *getfot* likaså, keramikerns tunna svamp kan ses ut som ett *elefantöra*, sömmerskans nålsöga, stoppsvamp och stoppagg har också fått namn efter utseendet, *stålull* påminner till det yttre om fårets fäll. Hit hör också alla de termer som refererar till lättfattliga former som "T-profil".

I några fall utgår termerna från en helhetssyn på en företeelse: medan *luftskeppen* hade *för* och *akter*, sågs flygplanen snabbt som djur, med *vingar* och *stjärt*, men däremot inte fågelnäbb utan *nos*. Flyget (de nya farkosterna i *luft-havet*, senare i *luftrummet*) övertog snabbt sjöfartens yrkesbeteckningar: kaptan, styrman, pilot (av eng. *pilot*, *lots*).

Även symbolisk likhet kan ge upphov till metaforiska termer: en ensam "överbliven" rad kallas av svenska och tyska tryckare *horunge* respektive *Hurenkind*, medan engelsmännen mindre fördömande ser den som ett föräldralöst barn, *orphan*, eller en änka, *widow*.

De språkliga spåren av historiens gång varierar mellan olika områden. Medan lantbrukets terminologi avspeglar historiens tekniska förändringar och därför trots yrkets ålder har färre traditionella termer, bevarar byggnadskonsten kontinuiteten genom metaforiska uttryck som baserats på likheter med allmänt kända föremål: *pulpettak*, *sadeltak*, *sågtak* och *tälttak* är lätta att föreställa sig, liksom lökkupoler; skillnaderna mellan *tunnvalv*, *strålvalv* och *nätvalv* framgår också tydligt av termerna.

Andra tekniska termer kombinerar form och funktion,

som kvarnsegel, bajonettfattning, enögd spegelreflexkamera, och de talrika kombinationer med "-häst" som finns i olika yrken där arbetsställningen påminner om ryttarens: snickarens täljhäst, skräddarens presshäst eller pressföl, sadelmakarens syhäst, syross eller sadelmakarmärr. Även plugghästen var ursprungligen en stolkonstruktion för ryttersittställning, med ett bokstöd vid hästhuvudets plats.

Ytterligare en typ av metaforisk termbildning är baserad huvudsakligen på funktionen och har alltså ett förklarande syfte: hur en *avbitare* fungerar framgår av den metaforiska termen. Många gamla verktygstemer som nu tycks obegripliga har sitt ursprung i funktionsangivelser på tyska och invandrade alltså tillsammans med den då nya tekniken: en "örtesåg" kommer av tyskans *örtern*, en beteckning för borttagande av kanter, en "sinksåg" av tyskans *zinken*, att förse med spetsar eller taggar, och en "skölpl" av det lågtyska *schulpen*, att urholka, och listan kan göras lång.

Som framgår av exemplen är de flesta etablerade termer beteckningar på substantiv, och där ligger också tonvikten av det organiserade terminologiarbetet. De ord som används för att beteckna processerna där föremålen används tycks uppstå spontant i analogi med tidigare, liknande aktiviteter: om man tidigare kört med häst och vagn kör man även med den nya bilen, alltså ett metaforiskt uttryck. Likaså bildas det sällan nya termer för att beteckna stadier i processen: en konsistens beskrivs oftast metaforiskt, genom jämförelse med något allmänt känt: *grynig*, *grötliknande*.

En hel del av hantverkets och teknikens termer är alltså hämtade ur det allmänna språket och metaforiskt använda, i synnerhet när det gäller ting som får allmän användning. Här tycks antingen det nya föremålets funktion eller en yttre likhet med något befintligt och välkänt styra valet av jämförelse. Eftersom de flesta hantverk utvecklats genom århundraden, kan man knappt vänta sig en enhet-

lig linje i terminologin, utan termerna växer fram parallellt med införandet av nya verktyg och tekniker.

Samtidigt sker en trafik åt andra hållet: termer lånas ut till allmänspråket, där de blir metaforer. Inte bara hampa och lin behandlas omilt, utan även politiker kan *häcklas*; både maskiner och människor kan råka ut för *kortslutning*, *tända på alla cylindrar*, *slå på autopiloten*, vara *felprogrammerade*, för att bara ta ett litet urval av mer moderna exempel där metaforen fortfarande är synlig.

Denna vidgning av ett ursprungligen specialiserat uttryck, där specialiserade termer överförs till allmänspråket, eller från en specialitet till en annan, tycks numera vara vanligare än motsatsen, dvs. användandet av allmänspråkets ord i snävare, mer specialiserad betydelse. Dagens teknologi är alltför specialiserad och internationaliserad – när termer numera skapas och standardiseras lånas mer sällan allmänspråkets ord, risken för missförstånd eller felaktiga associationer lägger hinder i vägen. Däremot används ofta termer från andra tekniska områden, då alltså i överförd, metaforisk betydelse.

Det finns dock undantag, när en ny teknologi utvecklas så snabbt och med en så stor och allmän utbredning att specialutbildning, organisation och standardisering kommer i andra hand. Då tycks det inte finnas tid att skapa nya, välplanerade termer, utan användarna tager vad de haver och en terminologi växer fram, där många uttryck är lånade från allmänspråket, på grundval av likheter i utseende eller användning. Det tydligaste exemplet på en sådan fritt framvuxen terminologi är datorspråket, dvs de ord och uttryck som används för att beskriva datorers delar och användande. Själva ordet "dator" (se kapitelkommentaren) är ett av de förvånansvärt få nyorden inom området, liksom "baude", "byte" och "modem". Övriga termer uppvisar en mycket stor variation, där den gemensamma nämnaren tycks vara att

den nya termen utgörs av ett befintligt, gärna vardagligt ord – varvid det nya, specialiserade användandet alltså blir metaforiskt.

Termskapandet inom datorspråket styrs av en dominerande egenskap hos området: bara funktionerna är relevanta, och de bakomliggande elektroniska processerna är svårfattliga för de flesta användare. Här är det alltså inte främst fråga om att finna effektiva termer för synliga verktyg eller delar – det fåtal som finns är konsekvent baserade på yttre likheter med befintliga föremål: datorn har bildskärm som en TV, tangentbord som en skrivmaskin, den kan vara bärbar som en portfölj eller anteckningsbok – utan termarbetet har fokuserats på att sätta ord på vad datorn gör. Eftersom dess egentliga arbete är osynligt för blotta ögat, är det de eftersträlvade, synliga resultaten som namnges. I motsats till en bilmotor, där den mekaniska processen är påtaglig och de olika delarnas beteckningar (tändstift, bensinpump, fläktrem) samtidigt anger sina funktioner, finns det få termer för datorns egentliga, elektroniska verksamhet. I stället namnges resultaten av dess växlingar mellan ström och icke-ström ofta med metaforiska termer tagna från andra, mer fattbara aktiviteter: datorn förses med grindar, arkitektur, syntax etc. En genomgående tendens, som dock är mindre påfallande i svenskt datorspråk än i dess engelska motsvarighet, är att förmänskliga inte bara datorn utan också dess delar och funktioner, att välja antropomorfistiska uttryck.

Det kanske tydligaste exemplet på sådant förmänskligande är termen *minne*: datorers kapacitet, deras *kraft*, eller *kraftfullhet* anges bland annat genom storleken och snabbheten på deras *minne*. Termen hör till de äldsta inom datorterminologin och lär ha introducerats redan 1946. Hade datorspråket, och därmed allmänhetens syn på datorer, sett annorlunda ut, om denna funktion kallats "lager" eller "lagring", och datamaskinens centrala funk-

tion alltså haft en teknisk benämning? (Termen *memory* ersätts numera ofta i engelskspråkiga texter med *storage*, dvs. lagring, medan *minne* fortfarande används genomgående i svenska texter och ordlistor.)

En genomgång av datatidskrifter, manualer och ordlistor visar att relativt få av de engelska termerna ges ny svensk form: i svenska texter överförs de engelska termerna i oförändrat skick eller anpassas nödtorftigt efter svensk formlära (svenska ändelser brukar hängas på de engelska orden: man flyttar *cursor* eller *deletar* något).

Bland exemplen på svenska termer finns (åtminstone i ordlistor – i vilken utsträckning de svenska orden används i praktiken är osäkert) *cursor*, som blir "markör" – en rörlig löpare blir alltså ett fixerande verktyg; ett *motherboard* blir en "huvudpanel", där den centrala funktionen uttrycks genom en mer etablerad metaforisk kombination (sammansättningar med *huvud*- hör till de vanligaste sätten att ange främsta rang eller betydelse); *sentinel*, egentligen vaktpost, blir "signaltecken" eller *flagga*, ett tydligt exempel på en större försiktighet i den svenska användningen av förmänskligande metaforer. Samma tendens spåras i den svenska termen för *talk*, att "överföra data mellan enheter i datorsystem" och i "redigeringsprogram" i stället för *editor*, egentligen redaktör. *Supervisor* blir "övervakningsprogram", den engelska termen *librarian*, bibliotekarie, blir "program med förteckning över filer", eller en "person som uppdaterar filer": en svensk bibliotekarie är alltså fortfarande av kött och blod. En liknande försiktighet kan ligga bakom valet av "öppen/sluten drift" för *open/closed shop*, termer som i engelskan hittills förknipats med facklig anslutning.

Översättningslån, dvs överflyttning av ett ords grundbetydelse, del för del, förekommer också, och bibehåller då engelskans personifiering. Till exempel blir *address translator* "adressöversättare" trots den personifierande ter-

men; en *host computer* blir "värddator"; *computer family* blir "datorfamilj" och i båda språken förekommer olika *generationer* av maskiner. Filer beskrivs i båda språken som *far-far-*, *far-* eller *sonfiler*. Bland översättningslånen finns också *intelligent* respektive *dum terminal*, *agent*, *dialekter*, *handskakningsprocedur*, *att ladda*, *meny*, *mästar-slavs*system och *rutin*. Riskerna med översättningslån får illustreras av *read head* som får heta *läshuvud*, ett ord som redan finns i en helt annan betydelse.

Engelskans lätthet att ge ord nya funktioner med inga eller små förändringar i den ursprungliga formen är naturligtvis en stor fördel inom terminologin. *Sort* kan alltså användas både för funktionen som företeelse, en sortering, och för aktiviteten, att sortera. Däremot kräver även engelskan en ändelse för att ange den som utför aktiviteten, *sorter*. En del av dessa former översätts nästan ordagrant till svenska: *adder* blir "adderare", *handler* blir "hanterare". Termerna får alltså ändelser som ofta associeras med personer, en form av personifiering, men om den nya termen riskerar att sammanfalla med ett alltför starkt etablerat ord görs en ändring: *reader* blir på svenska inte "läsare" utan "avläsare".

Många termer överflyttas i sin ursprungsform, ibland med lätt anpassning till svenska ordformer. Ett exempel får illustrera denna tendens: *server* förblir i text ofta "server", med den svenska pluralen "servrar", trots olika förslag till översättning som "*betjänare*, *filbetjänt*, *styrenhet*". *Client*, serverns motpart, får heta "*klient*", med allt det innebär av möjliga missförstånd i en miljö där även mänskliga klienter kan förekomma.

Detta nya användande av etablerade begrepp, överföringen och utvidgningen av välkända ords sedvanliga användning och betydelse, är vanligt i datorspråket, liksom inom många nya tekniska områden. Här – liksom i kontorsmiljön runt datorerna – finns *agenter*, *bibliotek*,

dokument, mappar och skrivbord, något som kan ge upphov till förbryllande situationer.

Det dominerande draget i datorspråket är dock inte användandet av befintlig terminologi i nya betydelser, utan det allestädes närvarande förmänskligandet, personifieringen. Datorn har inte bara ett *minne* utan mängder av andra egenskaper som normalt förknippas med människor – inte minst påstås den agera som en människa. I jämförelse med det engelskspråkiga materialet finns det i svenskan förhållandevis få etablerade termer med mänsklig anknytning, i synnerhet om man utesluter från engelskan överflyttade, oöversatta termer, där det personifierande draget kanske inte alls märks för svenska användare. Det är alltså inte främst den standardiserade terminologin som svarar för personifieringen av datorspråket, intrycket att datorn blivit förmänskligad, utan de metaforiska uttrycken mellan de etablerade termerna. Det är där (och i användarnas talade språk) som maskinen ses och omtalas som en mänsklig varelse.

I synnerhet programfunktioner, dvs. *mjukvaran* (eller "*hjärnvara*" som föreslagits) kan beskrivas på detta personifierande sätt: "när du begärt att vissa funktioner ska utföras kan programmet *fråga* om det kan *strunta* i att roteera även själva maskerna, *med det uttalade målet* att spara tid". Användaren framställer ett önskemål, varpå ett program anses kunna "*fråga*", "*strunta*" och ha en egen explicit målsättning. Program framställs ofta i dessa texter som om de hade ett eget liv, t.o.m. *verktyg*, dvs. funktioner, har en egen existens och intelligens: "*verktygen känner* av konturer så bra att användaren bara behöver leda funktionen på vägen ... det är svårare att bedöma *hur de smarta verktygen hittar sin kontur*". Här är de *smarta verktygen* långt mer livaktiga än den tämligen passiva användaren, och en liknande situation återfinns i en annan målände beskrivning: "*dina program och ... minneshungriga verktyg*"

... bråkar ofta om samma minnesområden". Ett gränssnitt kan vara "mycket intuitivt", en hårddisk kan bli *korrupt*; i båda fallen rör det sig om översättningslån.

Exemplen kan mångdubblas, men företeelsen är antagligen tillräckligt vanlig för att de flesta ska känna igen uttryckssättet. Det är naturligtvis ännu mer utbrett i talsituationer, och forskare, t.ex. Sherry Turkle, har genom bandinspelningar visat hur små barn talar till datorer på ett sätt som tyder på sammanblandning av maskin och människa. Analyser av hur dataspelande studenter talar till datorn har avslöjat ett förhållningssätt till maskinen som skiljer sig radikalt från synen på t.ex. bilar eller ljudanläggningar, inte minst genom användandet av olika pronomen. Samtliga språkets pronomina användes – utom "hon", ett forskningsresultat som i sin enkelhet är intressant.

Människor tycks alltid ha haft en tendens att förmänskliga den maskin som för tillfället representerat någon ny landvinning, gärna genom att förläna den tankeförmåga. Komplicerade apparater eller apparater som utför människoliknande funktioner ligger närmast till för sådana tolkningar – till och med automatiska hissar, mikrovågsugnar och kameror har kallats för *tänkande*. Samtidigt finns det en mänsklig benägenhet att behandla "närstående" föremål, "trotjänare", på ett personifierande sätt: inte bara båtar utan bilar, cyklar, skrivmaskiner kan ges namn och beskrivas som personligheter. Det ligger alltså nära till hands att tala och tänka om datorn, en användbar maskin som många snabbt blivit beroende av, som om den hade andra egenskaper utöver de elektroniska. Ytterst få skulle dock tillskriva sin "burk" någon egentlig intelligens. Ändå tycks möjligheten mindre avlägsen när maskinen växer i storlek: kvantitet tycks då kunna medföra total skillnad i kvalitet, och många ser på AI, artificiell intelligens, som något väsensskilt från vanliga datorer.

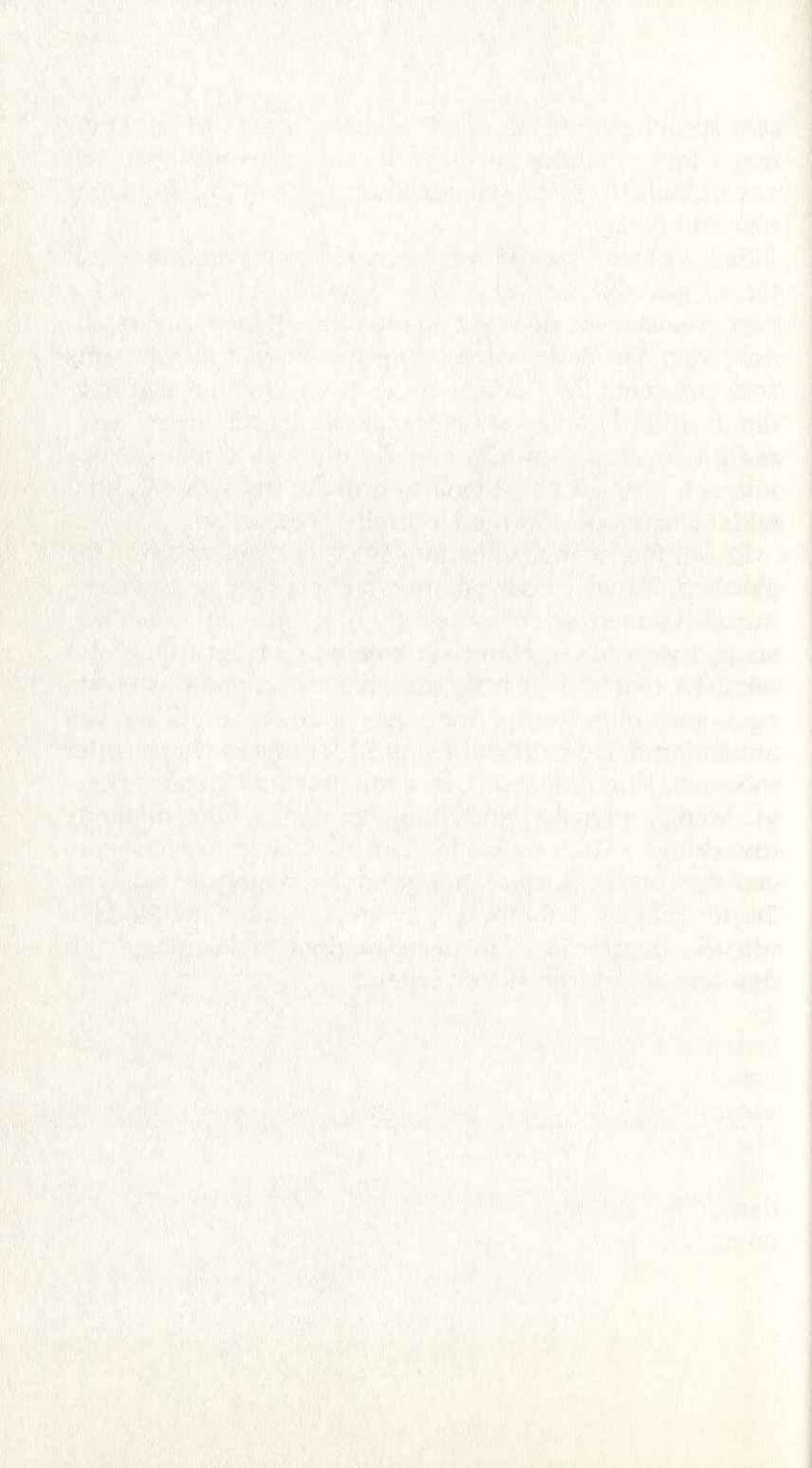
Termen AI tillhör de improviserade uttryck som alltid funnits inom all forskning, men som numera fixeras och sprids av media långt innan termen hunnit diskuteras inom sin specialitet. Den introducerades 1956 av John McCarthy, en forskare som själv inte ansåg termen tillfredsställande. En undersökning 1987 visade att majoriteten av de tillfrågade experterna inom området beklagade ordvalet, mest för att *artificial* gav olyckliga, felaktiga associationer, till plast, något falskt, eller underrättelsetjänst (eng. *intelligence*). Flertalet föredrog termen *machine intelligence*, eller *expert systems*. AI har också diskuterats utanför dataindustrin: filosofer, neurologer, sociologer och psykologer har alla bidragit med synpunkter på termen och dess innehåll, dvs. definitionen av intelligens. Det intressanta i detta sammanhang är att dataterminologins förmänskligande implikationer framhävts av de flesta, och då som något negativt. En kommission som 1987 avgav rapport till brittiska regeringen sammanfattade problemet med följande ord, som uttrycker en i dessa sammanhang ovanlig språklig medvetenhet: "*anthropomorphic terms ... have a meaning for ordinary people about themselves. Therein lies the problem.*"

När informationsteknologin växte och IT-systemen byggdes ut, tillkom fler nya metaforer, och även diskussioner på "nätet" om valet av samlande metafor – ett ovanligt exempel på användarengagemang i termval, men typiskt för datorvärldens förhållande till sin terminologi: man föredrar ett återanvändande av näraliggande och välbekanta företeelser, metaforer hellre än neologismer. Nu diskuteras om det elektroniska nätverket, *nätet*, ska ses som ett telefonsystem eller ett postsystem, ett varuhus eller en bokhandel, kanske jämförbart med förlagsverksamhet; ett distansuniversitet, ett akademiskt forum eller en offentlig mötesplats, en global "Heta linjen" – eller helt enkelt en del av det privata hemmet. Frågan har mer än ett

rent språkligt intresse: valet av metaforiskt uttryck kommer i förlängningen att påverka inte bara attityder och användningsformer, men också den lagstiftning som kommer att krävas.

Själva nätverksstrukturen, som uppkom av militära skäl för att undvika sårbarhet genom spridning, har i sin tur varit mönster för den besläktade nätmetaforen *web* (spindel-) väv, nät. Båda nätmetaforerna har i sin tur använts som argument för "cyberfeminism", ett feministiskt hävdande att IT i själva verket är en kvinnlig företeelse, baserad på begrepp som tillhör en kvinnlig sfär, som *nät* och *väv*, och präglad av sådana informella individuella kontakter som associeras med kvinnlig gemenskap.

En jämförelse med en studie av datorvärldens språk jag gjorde på 80-talet visar på intressanta språkliga aspekter i introduktionen av en ny teknik: blandningen av hacker-slang, överförda/metaforiskt använda termer från andra tekniska områden, vardagsord och nyskapade ord, ofta ogenomskinliga akronymer, har gallrats av tiden och användarna. De nytillskott som tillförs tycks skapas efter mönster av befintliga ord, en vanlig metod i all terminologi. Många tekniska landvinningar går igenom liknande utveckling – i datorernas fall berördes långt fler icke-specialister under kortare tidsrymd än någonsin tidigare. Därför präglas datorspråket av en stor andel metaforiska uttryck, överförda från mer påtagliga verksamheter än datorernas elektroniska aktiviteter.

Från kunskapens träd till forskningens spjutspetsar

”Och Herren Gud planterade en trädgård österut, i Eden, och satte där människan som han hade format... Mitt i trädgården stod livets träd och trädet som ger kunskap om gott och ont.” Allt i trädgården är tillgängligt för människan, utom frukten av kunskapens träd: att äta av den innebär döden. Naturligtvis äter människan, blir gudalik och förvisas från Edens lustgård, till en verklighet på gott och ont.

Trädet och frukten är inte det enda i denna text som lever kvar i det språk vi använder kring kunskap och utbildning. Tanken att människan formats till Guds avbild levde kvar i medeltida mystik, med platonska inslag: man skulle sträva efter *imago domine*, Guds bild inom sig, förverkliga sitt sanna jag. Senare återupplivades denna tanke under senare delen av 1700-talet med tidens ökande intresse för individen: människan kunde utforma sig, bilda sig, skapa sig själv. I utbildningsspråket kvarlever dock metaforer som är tydligare besläktade med kunskapens träd än med begreppet Guds avbild: kunskap är genomgående något som växer fram från lägre till högre nivåer; den skapas i etapper, byggs upp, ackumuleras. Frukten, kunskapen om gott och ont, syntesen, återfinns i idealet om helhetssyn och överblick. Kanske finns ett avlägset ursprung till synen på kunskap som något befintligt att tillägna sig, i bilden av den färdiga frukt som genom ätandet förvandlar den ätande: historiens mest radikala direktmetod.

All pedagogik använder sig av metaforer: att förklara, konkretisera och åskådliggöra (i sig exempel på metaforer som framställer förståelse som seende, se kapitlet Känsla och känsel) hör till metaforens, liksom undervisningens, främsta uppgifter. Vad som här behandlas är inte metaforer som används inom utbildning, utan om denna: metaforiska uttryck som beskriver utbildning och forskning i vedertaget språkbruk, främst i läroplaner och statliga utredningar från 1962 och framåt.

Progression, utveckling, kan beskrivas som framåtskridande eller växande: rörelse framåt eller uppåt. Kvalitetskillnader och värderingar beskrivs ofta i nivåskillnader: det högre är mer värt än det lägre, medan en lineär rörelse ofta får beskriva en process i tiden, t.ex. resan genom livet (se kapitlet Rumslighet). I utbildningsväsendet finns båda dessa rörelser, i rummet och i tiden.

Nivå som beteckning av utvecklingsstadium är kanske den vanligaste rumsmetaforen: vi har en *grundskola* (det en gång föreslagna *bottenskola* förkastades lyckligtvis) med *låg-*, *mellan-* och *högstadium*, där man flyttas *upp* till *högre* klasser; i den *högre* utbildningen ingår *högskolor*. *Nivågruppering* kan förekomma inom klasser; *överkurs* kan läsas, kanske av *överpresterande* elever. Vid test kan både *tak-* och *golveffekt* förekomma, om provet är för lätt respektive för svårt.

Rummets övriga dimensioner förekommer också: både bredd och djup anses vara positiva egenskaper: *breda* (och *stabila*) *grundkunskaper* rekommenderas, men även *fördjupning*, liksom *vidgade* kunskaper, kanske i form av *utvidgad* kurs, medan *ytligt* vetande fördöms.

Själva lärandet uttrycks oftast som en transport av befintliga kunskaper från yttervärlden in i eleven, där de förhoppningsvis ska bevaras. Kunskaper *förmedlas* till elever av lärare och *läromedel*, som varor som överbringas av någon mellanhand. Liknande tankegångar i marknads-

mässig form tycks ligga bakom det nyskapade yrket "kunskapsmäklare" – kunskaper jämförs med aktier, fastigheter eller råvaror och förmedlas mellan säljare och köpare.

Lärare lär *ut* kunskaper, som *sökes* eller *inhämtas*, som om de utgjordes av befintliga föremål; metoder för inläring och *behållning* diskuteras i termer baserade på liknande synsätt; eleverna pluggar *in* eller *slår in* läxor. Skolan som helhet utgör en egen värld, med ett *inre* arbete, där tillträdet – ibland markerat av *inträdesprov* – fordrar *inskolning* eller *invänjning*. Eleverna kan å sin sida kan följa upp samma tankegång med *inspark*.

Till de rumsliga metaforerna hör också uttryck för centralitet, som alltid är ett positivt begrepp (se kapitlet Rumslighet): undervisningen bör vara *elevcentrerad*; väsentligheter beskrivs som *centrala* begrepp och färdigheter; den nya gymnasieskolan har vissa gemensamma *kärnämnen*.

Rumslighet medför avgränsning, och trots den eftertraktade *helhetssynen* finns många uttryck för specialiseringens uppdelning av det vidgade vetandet: material indelas i *avsnitt* och *delmoment*, varvid *splittring*, *fragmentisering* (eller "*snuttifiering*") kan uppstå. (Genomgående ses delen som mindre värd: *halvbildning* och *halvspråkighet* är klandervärda, medan *överblick* och ett *holistiskt* synsätt värderas.)

Speciellt inom den högre utbildningen med sin mer långtgående specialisering finns det klara *ämnesgränser*, *avgränsade kunskapsområden*, *kunskapsfält* och *forskningsfält*, olika *discipliner* (med alla denna terms associationer till regler), *sektorsforskning* och forskning i *nischer*. Följaktligen uppstår *överbyggande* kurser, *gränsöverskridande* kunskap och forskning eller *tvärvetenskap* (ofta organiserad i *centrumbildningar*) för att motverka denna uppdelning.

I rumsmetaforik finns visserligen även riktning *implicite*

rad, men riktningbegreppet är explicit uttryckt framför allt i de många metaforer som baseras på synen på kunskapen som väg och riktning. Man *följer* en *lärogång*, väljer *studieväg*, bland fasta *studiegångar* eller utbildningslinjer, *genomgår* en utbildning. Här finns *ingångar*, *avgångar*, *utgångar* och *övergångar*, som i alla välplanerade trafiksystem. Alla de kurser man *följer*, *går* eller *genomgår*, har olika *mål*: *delmål*, *strävansmål* och *uppnåendemål*, som i sin tur anges i *kursplaner*, *läroplaner* och *studieplaner*. Där anges också studiernas *inriktning*, *riktlinjer* och *riktpunkter*. Under färdens gång ges hjälp med *studievägledning* eller *studieorientering*, kanske även *yrkesorientering*. (Den med tiden alltmer omfattande beteckningen *orienterings* ämnen finns inte längre i 1994 års läroplan: kanske har den utgått på grund av vilseledande associationer.) På högre nivåer ges även *handledning*, en ibland bedrägligt konkret metafor. Inlärningsens karaktär av väg mot bättre, högre resultat framkommer också i termen *inlärningsplatå*, den nivå där inläringen tycks avstanna.

I den engelskspråkiga debatten påpekas gärna att ordet *course*, som på engelska även behållit betydelsen kapplöpning, förknippas med tävling och därmed framhäver konkurrensmomentet på samarbetets bekostnad. I svenskan finns lyckligtvis bara riktningens betydelse av ordet kvar i "kurs", antingen bokstavligen som i "hålla kurs på" eller i utvidgad, metaforisk betydelse: att gå en *kurs*, dvs lära sig en viss mängd kunskap (*gå igenom* ett visst material) enligt en plan som leder fram till ett mål, är att företa en färd till en angiven riktpunkt. (Valutakurser, aktiekurser o. dyl. följer samma metaforik där *kursen* utgör ett riktmärke.)

Om rums- och riktningssmetaforerna utgår från allmänna värderingsuttryck och därmed är allmänt spridda i språket, så är byggmetaforerna, som klart förmedlar en medveten konstruktionstanke, mer specifika för utbildningsväsendet. Kanske har den konkretisering som rekom-

menderas inom pedagogiken medverkat till de många byggmetaforerna, kanske är de ett resultat av den genomgående syn på utbildning som arbete som diskuteras nedan.

Här finns de vagare sammansättningarna med *bas-*: *basnivå* och *baskunskaper*, liksom *basresurs* och *problembaserad* inläring. De *nivårelaterade* begrepp som användes för att beskriva grundskolans (automatiskt på varandra följande) etapper ersätts på högskolan av ett tydligare byggande: studenten utformar nu själv sin utbildning. Ämnena är *uppbyggda kring* vissa begrepp, t.ex. *grundläggande* teorier; allt ingår i den sammantagna kunskapsuppbyggnaden. En *grundläggande* utbildning, *grundutbildningen*, byggs upp av *grundkurser*, som ger *grundläggande* kunskaper och färdigheter. De följs av *påbyggnadskurser*, där olika delar *bygger på* tidigare, medan hela utbildningen *bygger på* vetenskaplig *grund*. Efter *påbyggnadskursen* följer en *fördjupningskurs*, något som kan te sig förbryllande för logiskt lagda studenter – i synnerhet om de går vidare till *grundforskning*, som i sin tur ingår i *forskningsöverbyggnaden*.

I engelsktalande länder används ofta *pure science* om (naturvetenskaplig) grundforskning: denna s.k. "nyfikenhetsforskning" ses då som "ren", dvs inte praktiskt tillämpad vetenskap – en värdeladdad metafor, som antyder att tillämpningen av vetenskapliga rön skulle besudla forskningen. (Beteckningen *grundforskning*, som liksom *grundkurs* är en sammandragning av *grundläggande* forskning respektive kurs, påstås ha orsakat kostsamma missförstånd bland tilltänkta sponsorer, som mindre gärna velat ge bidrag till lägre nivåer – kanske associerades ordet även till "grund" i betydelsen "ytlig".)

Liknande konkreta uttryck finns också i diverse andra sammanhang: *kunskapsluckor fylls*; *scheman kan ha hål-timmar*; *eleverna bör bygga på* egna iakttagelser, *framsteg bygger på* insikt. Om inte bygget är solitt nog, kan *stödåt-*

gärder behövas, i form av lärarstöd eller stödundervisning; ämnesområden sägs kunna stödja varandra.

Sammantaget uttrycker de alla samma underliggande, ackumulativa grundsyn: kunskap byggs, bit för bit, sakta men säkert. En sådan kunskapssyn är också lätt att relatera till den arbetsmetafor som präglar mycket av utbildningsmetaforiken (se nedan). Kunskapssamlandet framställs som en tillväxtprocess inskriven i en påtaglig rumslighet, och med en tydlig produktionsinriktning.

Växandet, som uttrycktes i kunskapens träd, har mestadels ersatts av rumslighet och byggande, människans kanske vanligaste metaforer, men naturmetaforiken finns kvar, om än mindre fast organiserad än byggandet. Den trädmetafor, som används i alla organisatoriska sammanhang, uppträder också här: *grenar* är nu delar av gymnasieprogram. *Mognadsnivå*, *skolmogen* och *läsmogen* är välkända begrepp – *datormogen* har nu tillkommit för att täcka de internationella kraven på *computer literacy*. Ökat vetande kan beskrivas som *kunskapstillväxt*, och i ett sentida dokument sägs att "ny kunskap ger *växtkraft*", vilket då kan göra inläring till ett *perpetuum mobile*, i ständig tillväxt. Det aktuella miljöintresse, som resulterat i *miljöer* lite varstans (t.ex. Mac- respektive PC-*miljö*), har här gett uttryck som *kunskapsmiljö*, *levande forskningsmiljö* eller *forskningsintensiv miljö* – många av dessa har sitt ursprung i det eng. *environment*, "omgivning, miljö", som numera rutinmässigt översätts med *miljö*. Här finns också de besläktade kombinationerna med *klimat*. Man arbetar nu i ett *skolklimat*, där ett visst *inlärningsklimat* råder; i ett kreativt *forskningsklimat* föreligger ett fruktbart *tankeklimat*.

Studenters framgång, dvs. deras *avgång* (numera även *utgång*, efter eventuella *övergångar*) ur systemet mäts i *genomströmning*, ett uttryck som leder tanken till en naturlig, obehindrad rörelse enligt givna naturlagar, snarare än till verklighetens arbetsinsatser. Naturassociationerna

störs något av kombinationen *genomströmningstakt*, som för tanken till industriell produktion, ett område som försett svensk undervisning med så många termer att utbildning ibland framstår som en industribransch.

Skolan framställer genomgående lärandet som arbete: eleverna utför *skolarbete*, håller ett visst *arbetstempo* och har *raster*, som på vilken arbetsplats som helst – det betonas ofta att skolan är en *arbetsplats*. Man *bearbetar* fakta och utför *beting*, ursprungligen en term för viss arbetsersättning. *Arbetsmekaniken* förfinas: man lär ut *studieteknik*, *inlärningsteknik*, *minnesteknik* och *anteckningsteknik*. Arbetet *redovisas* och *utvärderas* genom *kunskapskontroll*, och även elevernas intellektuella *utrustning* kan *mätas*. Man använder sig av *laborativa arbetssätt*, liksom *programmerad* undervisning. Systematiskt planeringsarbete kallas gärna *utbildningsteknologi* eller *undervisningsteknologi*. Den sammanfattande benämningen *utbildningsapparaten* framstår inte som någon överraskande beteckning i sådan omgivning.

Den högre utbildningen har också anammat industrins termer: studenter genomgår nu en *produktionsprocess* (som eventuellt resulterar i *arbetsprodukten* doktorsavhandling). *Produktionsmättet* mäts i *helårsprestationer* (utfallet räknas i *studentpeng*, analogt med *skolpeng*), här *genereras resultat* och efterlyses *resultatansvar*, medan *intressegrupper* och *avnämning* erbjuds ett *strömlinjeformat utbud*. Speciellt organisationstermer har vunnit snabb spridning: skrivelser kan vara *styrdokument*, och därmed *styrinstrument*, *styre-faktorer* i ett *styrsystem* som syftar till *mål- och resultatorienterad styrning*. Ett annat högfrekvent begrepp som lånats från industrin är *kvalitetskontroll*, med de därtill knutna *kvalitetsarbete* och *kvalitetssäkring*. Naturligtvis kan ingen invända mot honnörordet *kvalitet*, lika lite som mot andra värdeladdade ord som "*fritt valt arbete*", "*fria tillval*" (men man kan ställa sig frågande inför tanken bakom *lektionsfria* elever och *befrielse* från vissa ämnen). Däremot

kan man diskutera övertagandet av industrins kvalitets-kriterier, innehåll och definitioner – sådant som tenderar att följa med ett ords innebörd när det ges en ny, metaforisk användning.

Även industrins ekonomiska aspekter har införlivats med utbildningens terminologi: kunskap har länge betraktats som ägodel – redan Havamal betonar kunskapens värde som egendom: "Ej lättare börda man bär på vägen än kunskap mycken". Som fallet är med andra tillhörigheter *förvärvar* man kunskap, *vinner* kunskap, eller *tillägnar sig* den (dock knappast orättmätigt); man kan slutligen förfoga över *fonder* av kunskap. På det nationella planet mäts landets kunskapsförsörjning och dess uppbyggda kunskapsberedskap.

I krassare tider har kunskapen börjat värderas mer konkret efter ekonomiskt resultat, utdelning på investerat arbete: studier *lönar sig*; det lönar sig att *satsa på* studier; man får *avkastning* på studier, man *investerar* i utbildning. Därmed skapas *humankapital*, ett begrepp som resulterat i två Nobelpris i ekonomi: först den amerikanske ekonomen Theodore Schultz 1979, och därefter hans landsman Gary Becker 1982. *Kapital*begreppet har av den franske sociologen Pierre Bourdieu utvidgats till att gälla *kunskapskapital* eller *utbildningskapital*, *kulturellt kapital* (förtrogenhet med landets etablerade kultur), *socialt kapital* (kontakter med etablerade kretsar) och *vetenskapligt kapital* (anseende för forskningsinsatser). Flera av dessa begrepp har redan tidigare funnit en likartad metafor i *arvs*metaforen: *bildningsarvet*, *kulturarvet* utgör en gemensam *fond* av ett lands kunnande och kulturella skapande, tillsammans med dess *kulturskatter*. Liksom fallet är med alla arv impliceras här att rättigheter och skyldigheter baseras på släktskap, gemensamt ursprung och därmed följande samhörighet – och liksom alla arv kan de *förvaltas* på olika sätt.

Samtliga ovanstående metaforer har det gemensamt att de uttrycker en uppfattning av kunskapen som något konkret – därmed uppfyller de också ena delen av det pedagogiska påbudet om Konkretion och Åskådlighet. Åskådligheten, synliggörandet, utgjorde grunden i den tjeckiske 1600-talsfilosofen Comenius teorier om undervisning, vilka i sin tur lade grunden till didaktiken. Uttryck för syn och ljus har också haft en central betydelse i all diskussion om vetande: Atenas eller Minervas ugglor genomskådade mörkret och symboliserar alltjämt visheten; upplysningstiden hyllade ljuset och förnuftet och fortfarande är ordet upplysning synonymt med information. Språket är fullt av ljus- och synmetaforer för förståelse: ett *ljus* går upp, man *inser* och *genomskådar* (se kapitlet Känsla och känsel för fler exempel). Välkända allmänspråkliga uttryck framställer duktiga elever som klassens *ljus*, *skolljus*, *ljushuvud*. Man väntar sig att språket om vetandet ska vara rikt på motsvarande metaforer – men sanningen är att uttryck för den djupare förståelse som ryms i ordet *insikt* är relativt få inom utbildningsväsendets språk.

På lägre nivåer utgörs synmetaforerna ofta av representationer av något befintligt: kunskap kan *kartläggas*; vetande representeras i diagram (inlärnings*platan* härstammar ursprungligen från en inlärningskurva). Elever lär sig arbeta med tankekartor, kognitiva kartor, flödesdiagram (ytterligare ett lån från industrin) – i sig konkreta, visualiserade symboler för abstrakta skeenden.

På högre nivåer används synmetaforiken mestadels för att ange olikheter i *synsätt*: vikten av ett kritiskt *betraktelsesätt* betonas, likaså betydelsen av en noggrann *granskning* av fakta; en *allsidig belysning* värderas, medan en *vinklad framställning*, *sedd* från bara en *synvinkel* eller *infallsvinkel*, bör undvikas. Däremot kan man anlägga olika *perspektiv*, gärna *breda* eller *vidgade*.

Här börjar man skymta en skillnad mellan utbildning-

ens olika nivåer, en skillnad som skyms av den dominerande användningen av likartad färd-, bygg- och industri-metaforik inom alla utbildningsområden. Även forskning har en färdmetaforik, men här är färden utan begränsande mål eller avslutning. Tvärtom skapar forskningen sina egna vägar: den är *banbrytande*, den gör *framsteg*, utan annan riktning än *framåtskridandet* in i *framtiden* – oavsett inriktning eller ämnesområde; metaforiken kan tyckas halta något vid t.ex. arkeologisk, historisk och geologisk forskning, men hältan är bara skenbar. Framstegen sker nämligen på nya, okända områden: forskningen är inte bara *gränsöverskridande* (mellan befintliga forskningsområden), den *bryter* eller *erövrar ny mark*, gör *nya landvinningar*. Därvid *vidgas* vetandet och ökas insikterna: forskningen, kanske främst *spetsforskningen*, når så höga nivåer att den *öppnar nya horisonter*. Forskaren framstår som pionjär inför det stora okända.

På senare år tycks forskningen ha blivit mer militant: nu talas det allt oftare om forsknings*fronten*, kunskapens *frontlinje*, *frontlinjeforskning* och *frontlinjeteknik*. När dessa militära termer används i diskussioner om *strategiska* forskningsområden och *inlärningsstrategier*, *slagkraften* i den *offensiva* forskningen och *rekrytering* av studenter och forskare, blir effekten massivt aggressiv. Lägg därtill uttryck som *spjutspetsforskning* och en mindre krigisk forskare undrar: var är fronten, vem är fienden, vem och vad bekämpas?

En näraliggande förklaring är att den egentliga fienden är en s.k. *false friend*, en bedräglig ordlikhet: de engelska orden *front* och *frontier* betyder helt enkelt 'tät, främsta del', respektive 'gräns', men även (metaforiskt) 'forskningsfält'. De forskare som förr fredligt befann sig i täten inom sitt forskningsområde har nu hamnat vid *fronten* eller *frontlinjen*. Något liknande kan ligga bakom den vassa *spjutspetsen*: det engelska *spearhead* betyder inte bara

'spjutspets' utan även (metaforiskt) 'förtrupp' och (i nästa metaforiska led) 'ledare'. En alltför bokstavlig översättning har bevarat grundbetydelsen – ett i och för sig vanligt översättningsfel – och därmed omvandlat ledande svenska forskare till primitiva krigare.

I samtliga dessa fall kan det samtida näringslivets förkärlek för aggressiva metaforer ha bidragit: i den import av industriella termer som skett under senare år kan den ovannämnda krigiska metaforiken ha fått impulser och draghjälp.

Sammanfattningsvis framställs kunskapen genom valet av språkliga uttryck som något begränsat, befintligt. Den föreligger som något givet, att *inhämtas*, *läras ut* och *läras in*, *förmedlas* genom lärare och *läromedel* (och numera även *kunskapsmäklare*). Denna förtingligade kunskap är en ägodel, som *förvärvas* och därmed ingår bland övriga materiella tillgångar. Den räknas som en *investering*, ett ansamlat *kapital*, som liksom andra placeringar ska löna sig, ge avkastning och *utdelning*.

Kunskapen samlas in genom tråget arbete i väl definierade *etapper*: i lämplig *takt* och med rätt *teknik* byggs kunskapen bit för bit från *grunden* till allt *högre* höjder. (Samtidigt försiggår på *högre nivåer* arbeten på *fördjupning*: kanske är grundarbetet otillräckligt?) Under konstruktionens gång *utvärderas* arbetet: byggproduktionen underkastas *kvalitetskontroller*, dess *resursramar* anpassas efter *prestation*.

Kunskapen förvärvas också genom färd mot angivna *mål*, där kunskapen förutsätts vara *inhämtad*. Färden underlättas – och begränsas – av *orienterande* och *vägledande* åtgärder, *riktlinjer*, tillfälliga kontrollstationer i form av *moment* och *delmål*. Resvägen styrs dessutom av tydliga *gränser* mellan *ämnesområden*, *discipliner* och *forskningsfält*: gränser som kan vara lika svåra att överskrida som de geografiska och politiska.

Först när tillräckligt mycket kunskap samlats, ackumulerats, rätt investerats (kombinationen av ämnen kanske snart jämförs med sammansättningen av en aktieportfölj?) når studenten vid studievägs ände fram till outforskad, obruten mark. Den mark där forskaren förutsätts över-skrida gränser, vidga vetandet och bana de nya vägar, där nya studenter i sin tur kan följa väl snitslade banor, i ett ständigt kretslopp från grundutbildningens produktrelaterade synsätt mot forskningens processorienterade perspektiv.

Men fortfarande finns *läslusten*, *kunskapstörsten* och *vetgirigheten*, de mänskliga drifter som om och om igen leder oss till kunskapens allt mer förgrenade träd.

MÄNNISKAN, ALLTINGS MÅTT

”Människan är alltings mått”

Detta yttrande av Protagoras (ca 410 f.Kr.) kan sammanställas med den kända Leonardoteckningen där en människa placerats i en cirkel och en kvadrat, en bild som ofta får representera människans utforskande av den värld där hon utgör centrum. Vi har i kapitlen ovan sett hur hennes nya kunskap kan beskrivas i termer av tidigare vunnet vetande. I det följande skildras hur vi inskriver vårt liv i rumslighet: hur våra värderingar är rumsligt orienterade, och hur rummet, huset och vägen återkommer i allmänspråkliga uttryck.

Därefter visas hur människan i allmänspråket uttrycker abstrakta tankar och känslor genom konkreta sinnesintryck, och hur sinnesintrycken i sin tur beskrivs genom analogier med andra sinnen i ett synestetiskt växelspel.

Människans tendens att tolka omvärlden utifrån sig själv uttrycks också genom förmänskligande metaforer, antropomorfismer, som förekommer inom alla områden. De beskrivs kortfattat i ett avslutande kapitel, tillsammans med de metaforer som utgår från en unik mänsklig förmåga: språket.

Rumslighet

Orientering som värdering

Rummet är kanske den mest grundläggande metaforen i vår språkliga världsbild. Vi organiserar våra värderingar vertikalt, vår tiduppfattning horisontalt, våra begrepp som rumsliga enheter: vi bygger vår värld och bebor dess rum.

En av den kognitiva metaforforskningens grundteser (se Lakoff mfl. i kapitlet Redan Aristoteles ...) är att människans fysiska förhållande till sin omgivning är grundläggande för all tolkning av abstrakta företeelser. Liksom i fenomenologin tolkar kroppen världen. Därigenom förklaras språkets många uttryck för rumslighet ofta med hänvisning till kroppens vertikala eller horisontella läge, ibland dock med ganska ensidiga tolkningar. Alternativa, mera kulturelaterade orsaker, t.ex. påverkan från religiösa uppfattningar, lämnas därhän, men har naturligtvis också en stor betydelse i de värderingssystem som kommer till synes. I botten skönjer man den fundamentala skillnaden mellan biologism och konstruktivism: synen på människan som biologisk varelse eller kulturell konstruktion.

Oavsett orsakerna framträder ett mycket konsekvent värderingssystem i språket: stämningsslägen, medvetandegrad, hälsotillstånd, maktpositioner och status kännetecknas samtliga av att "uppåt" betecknar något positivt, medan "nedåt" förknippas med något negativt. Liksom de flesta språk har svenskan mängder av motsvarande

begrepp: man kan vara eller känna sig *uppåt*, *upprymd*, eller *nere*, *nedslagen*, något kan vara *upplyftande* eller *nedslående*; man vaknar *upp* eller *faller i sömn*, är *under* narkos, i *djup* sömn eller *djup* coma; efter ett dödsfall efterlämnas *djupt* sörjande anhöriga, kanske i hoppet om *uppståndelse* från de döda. Man kan vara *överlägsen* respektive *underlägsen*, inneha *högre* eller *lägre* tjänster, vara *högt uppsatt*, befinna sig i en *topp-position* eller vara en *underhuggare*, se *upp till* eller *ner på* någon.

Den *högre* nivån är otvetydigt eftertraktad: man kan leva *upp till* sina ideal, bli *uppburen*, t.o.m. *upphöjd*. (Däremot bör inte ambitionerna märkas: en *uppåtsträvare*, med synonymerna *klättrare* eller *streber*, klandras för sin *inriktning*.) En motsvarande negativ värdeladdning finns i kombinationer med nedåtriktning: en *nedgången* person kan vara *nedsupen*, *nedknarkad*, bli *nedlåtande* behandlad, kanske *nedskälld* (eller *utskälld*, *utskämd*, jfr. *nedan*), kanske vara ett offer för social *nedrustning* och *nedskärningar*, med *nedsett* hälsa som följd.

"Över" och "under" är naturligtvis inordnade i samma system, som en logisk vidareutveckling. Staten, ursprungligen sedd som en organisk enhet, som en kropp, har ett *överhuvud*, så även familjer. *Överordnade* och *underordnade* ingår i hierarkier, som *överläkare* och *överbefäl* respektive *underbefäl* och *underläkare*. När begreppen förekommer i sammansättningar förutsätter de ofta en implicit mellannivå, ett "lagom" som utgör en outtalad norm, det positivt laddade balansbegrepp som återkommer i olika sammanhang, från Apollotemplets devis "måtta i allt", via humoralpatologins rätt balanserade kroppsvätskeblandningar till fysikens jämviktsläge. Därmed blir både *över*-respektive *under*-presterande elever *avvikelser* (från en implicerad *inriktning* mot ett givet *mål*). Enligt samma resonemang utgör *överord*, eller en *överdrift* något som "tar till i *överkant*", påstår något *utöver* fakta, och någon

som *överreagerar* visar mer och starkare känslor än förväntat. Symmetrin haltar ibland: *underdrift* som översättning av engelskans *understatement* är ännu inte helt etablerat som motsats till *överdrift*, och *överjordisk* och *underjordisk* är inte varandras motpoler: *överjordisk* skönhet förknippas med något *himmelskt*, alltså obeskrivbart angenämt, medan en *underjordisk* verksamhet helt enkelt är dold för verklig eller metaforisk (t.ex. myndigheters) *insyn*, men kan vara positiv, t.ex. motståndsrörelse mot diktatur.

Hierarkier har representerats genom vertikal orientering i de flesta religioner och därmed i överförd betydelse i sekulära sammanhang: de som befinner sig närmast det högsta abstrakta är också högst i mer konkreta sammanhang, "på samhällsstegens högsta topp". I vår tid har "riv pyramiderna" varit ett stridsrop riktat mot en hierarkisk form av organisation, där det kanske "är ensamt på toppen", medan ett nyare alternativ har benämnts *platt organisation*, en översättning av engelskans *flat organisation* (som dock på svenska har något olyckliga associationer till *platt fall*, *plattityd*, *platt intet*). En *platt organisation* innebär i sin tur fler tjänstemän på *mellannivå*, av det eng. *middle management*, vilket på svenska kan ha vissa övertoner av *mellanhand*.

Det finns många exempel på dikotomier där någon annan form av rumslighet än den vertikala ingår: det tycks vara ett allmänmänskligt drag att se världen i svartvitt, och de flesta kulturer har inbyggda värdesystem med motsatspar. Bland de vanligast förekommande, utöver upp – ner, finns exempelvis följande kombinationer av positivt – negativt: central – perifer; inne – ute; framåt – bakåt; djup – yta. Här spelar andra aspekter av rumsuppfattning in, t.ex. centralperspektivets roll. (Listan på våra vanligaste värdemetaforer omfattar också t.ex. stark – svag; ljus – mörker; se kapitlet *Känslor och känsla*.)

Förhållandet mellan centrum och periferi är ett vanligt

begrepp, som uttrycks i tidigare världsbilder: den förkopernikanska, geocentriska uppfattningen av jorden som världens mitt är en tydlig bild av människans tendens att se centrum som främsta position och sig själv som världens medelpunkt. Den säregna svenska termen *centrally-rik* definierar sitt ämnesområde: poeten själv.

Fortfarande har *central* en positiv klang: en *central* fråga, eller något "av *central* betydelse" är viktigare än *perifera* spörsmål, oavsett hur omöjligt det är att placera någondera i något egentligt rumsligt sammanhang. Solsystemet, där allt styrs av den starkaste planetens dragningskraft – en gång jorden, sedan solen – kan spåras i språket: man rör sig i vissa *cirklar* eller *kretsar*, där den *inre kretsen* medför högst status. Följaktligen har det som är beläget i *utkanten*, det *marginella*, minst intresse. Med en modern eufemism beskrivs "utsatta grupper", de som riskerar att bli *utstötta* och hamna *utanför* samhället, som *marginaliserade*.

Centrums betydelse framgår också av uttryck där *kärna* ingår – den positiva klangen av detta ord och dess kombinationer (*kärnfrisk*, "sund som en *nötkärna*") lär ha bidragit till att atomkraft fick byta beteckning till kärnkraft. (Jämför dock "*pudeln*s *kärna*", dvs. den onde själv, i Goethes *Faust*.) Samtidigt som centrums betydelse betonas, värderas *distans* eller *perspektiv*, en kombination som kan vara svår att uppnå.

Ett nutida exempel på uppvärderingen av det även metaforiskt *näraliggande* är den ökande, och då alltid positiva användningen av ordet *närhet* (t.ex. Telia *Nära*, reklamens "En bank *nära* dig"). Ordet får representera kontakt och kommunikation, begrepp med högt värde i dagens samhälle. Dess positiva associationer medverkade till att Statsrådsberedningens förslag "*närhetsprincipen*", som översättning av EUs "*subsidiaritetsprincip*", möttes av så kraftigt motstånd att den ursprungliga, latinbaserade ter-

men fick kvarstå. Den kan i sin tur härledas till ett annat rumsbegrepp: latinets *sub*, under, vilket tydligt anger maktförhållandet och det därmed begränsade handlingsutrymmet. En debatt som den kring närhetsprincipen kan knappast uppstå i länder med större inslag av latinbaserade ord, där sådana termer är mer transparenta, genomsynliga: i England finns t.ex. *subsidiary*, dotterbolag, och i Frankrike anger *subsidaire* i olika kombinationer något underordnat.

Ett med centralitet besläktat begreppspar är "inne – ute": att vara *inne* anses vara bättre än *ute*, kanske i *kylan*, liksom att vara "innesluten i en gemenskap" är att föredra framför att bli *utesluten* eller *utestängd* – oavsett den ovan nämnda, positiva *distans* eller det *perspektiv* som ett *utanförstående* kan ge. Prestige i vissa kretsar anges i listor över vad som är *ute* eller *inne*. Förbryllande nog riktar informationen sig främst till *utåtriktade* personer som hoppas vara *inne* i *utelivet*, oavsett att detta mest utspelas inomhus – prepositioner och partiklar används inte alltid konsekvent i sin bokstavliga respektive metaforiska betydelse.

Samma personer kanske vill "ligga på framkant", betraktas som varande *framåt*, *på väg*, *på gång* (se avnittet nedan om Vägen), snarare än som *bakåtsträvare*, särskilt i en kultur som premierar nytt respektive ungt framför gammalt. Att *vara bakom* är knappast positivt, däremot kan det ange makt att *stå* eller *ligga bakom* något. *Framtiden*, det *förestående*, har på svenska en omisskännlig riktning, som kan bidra till en sådan inställning (flera andra språk betecknar också framtiden som något "kommande", som franskans *avenir*, estniskans *tulevik*), och det finns i vardagsspråket inget mer neutralt alternativ som t.ex. lat. *futurum*, eg. 'det som ska bli', för att ange vad som ännu inte hänt. Då blir lätt att *blicka bakåt* negativt i motsats till *se framåt* och *fram-synthet*. I detta "tidsrum" utgör *före* och *efter* en liknande diktotomi, där *före* överlag tycks vara att föredra, som i

föregångare, föregångsman, förebild, framför det mera *efter-satta "efter"*, som i *efterföljare, efterapning, efterbliven*. Kanske förklarar denna motsättning det florerande *post -*, dvs latinets 'efter', men numera antagligen importerat via engelskan, där det förekommer i många kombinationer. Den rumsliga linearitet som finns i dessa tidsbegrepp, där alltså det *förflutna*, det som tidens flod passerat, ligger bakom oss, medan *framtiden*, det *kommande*, har en belägenhet *framför* oss, tycks däremot inte vara någon universell föreställning: kinesiskan lär se det förflutna som något beläget under det nuvarande, med det framtida beläget ovanför, och antikens greker såg framtiden som liggande bakom ryggen, osedd, i motsats till det överskådliga förflutna.

"Djup – ytlighet" utgör motsatser som mestadels används i intellektuella sammanhang, där *djup* anger något aktningsvärt: en *djup* övertygelse imponerar mera än *ytliga* skäl. Likaså kan en (antagligen *inåtvänd*) individ bedömas som *djup*, dvs intellektuell, *tankfull* (tack vare sitt djup tydligen försedd med mera utrymme att fyllas av dessa tankar), medan den mer *utåtvände* eller *utåtriktade* kan betraktas som *ytlig*, ett omdöme som ofta antyder överdriven omsorg om denna yta. En variation med mindre tydlig spänning finns i paret "djup – bredd": *djup* står då för specialisering och *bredd* för större variation, mera allmän inriktning, och det tycks råda mindre enighet om vilket som är att föredra. Ett tydligare ställningstagande kan spåras i paret "smal – bred", där det *smala* (specialiserade – *fördjupade*?) oftare förknippas med kritik. Man beundrar sällan en persons *smala* kunskaper, däremot gärna både någons *djupa* eller *breda* dito.

"Höger – vänster" är inte i första hand politiska termer, en relativt sen association som skapades av placeringen i franska parlamentet efter revolutionen och som permanentats i många nationers parlamentsmöbleringar. En

äldre betydelse utmålar vänster hand, latinets *sinister*, (i nutida svenska "dyster, olycksbådande") som avvikande, onormal, undermålig, och härifrån kommer de nedsättande uttrycken *med vänster hand*, *vänsterprassel*, medan den goda högra handen överförs till hedersbeteckningen på en trogen, oumbärlig hjälpare: någons *högra hand*. Åtskilliga språk använder samma ord för höger och rätt, medan vänster ofta är synonymt med fel: tyskans *recht* betyder både höger och rätt; engelskans motsvarande, dubbla användning av *right* – höger och rätt, riktigt, används flitigt i ordlekar; franskans *gauche* återkommer i *gauchier*, klumpig, och det estniska ordparet för höger – vänster, *parem* – *pahem*, betyder också bättre – sämre.

En hel del rumsliga uttryck förklaras av översättningslånen: den statusangivelse som finns i den svenska metaforen "se upp till någon" har ingenting att göra med det engelska översättningslånet "det är upp till dig att göra det". Samma gäller för "hon kom upp till mig efter middagen och tackade": om båda parter befinner sig i samma rum, är det åter engelskan som ekar. Över huvud taget bör man vara återhållsam med långtgående slutsatser på grundval av enstaka exempel, i synnerhet på avvikande prepositioner och partiklar: allt språk står på ofri grund, och århundradens inflytanden ingår i allt mänskligt beteende. Det är först när många, eller tydliga tecken pekar åt samma håll som man kan skönja påverkan – eller inverkan.

Ovan har främst beskrivits hur språket uttrycker värdeskalor (av lat. *scala*, trappa, stega) i sammanhängande, rumsliga värdesystem; ett annat exempel på hur rumsmetaforik kan genomsyra även de mest abstrakta resonemang finns i logiken. Lundaprofessorn Alf Nyman har visat hur rumsanalogierna utvecklats sedan Platons klyvningsmetaforik i "Statsmannen", en metod som i princip är densamma som våra dagars flödesscheman och programmeringsprinciper.

Begrepp diskuteras i termer av *omfång*, *innehåll*, vad de *omfattar*, *innebär* och *innefattar*. De organiseras hierarkiskt i *högre*, *överordnade*, respektive *lägre*, *underordnade* begrepp; de *definieras* (av lat. *definire*, avgränsa), *begränsas* eller *avgränsas* enligt *snäva* eller *vida avgränsningar*; dessa *avgränsningar* eller *indelningar* kan *utesluta*, *omsluta* eller *täcka* olika begrepp; begrepp kan vara varandras *motsatser*, t.o.m. *diametralt motsatta* varandra. Följden av sådana resonemang blir vad Nyman kallar "logikens geometrisering", en systematik baserad på klara skillnader, som lämpar sig för vissa ändamål, men kan motverka andra syften, där mindre distinkta uppdelningar kan vara önskvärda – Hegel efterlyste naturmetaforer, t.ex. färgblandningar, i protest mot geometrins metaforer, och Wittgenstein föreslog familjelikhet som sammanförande princip för t.ex. spel.

Numera efterfrågas logiker som programmerare, då detta dikotomibaserade synsätt passar datorns binära krav – men det finns också risker förknippade med ett perspektiv som präglas av ett antingen – eller på bekostnad av ett både – och.

Rummet

Vårt behov av rumslig förankring kan också ta sig mer konkreta uttryck än i diskreta prepositioner och partiklar, och eftersom svenskan använder ett enda ord, "rummet" där många andra språk skiljer det mer abstrakt rumsliga, spatiala, från det konkreta, väggförsedda boningsrummet, kan svenska rumsliga uttryck te sig mycket påtagliga. Engelskan åtskiljer *space* och *room*; franskan skiljer mellan *espace* och olika sorters rum, t.ex. *chambre*, *salle*; tyskan har *Raum* och *Zimmer*, medan svenskan bara använder "rymd" för luftrummet utanför jorden och i sammansätt-

ningar som "rymdmätt". Därmed blir till och med något så abstrakt som Einsteins *curved space* på svenska det bedrägligt konkreta "böjda rummet".

Denna konkreta rumsuppfattning återfinns i många nutida metaforiska uttryck: offentligheten kallas nu gärna för *det offentliga rummet*; det ganska allmänna "miljö" ersätts av *rum*, som i exemplen "den moderna stadens rum", eller det "nära rummet" för den mer näraliggande boendemiljön, som dock omfattar gator och planteringar mm. och alltså är långt mer omfattande än bostaden. Denna metaforik kan fixeras till terminologi: en myndighet kan till exempel skilja mellan *det offentliga rummet* dvs. gatan, *det halvprivata rummet*, breddade trottoarer med t.ex. uteserveringar, och *det privata rummet*, då i betydelsen fastighet.

Rumsmetaforen får också tjänstgöra i sociala sammanhang: ojämlika relationer kan beskrivas som att "pojkar/männen *innehär rummet*", och skillnaden mellan manlig och kvinnlig kultur som förhållandet mellan "mannens och kvinnans *rum*". Kulturell gemenskap kan beskrivas som att "*bottna i det gemensamma tankerummet*", med en kombination av rummet och den vertikala rumslighetsmetaforik som likställer djup med fast grund, ursprung.

Rumsmetaforen kan också användas systematiskt, som i den franske sociologen Bourdieus kartläggning av samhällsstrukturer som "*rummet av sociala positioner*" – en sorts nutida motsvarighet till de äldre tiders sociala hierarkier som lever kvar i den "hög – låg"-metaforik som beskrivits ovan.

Ofta får rumsmetaforen representera något för individen centralt och näraliggande, för att anknyta till metaforiken ovan: en människas innersta är hennes *inre rum*, kanske också hennes *skapande rum*. Denna föreställning av människans rum kommer även till uttryck i sådana metaforer som "att *ta fram* barnet/kvinnan/mannen *inom sig*",

en konkret bild av någon sorts homunculus, som hålls dold, kanske inspärrad och förtryckt i det *inre rummet*. Även det allt vanligare valet av *någonstans* ("*någonstans* känns det som..."), i stället för "på något sätt/vis" understryker den alltmer utbredda rumsmetaforiken.

Psykiska problem kan i denna metaforik få en motsvarande förklaring: "det *egna, inre rummet* är *upplöst*", en diagnos som i sin tur svarar mot den Freudianska rumsmetaforiken (se kapitlet *Kropp och själ*). Detta *inre rum* kan beteckna både den privata *sfären*, (dvs *utrymmet*, eg. klotet) och det som för tillfället fyller detta rum, till exempel en läsoplevelse, "detta *stilla rum* skulle kunna vara en roman", eller litteraturen som helhetsbegrepp, sedd som "*rum för skönhet*". Rummet kan också ses som en utgångspunkt i konstnärligt skapande, som när en kompositör först "skaffar ett rum", väljer ett ackord som utgångspunkt för fortsatt arbete, som i sin tur kan beskrivas som "*tonrummet*, det *rum* som musiken själv skapar". Förutsättningarna för skapande kan beskrivas som "ett slags kreativitetens *urrum*". Beslutsprocesser kan skildras i liknande termer, som "*beslutsrummet*", (alternativt *beslutsutrymmet*) som då kan ses öka eller minska konkret, allt efter förändrade förutsättningar.

Även *utrymme* är en liknande metafor, som ibland tycks tjänstgöra som eufemism i ekonomiska sammanhang: om det inte finns löne*utrymme*, förhandlings*utrymme*, *utrymme* i budget eller anslag, betyder det i klartext att pengar saknas. Därmed kan motsägelsefulla kombinationer uppstå, t.ex. att det "inte finns *utrymme*" att bebygga ödemark. Över huvud taget finns det i ekonomiska sammanhang en tendens att resonera i rumsbegrepp (*marginaler, nischer*) speciellt i relation till det centrala *balansbegreppet* (se kapitlet om ekonomins metaforer).

En hel del metaforer utgår från underliggande rumsbegrepp: man *står på tröskeln* till något nytt; nya möjligheter

erbjuder sig som "nya dörrar öppnar sig", medan motsatsen blir *stängda dörrar*; en teori presenteras som *nyckeln* till något dittills okänt; något gåtfullt ses som ett *slutet rum*.

Det fasta rumsbegreppet blir avstamp i de metaforer som betecknar befrielse, rörelse mot något nytt: att *ta språnget*, *släppa taget*, *pröva vingarna*, uppleva ett *lyft* – men också att förlora trygghet: *tappa fotfästet*.

För vidare begrepp används rumsliga termer med större eller vagare täckning, som *område*, *fält*, *sfär*, *domän*, *territorium* och *revir*. Dessas användning medför associationer till varierande tidigare bruk: medan de förstnämnda är neutrala, kan de senare ha kvar något av sina ursprungsbetydelser av ägande, besittning, från individuella domäner över länders territorier till djurs revir.

Rumsligheten finns också i uttryck kring "gräns". *Gränslös* och *obegränsad* är starkast tänkbara positiva uttryck, eftersom de upphäver den allomfattande rumsligheten, men även mer måttfulla *gränsöverklivningar* har positiva konnotationer. *Gränsöverskridande* forskning betraktas positivt, liksom *gränsöverskridande* samarbete. Men gränser kan också uppfattas som skyddande barriärer, som i att *sätta gränser* och följdreaktionen att *pröva gränser*, liksom i vädjan till konsensus inför kaos: "det måste finnas *gränser*". Gräns kan också beteckna något mindre fastlagt, ett övergångsskede: att befinna sig *på gränsen* till något innebär en ömtålig balansgång i ett *gränsområde*. Psykiatrins term *borderline* beskrev ursprungligen ett *gränstillstånd* mellan neuros och psykos, men betecknar nu ett definierat sjukdomstillstånd: den metaforiska gränsen har fixerats till entydigt begrepp.

Rumsbegreppet finns också i mer specifika, abstrakta sammanhang: resonemang kring skrivna texter präglas av synen på texten som något rumsligt förankrat: läsaren *går* eller *tränger in i* texten, gör därmed en *ingående* eller *inträngande*, analys; budskapet kan finnas *mellan raderna*,

eller i *undertexten*; man kan *fördjupa* sig i en text, eller *bottna* i den. Begreppen *närläsning* och den *närhet* som kritiker tycker sig finna, liksom även uttrycket att *lägga ett raster* över texten utgår också från texten som något konkret – och då avses inte den grafiska texten, de synliga tecknen.

Sådana rumsliga metaforer för en lineär företeelse som en text kan också ses som en förening av tiden och rummet, den förening som uttrycks i sådana gemensamma, numera osynliga rumsmetaforer för händelser i tid och rum, som svenskans *äga rum*, engelskans *take place*, franskans *avoir lieu*, tyskans *stattfinden*, estniskans *aset leidma*.

Huset

Huset blev tidigt synonymt med sina ursprungliga ägare: inte bara furstehus, utan även den vanliga medborgaren definierades metonymiskt efter anfaderns hus: julevangeliet ger exempel på huset som administrativ enhet i folkbokföringen: "alla av Davids *hus*" måste registreras på en viss plats. Historien fortsätter att berätta om olika hus, men det gemensamma ursprunget får allt mindre betydelse, och numera används uttrycket sällan för annat än kungahus.

Huset kvarstår i en liknande utsträckt betydelse, av metonymiskt ursprung, i mer officiella sammanhang: tvåkammarriksdagar skiljer ofta på det "övre" respektive "nedre huset", och kyrkor kallas *Guds hus*. Nyckeln, Petri hussymbol, påminner om Jesu löfte: du är Petrus, klippan, på dig ska jag *bygga* min kyrka. Huset som metafor för livet används också i liknelser, t.ex. i Matteusevangeliet, där den fasta grunden, hälleberget, ställs mot den förrädiskt lösa sanden.

I politiken finns tidiga husmetaforer, parallellt med staten som *kropp* eller *skepp*: enligt Platon kunde staten ses som en byggnad, där lagstiftaren var byggherre – en meta-

for som lever kvar bl.a. i mottot "Land skall med lag byggas". Senare politiska metaforer har dock ersatt lagstiftarna med deras väljare: i Sovjet byggde folket kommunismen, i Sverige byggde socialdemokratin landet. Den marxistiska terminologin med *bas* och *överbyggnad* utgår från samma grundidé.

I samtliga dessa exempel står huset för kontinuitet, stabilitet, styrka och makt. Huset kan också ses som orienterande och organiserande princip: romarna skapade en mnemonisk metod för att hjälpa minnet genom att förankra vad som skulle ihågkommas i en rumslig konstruktion (med inslag av tidsförlopp). Den s.k. *loci*-metoden (av lat. *locus*, plats) går ut på att man placerar föremål eller begrepp på olika platser i ett tänkt hus, som man därefter gör en tänkt vandring genom medan man samlar in de utplacerade minnena. Metoden skymtar också i skildringar av själen som ett hus för en människas minnen.

Att se kroppen som ett hölje kring själen ligger nära till hands i en tudelad uppfattning av kropp och själ som skilda enheter, en dikotomi som återfinns i flertalet religioner. Augustinus såg kroppen som själens hus, och metaforen lever kvar, t.ex. i uttryck som liknar ögonen vid fönster in till det inre: genom ögonen kan man se någons *innersta*, ögonen är själens spegel. Även Locke använde en liknande metafor, där människan sågs som en gudomlig arkitekts skapelse, ett hus med mörka rum där bara kunskapens ljus kan tränga in – en metafor som anknyter till den utbredda metaforiken kring upplysning, insikt och förståelse (se nedan under *Känsla – känsel*).

I modern tid har husmetaforen använts inom psykoanalysen, där framför allt Jung skildrar människans utvecklingshistoria som ett hus där olika delar byggts under olika sekler: övervåningen byggdes på 1800-talet, bottenvåningen är från 1500-talet, och hela byggnaden vilar på en grund från 100-talet; i källaren finns romerska lämningar, och

under källaren ligger en grotta där man hittat verktyg från stenåldern i de övre lagren och spår från istiden i djupare jordlager. Den franske psykologen Bachelard hävdade att minnet av det första hus man lever i bildar en stomme för livet, en sorts *imago mundi*, en vertikal världsbild.

Husbygget som metafor för organisation av abstraktioner som kunskap och hypoteser har ofta använts. Teorier beskrivs genomgående i byggtermer: de har en *grundval*, de är *välgrundade*, har *stöd* i något, de är *hållbara*, *stabila* och *solida*; de är försedda med en *ramkonstruktion*, en *fast struktur*; de har också en vertikal dimension, med olika *nivåer*. (Detta gäller inte bara faktabetonade framställningar – större, gärna episkt upplagda berättelser kan vara romanbyggen, och litterära texters *uppbyggnad* analyseras också, gärna i termer som lånats från språkvetenskapens uppdelning i *yt-* och *djupstruktur*.)

I synnerhet kunskapsförvärv präglas av byggmetaforik, från Descartes kunskapsbygge till våra dagars läroplaner: *grundläggande* fakta som *ingår* i en kurs eller ett sammanhang samlas, *inlärs grundligt*, *från grunden*; de *gås igenom*; kanske i *ingående* eller *inträngande* analyser tills eleverna blivit *insatta* i ämnet – motsvarande uttryck används naturligtvis även utanför utbildningssystemet. Information, kunskap, vetande beskrivs genomgående som något konkret, befintligt, rumsligt tillslutet (se kapitlet Från kunskapens träd...), speciellt på lägre nivåer, medan rumsligheten på forskarnivå främst utgörs av de begränsningar som forskningen ska vidga eller överskrida.

Hur huset, denna centrala metafor, använts som samlande begrepp i politiken, visas i avsnittet om folkhemmet och det europeiska huset: där framgår också hur en metafors framgång kan påverkas av ordval och de associationer som det väcker i t. ex. skillnaden mellan hus och hem och vad respektive ord betyder i olika kulturer.

Arkitekterna, de egentliga husbyggarna, söker däremot

metaforer för sitt arbete från andra källor: alltsedan medeltiden har det naturliga, organiska växandet använts för att beskriva människans byggande. Den ofta förekommande jämförelsen mellan gotikens pelare och spetsbågsvalv och skogens stammar lär härröra från legender om hur goterna band samman trädtoppar och därmed gav upphov till den gotiska stilens uppåtsträvande valv, en myt som visar styrkan i växtmetaforiken. Jämförelser mellan byggnader och växter används ofta – ett byggnadsverk sägs ofta *växa fram*, och *organiska* sammanhang eller former hör till de vanligaste honnørsorden: "helheten ter sig som en *levande organism*; varje del *griper in* i den andra...", "byggnaden ska verka *organiskt vuxen* ur jorden". Här förenas två centrala metaforer: liksom rummet är också trädet en metafor med stor utbredning, inte minst som bild för sammanhang och organisation, vilket visar sig i användningen inom olika vetenskaper (se kapitlet Vetenskapens verktyg).

Vägen

"Finns det något vackrare än en väg? Den är själva symbolen och bilden för det aktiva, växlande livet."

Livet som en vandring är ett av litteraturens vanligaste teman: här behandlas bara språkliga uttryck för detta begrepp, som i sig representerar en rumsligt förankrad världsuppfattning.

Ett samband mellan tidsuppfattning och livsbild kunde anas när det medeltida Fortunas hjul skipade rättvisa: ibland befann sig någon högst upp, för att sedan följa med hjulet i dess cirkelgång: en bild som även svarar mot det senare uttrycket *ståndscirkulation*, med dess implicerade rundgång. Samma mönster igenkändes i den dåtida sta-

tiska tidsbilden, som präglades av synen på tiden som något återkommande. En sådan cyklisk tidssyn kunde finna sin motsvarighet i en världsbild med återkomst och upprepning som grundtema – och därmed med en syn på förflutna som något potentiellt värdefullt, kanske en "guldålder".

När tiden blir en pil framåt, ett flöde som innebär ständig rörelse mot *framtiden*, bort från det *förflutna*, förändras även bilden av individens *levnadslopp* till en enkelriktad väg utmed utvecklingsträdets tillväxtriktning, följande *strömningar* i tiden. Därmed kopplas *framtiden*, det förestående, samman med det värdesystem som beskrivits ovan, där *framåtskridande* ställs mot *bakåtsträvande* (märk skillnaden mellan det värdiga *skridandet* och det ansträngda *strävandet*, underförstått mot den naturgivna *framåtrörelsen*). Om denna tidssyn därtill sammanförs med den Darwinska evolutionsmodellen, förstärks värdeskillnaderna mellan tidigare och senare stadier i en utveckling mot ständigt mer överlevnadslämpade former: det *kommande* förutsätts alltid vara *överlägset* det *föregående*.

Numera *klättrar* ingen på *karriärstegen*, det görs inga "klassbyten", utan *klassresor*, men inte längre av skolklasser på utflykt, utan av individer, som säger sig ha *tappat fotfästet*, känna *hemlöshet*: konkreta uttryck för upplevelser förknippade med resemetaforen. Nu har även *könsresan* tillkommit som metafor för kvinnors framgång på manliga villkor. Människor når sina mål via *omvägar* eller *genvägar*, på *krokiga vägar* eller går *den långa vägen*, som *långvägare*. Man kan *vara på rätt väg* eller *råka på avvägar* om man fattar fel beslut vid ett *vägväl*; man kan *slå följe genom livet* med en *livsledsagare*. Däremot används inte längre något av de uttryck som tidigare beskrev att någon *nått sitt mål*: ingen är längre *uppkomling* eller *arriverad* (av franskans *arriver*, anlända, komma fram) till en *högre social nivå* än den en gång givna.

Även i politiken sprids vägmetaforerna: utfästelser som tidigare ansågs vara bindande, anger nu bara *färdriktning* eller utgör *riktmärken*. Medan ett parti anser sig föra den *enda vägens* politik, erbjuder ett annat den *tredje vägen* (ännu saknas den "andra" vägen, trots prestigevärdet hos uttrycket Den Andre – kanske kunde Den Andres väg prövas?) Tågmetaforiken kring EU-valet är ett exempel som behandlats i kapitlet om politikens metaforer.

En del sådana metaforer visar sig ha ett förklaringsvärde: *klassresans* genomslagskraft beror nog på att den rymmer aspekter som är tillämpliga på både verkligheten och resemetaforen: under resans gång görs nya lärdomar, nya möten sker, ett nytt språk krävs; en återresa är möjlig, men då på förändrade villkor efter resans erfarenheter.

Ibland drabbas alltför ofta upprepade metaforer av materialtrötthet – då kan de förses med förstärkningar i form av mer utarbetade variationer på samma tema. I synnerhet vid markerade etapper på livsresan används en utvecklad resemetaforik flitigt, gärna i kombination med vatten, det element som förr bäst underlättade transporter, men också det område där personliga egenskaper fortfarande ger utslag: livet beskrivs då gärna som en *seglats*, där äktenskapet är en *trygg och säker hamn, i lä undan stormar*; man kan *gå på grund*, om inte rätt person *står vid rodret* (helst ingen *snedseglare*); slutligen har man *gjort sin sista resa* och *kastat ankar*. Motsvarande resemetaforer med användande av modernare fordon är sällsynta.

Väg- och färdmetaforerna används även i andra sammanhang: man kan *genomgå* förändringar *steg för steg*, eller befinna sig i *övergången* mellan epoker, i *medelåldern* eller "*mitt i livet*", en modern, lätt eufemistisk metafor som påminner om de gamla oljetryckens ålderstrappa. Vissa *etapper*, eller *steg* i livet kan markeras av *övergångsriter*. Det finns också en rad målade metaforer för processer i livet: svåra skeden kan beskrivas som en *ökenvandring*, att *gå in*

i väggen, gå i dimma, genom en tunnel, se ljuset på andra sidan tunneln, komma ut på andra sidan.

En liknande metafor utgörs av föreställningen av tiden som en flod: det *förflutna* ligger liksom det *förgångna* bakom oss. Det val av *floden* som metafor för evolutionen som gjorts av både Darwins samtida Asa Gray och nu Richard Dawkins illustrerar flodmetaforens användbarhet. Det rörliga vattnet har som metafor ofta positiva konnotationer som avspeglas bl.a. i sådana uttryck som det "flow" begrepp som lanserades av Georg Klein och i kombinationer med flyta: "tala *flytande* svenska", "matchen *flyter* fint" och i slanguttrycket *ha flyt*; i samtliga fall förenas rörelse med lätthet, avsaknad av hinder.

Tillsammans uttrycker rums- och färdmetaforerna genom sina kombinationer också sambandet mellan tid och rum: den lineära rörelsen genom tiden är en del av den rumsuppfattning som kännetecknar vår världsbild.

Känsla och känsel

En av metaforens vanligaste uppgifter är att uttrycka det abstrakta, nya, svårfattliga genom att referera till något mer konkret, välkänt och begripligt. Detta gäller inte bara nya kunskaper, tekniker och synsätt, utan även det som ligger närmast individen: känslor och upplevelser. Hur kan det gemensamma språket förmedla så personliga företeelser som reaktioner, förnimmelser och sinnesintryck?

Även här sker samma process som i annan metaforik: det tidigare kända får göra ny tjänst, utvidgas till att omfatta nya områden. Tankar, känslor, mentala upplevelser beskrivs i termer från den fysiska världen, som sinnesförnimmelser, av syn, ljud, känsel, doft och smak. Dessa i sin tur lånar termer av varandra i synestetisk växelverkan: en ton upplevs som *röd*, en röd färg som *dov*, kanske *skarp*, osv. En del av dessa sinnestermer kan dessutom ha inslag av värderingar, som i sin tur kan växla med sammanhanget: en *skarp* ton, eller en *skarp* smak uppfattas som något negativt, medan "*skarpa* förslag" är avsedda att betraktas som positiva åtgärder. Detta innebär att vi ständigt använder jämförelser mellan olika sinnesintryck i ett konventionaliserat uttryckssätt, som baseras på samstämmighet i upplevelser och omdömen. Att överensstämmelsen inte är självklar, framgår av undersökningar som visat att små barn och vissa afatiker, antagligen också schizofrena patienter kan tolka sådana metaforer på sätt som avviker från de konventionsbundna.

Användandet av de fem sinnena varierar mycket: synen

är överlägset vanligast i metaforiska uttryck, så vanlig, att metaforer ibland kallas "bildspråk", "bilder", "bildligt" uttryck, – ett tyvärr vilseledande uttryckssätt, eftersom de flesta starka metaforer innefattar långt mer än synintryck: vilken är den synliga bilden av folkhemmet?

Att synintryck spelat stor roll är naturligt, eftersom så mycket av vår orientering i omvärlden sker genom synen. Kanske visas synens dominerande betydelse tydligast genom förekomsten av synmetaforer i alla indoeuropeiska, och även andra språk som beteckning för förståelse. Seendet som beteckning för förståelse är i sin tur relaterat till ljusets betydelse, ljuset som möjliggör seendet. Redan Platons skuggor i grottan illustrerade vår ofullständiga förståelse, vår brist på insikt, och i hans liknelse om solen jämfördes seendet med tänkandet.

Rader av visioner och visionärer har följt genom historien, liksom de ständigt ökande variationerna på temat "att se är att vinna ökad kunskap och förståelse": man gör *iakttagelser, observationer, betraktelser, överblickar*, man ger eller får *belysande förklaringar, upplysningar*, man har olika *synsätt, synpunkter, perspektiv* – med eller utan *distans*. Man kan *granska* något, *fokusera* det, *sätta strålkastarljus* på det eller undvika kännedom genom att använda *skyggglappar*. Företeelser kan *uppenbarligen, tydligen* både *synas* vara, eller *ge sken* av att vara något annat än de *skenbarligen* och *synbarligen* är. Även själva ögat förekommer i många metaforer: man *får upp ögonen* för något som man kanske *haft för ögonen* hela tiden; en *skarpsynt* person kan *ha ögonen på* något, kanske också *ha säker blick* för något, *genomskåda oklarheter, mörkläggning* eller *dimridåer*, medan någon mindre *klarsynt* kan *blunda* för något, *se genom fingrarna*, vara *kortsynt* eller *enögd*, troligen mindre *vidsynt*, kanske *bländad* eller *förblindad*, då ofta av någon stark känsla, som i sin tur metaforiskt påverkat ett sinnesorgan; man kan också drabbas av "framtidsnärsynthet" vid berusning eller vissa hjärnskador.

Genomgående beskrivs alltså abstrakta, intellektuella begrepp, som idéer, tankar, uppfattningar, i syntermer. En helhetsuppfattning beskrivs som *bild*: vi har olika *världs-bilder*, *verklighetsbilder*, *självbilder*, kanske *skenbilder* eller *vrångbilder*; vi erbjuds *mediebilder* eller *den offentliga bilden*; vi kan ha olika *kvinnobilder* respektive *mansbilder* – men däremot sällan *barnbilder*, *djurbilder* eller *naturbilder*: där betyder "bild" fortfarande något konkret, ett visuellt objekt föreställande barn, djur eller natur. Sättet att se på t.ex. naturen får i stället beskrivas med en annan visuell metafor, *syn*, som i *naturesyn* eller *livssyn*. I samtliga fall får seendet stå för något långt mer sammansatt än enbart synintryck.

Bland de många metaforer som är baserade på synintryck är *se*, *inse* i betydelsen "förstå" en återkommande överföring, tillsammans med avledda uttryck som *insikt*: man kan *nå* eller *komma till insikt*, som något konkret, svåråtkomligt och åtråvärt. En *insiktsfull* människa är naturligt nog full av kloka *insikter*, men även en handling kan vara *insiktsfull*, dvs vittna om *uppnådd* visdom (se kapitlet om Rumslighet). *Insyn* har däremot behållit mer av sin betydelse av fysiskt iakttagande, i första hand som möjlighet att se in i något som kan hållas dolt ("gardinerna skyddade mot insyn") i överförd bemärkelse som kontroll ("regeringen kräver full *insyn* i företagets affärer"). Samma förhållande gäller övriga sammansättningar: *avsikt* och *åsikt* har föga kvar av sitt samband med seende, medan kombinationerna med "syn" har behållit mer av sina visuella aspekter, i såväl *husesyn*, *tillsyn*, *uppsyn*, *åsyn*, som *insyn*.

En del språk har därtill de mera påtagliga *fatta* och *begripa*, som i latinets *comprehendo/comprendo*. Att komma till insikt tycks dock kräva en djupare förståelse än det enbart *fattbara* eller *begripliga*; begreppet kan också ha övertoner av intuition som saknas i de mer handfasta varianterna.

Seendet som vetande avspeglas också i föreställningen

om en allvetande Gud som framställs som "allseende" och omskrivs som "försynen". Klarast uttrycks detta i Gamla Testamentet, när Hagar, tjänstekvinnan som födde Ismael, utbrister "du är Seendets Gud". Kanske ekar orden i nutidens behov att "bli *sedd*", dvs att bli föremål för någons uppmärksamhet, kännedom och kunskap, snarare än att bli visuellt uppfattad.

Ljuset som förutsättning för insikt – många skildringar av visioner betonar den starka fysiska ljusupplevelsen – innebär en starkt positiv värdering; ljuset står också för det goda i religiösa dikotomier. Ljus – mörkermotsatsen kan även ha sitt ursprung i naturfenomen (dag – natt; sommar – vinter, liv – död): den är antagligen vårt tydligaste, mest fundamentala motsatspar, med stark värdeladdning. Den används inte bara för gott och ont (i klassiska västernfilmer har hjälten ljus hatt; "ljusets riddarvakt" står mot "mörkrets furste") utan också för mindre dramatiska motsatser i språket: en hotande situation *ser mörk ut*, medan något hoppningivande kännetecknas av ljus, gärna i kontrast mot ett föregående, negativt mörker: "*det ljusnar*", "*det är mörkast före gryningen*", "*man kan se ljuset i slutet av tunneln*".

Mörkret är inte bara det ondas symbol, utan också okunskapens och vidskepelsens: *mörkmän* är motståndare till tankens frihet och vetenskapens framsteg, som i sin tur förknippas med *upplysning*; någons förnuft kan bli *fördunklat*, bedrägeri är att *föra någon bakom ljuset*, medan en *förklaring* kan *kasta ljus över en fråga*; ett *klart resonemang* är att föredra framför det *dunkelt* tänkta och talade; den *mörka* medeltiden förknippas med okunskap och vidskepelse. En bister uppsyn beskrivs som *mörk*, medan en "*ljus och frimodig blick*" hämtats från en annan del av klichélagret. Synen på mörka och brunögda respektive blonda och blåögda bär spår av liknande synsätt.

Även färger har metaforiska funktioner, där man ofta

kan spåra ett ursprung i någon kulturell företeelse: färgsymbolik ingår i många system, t.ex. alkemin, heraldiken, liturgin. Färgers betydelse kan därmed vara starkt laddad med kulturella associationer, som kan växla mellan länder och kulturer: medan vitt förknippas med oskuld och renhet i västliga kulturer, är det en sorgfärg i Kina. Bland svenskans färgmetaforer märks *blåögd*, *godtrogen* (medan en engelsk *blue-eyed boy* är någons favorit); *grön* i betydelsen *nybörjare*, alternativt *miljövänlig* ("en *grön lösning på trafikproblemet*", "*grön el*"); "*se rött*", "*rött skynke*" (som vid *tjurfäkting*). Grått och svart kan beteckna något oklart eller olagligt: "*gråzon*", "*svartjobb*", men också vardaglighet: en "*gråsosse*" är enligt *Svensk Ordbok* en socialdemokrat som är mindre intresserad av visioner än vardagsproblem. De negativa konnotationerna i många uttryck där svart ingår, är naturligtvis besläktade med ljus – mörker-motsättningen som beskrivits ovan.

En ny sorts färgmetaforik används inom astrofysiken, där färgbeteckningarna *rött*, *blått* och *grönt* används som godtyckliga etiketter på kvarkar, materiens minsta byggstenar som av naturliga skäl inte kan vara försedda med några synliga färger.

Syntermer används även för att beskriva andra sinnesförmimmelser, i synnerhet ljudintryck. Toner som beskrivs som synintryck, speciellt som olika färger, utgör några de vanligaste exemplen på synestetiska uttryck. Hit hör både idiosynkratiska exempel som Rimbauds "*svarta A, vita E, röda I, gröna U, blåa O*" och konventionaliserade ord som *blues* för en hel musikgenre. Termen kommer av engelskans *blue* som beteckning för melankoli (i sin tur av grek. *melancholia*, svart galla, en term som ingick i humoralpatologin, se kapitlet *Kropp och själ*.) Inom musiken finns också s.k. *blå toner*, *blue notes*, som ligger mellan tonerna i det s.k. tempererade tonsystemet och som finns i mycken folkmusik. Visuella uttryck förekommer dessutom ofta

när musik ska beskrivas, både bland tonsättare, som i Skrjabins systematisering av sambanden mellan toner och färger, men också bland lyssnare, se nedan.

Metaforiska uttryck för egentliga synförmågor är mindre vanliga: bland de få som är vanligt förekommande finns beteckningar för känselintryck, alltså en form av synestesi. Uttrycket en *smärtsam* syn eller anblick får illustrera denna typ av metaforisk kedjereaktion, där ett synintryck ger upphov till en känsla, som i sin tur upplevs och uttrycks som en känsleförmåga.

Liksom synen kan hörseln användas metaforiskt i betydelsen "uppmärksamma": vi uppmanas "*lyssna* på kroppens signaler" eller "*lyssna inåt*", och *lyhördhet* kan beteckna känslighet för andras behov. Ljud kan också beteckna något explicit, *uttalat*, medan motsatsen, det implicita, *outtalade*, kan förekomma som t.ex. *tyst* kunskap. En liknande process ligger bakom det metaforiska användandet av *uttryck* och *ytring* som något explicit, *synligt*, *påtagligt* ("att *uttrycka sig* konstnärligt; sjukdomsytring). Att man kan vara *vältalig* och *talande* utan att yttra ett ljud (fakta *tal* för sig själva; en *talande* tystnad; en *vältalig* blick) har i sin tur samband med de språkmetaforer som behandlas nedan (kapitlet Mänskligt).

Musik, dvs organiserat ljud, har använts som metafor i positiv betydelse alltsedan pytagoréernas föreställningar om samklang som ett tecken på fullkomlighet. När sfärerna rörde sig kring varandra uppstod perfekt harmoni (grek *harmonia*, sammanfogning), *sfärernas musik*, som inte kunde uppfattas av dödliga, ofullkomliga människor. Begreppet är fortfarande en symbol för högsta harmoni, och den positiva synen på musiken avspeglas även i andra uttryck: välkomna nyheter är som *musik för örat*; vid förälskelse uppstår (ljuv) *musik i hjärtat*.

Musikupplevelser, som till sin natur kan vara samman-

satta intryck som upplevs med flera sinnen (konsertrecensioner innehåller fler och mer mångskiftande metaforer än skivanmälningar), återges genom uttryck hämtade från andra områden. Synintryck förekommer genomgående: musikens lineära karaktär har antagligen inspirerat det ymniga användandet av *linjer*: "väl utmejslade linjer", "*linjen bröts i onödan i långsamma satsen*". Samma rumsliga linearitet anas när "*musiken förs framåt*", eller "*i denna tolkning om inte uppåt så åtminstone framåt*". Tendensen att uppleva höga toner som *ljusa* återkommer: "*det ljus som oemotståndligt bryter fram när sopranerna stiger mot höjden*"; "*första satsen blev en glänsande vandring från mörker till ljus*"; men också mer gåtfulla samband med ljusupplevelser finns: "*scherzot lyste klarast: ett oväntat leende över glaciärerna*". Även rumsliga känsselförnimmelser används, med *täthet* som en återkommande term: sats, körstämmor och enstaka röster kan vara *täta*. *Glöd, hetta* och *värme* används också flitigt, liksom varianter på *mjuk*, t.ex. beteckningen "*balsammusik*". Recensenter av mer tekniskt analytisk läggning kan koncentrera sig på upplevelsens *uppbyggnad*, analysera *strukturer*, t.ex. *gles/tät struktur* eller *överlagringar*, "*plocka sönder urverket i ett Mozartpartitur*". I sådana sammanhang beskrivs musiken ofta som ett språk, med underliggande krav på vissa egenskaper: "*serialismen är inget verkligt språk, bara ett försök till språk*". Likaså impliceras att musiken skulle ha vissa givna normer, i likhet med språket: en pianist kan lovprisas för sin "*omsorg om melodins rätta uttal*".

Många av de ovan citerade musikmetaforerna är synestetiska i sina jämförelser mellan t.ex. ljud och ljusupplevelser; jämförelser mellan syn och hörselupplevelser tycks höra till de vanligaste formerna av sinnesanalogier. Omvänt kan visuella intryck beskrivas med ljudtermer: ett (visuellt) mönster kan betecknas som *skrikigt*, och *lågstämd* respektive *högljudd* kan stå för något diskret eller iögonen-

fallande. Även taktila förnimmelser, känselintryck används för att beskriva ljudförnimmelser: ljud kan vara *skarpa*, *kraftiga*, *starka* eller *svaga*, eller placeras rumsligt, som *höga* eller *låga*; röster kan även upplevas som *sträva*, *hårda* eller *mjuka*.

Känslotermer har kommit att stå för känsloupplevelser – i allmänspråket har t.ex. *känslig* mindre med känselsinnet, taktila sensationer, att göra än med emotioner. Själva ordet *beröring* har glidit mot en mer känslomässig betydelse: om läsare förr kunde bli *rörda* av en dikt blir de nu *berörda* av en text (nu även i positiv betydelse, medan man förr oftare blev "illa *berörd*" av något; dessutom används *beröra* metaforiskt i betydelsen "behandla, omnämna"). Tyngd och smärta förknippas med sorg och lidande; att vara *betryckt* är besläktat med depression (som bokstavligen betyder 'nedtryckt tillstånd'), medan motsatsen kan upplevas som *lättnad*. Att ha ett *lätt hjärta*, att vara *lätt* till sinnes innebär glädje (men *lättsinne* är överdriven bekymmersfrihet.) Man kan *ta lätt/hårt på* något, eller *ta något lätt/hårt/tungt*. Känslor mäts också ofta på en implicerad termometer, från positiva, *heta* eller *varma* över *ljumma* till *kyliga* eller *kalla*, dvs. negativa reaktioner. Slanguttrycket *kylig*, ett positivt omdöme, är däremot en översättning av engelskans *cool*.

En grupp uttryck ger värdeomdömen i termer av skärpa för intellektuella prestationer: ett *skarpt* intellekt kan använda *vassa* argument; vissa mätmetoder kan vara *trubbiga* instrument; en *skärpning* kan vara önskvärd både när det gäller individens beteende och det nationella försvaret. Metoder eller deras användare kan vara *slipade*; reaktioner kan vara *skarpa*, men också bli *avtrubbade*. En del av dessa uttryck kan insorteras under Lakoff och Johnsons tes att "diskussion är krig" (se kapitlet Redan Aristoteles), men som exemplen visar förekommer metafortypen även i andra sammanhang.

Hård och mjuk kan beteckna såväl personlighetstyper, som t.ex. stereotyperna "manligt *hård* – kvinnligt *mjuk*", som så abstrakta företeelser som fakta: *hård*data kan uttryckas i siffror, medan *mjuk*data rör attityder, värderingar och liknande svårsmätbara faktorer. Liknande skillnader finns mellan olika typer av forskning, där *hård* förknippas med kvantitativa metoder och s.k. ren forskning, och *mjuk* med kvalitativa metoder och tillämpning. *Hård* förbinds allmänt med styrka, som i *hård*valuta, *hårt* motstånd, kanske även i *hårda* kontraster (t.ex. på *hårt* fotopapper), men i metaforisk användning har ordet även ofta negativa konnotationer av oangenäm upplevelse (jämför *stark* nedan): *hårda* färger, tala *hårt*. *Mjuk* har konnotationer av större flexibilitet: att få en *mjuk* start, följa en *mjuk* linje, *mjuka* upp någons motstånd. Datorvärldens *hård*vara (maskinvara) och *mjuk*vara (programvara) är översättningslån av vad som ursprungligen var varubeteckningar.

Stark – *svag* är ett besläktat motsatspar som tycks bevara tydliga värdeskillnader. *Stark* kan användas berömande om de mest skilda företeelser, ofta av upplevelsenatur, t.ex. en film eller en bedrift av något slag, oavsett om någon egentlig styrka krävts, medan *svag* oftare anger undermålighet; som omdöme uttrycker *svag* klander snarare än det beskriver skyddsbehov – "vårt förakt för *svaghet*" kan ses även i språket.

Båda känseltermparen *hård* – *mjuk* och *stark* – *svag* används som synestetiska metaforer för syn- och hörselintryck: en jämförelse mellan *hårt* ljus – *starkt* ljus, *mjukt* ljus – *svagt* ljus; *hårda* färger – *starka* färger, *mjuka* färger – *svaga* färger; *hård* röst – *stark* röst, *mjuk* röst – *svag* röst illustrerar skillnaderna.

Slanguttrycken *tuff* (av engelskans *tough*, *hård*) och *häftig*, liksom *grym* och *stygg* är besläktade uttryck – följderna av den metaforiska betydelsevidgningen av *häftigt* får

exemplifiera de missförstånd som skilda språkbruk kan ge upphov till: en ung man lär ha ringt TV för att protestera mot uttrycket "häftiga strider" med förklaringen att krig inte borde beskrivas som något positivt.

I detta sammanhang kan man diskutera användandet av *aggressiv*, som under den ivrigaste yuppjetiden användes som ett berömande begrepp i t.ex. marknadsföring: ett företag som gick ut *aggressivt* sågs som *kraftfullt* agerande i positiv bemärkelse. Nu, när lågkonjunktur och bankkriser förändrat det ekonomiska klimatet, har denna positiva användning blivit mer sällsynt – frågan är om ordet överlevt sina skiftande öden utan att förändras, om ett lånat ord kan användas för andra ändamål och återlämnas i oförändrat skick.

Egentliga känselintryck av beröring (liksom smaker och lukter) anges oftast genom någon metaforisk/metonymisk ursprungsangivelse. *Sammetsmjuk*, *sandpappersträv*, *blytung*, *fjäderlätt* beröring frammanar en tänkbar, identifierbar orsak till känselförnimmelsen, liksom *brännande feber*, *isande värk*, *stickande smärta*, där varken eld, is eller något vasst behöver förutsättas. Denna typ av metafor är dock försumbar i jämförelse med det metaforiska bruket av känselbeteckningar för känslor.

Luktförnimmelser får ofta representera vaga förnimmelser, aningar snarare än visshet, som i "*vädra framgång*". De används i många språk för att beskriva misstankar om någon fördold falskhet: lukt kan avslöja något som är dolt för de övriga sinnen. Ordspråk från olika kulturer avslöjar viss variation i preferenser: när det *osar katt* på svenska kan de kattälskande engelsmännen i stället *smell a rat*. Lukters användbarhet som metaforer verkar på det hela begränsad: luktsinnet tycks bara ha gett upphov till ett fåtal metaforer, av enkelt och entydigt slag. Det negativa "stinka" associeras med misstanken om obehagligheter:

"hela den här historien *stinker*" (möjligen ett översättningslån), medan det positiva "doft" mest används för att skapa associationer: "en *doft* från den fina världen", eller i den klandrande sammansättningen *doftlös*, i "*doftlös* prosa". (Därmed impliceras att motsatsen är den förväntade norm, att texten förutsätts ha någon *doft*.) Den vanligaste positiva metaforen med luktanknytning syftar snarast på den frånvaro av lukt som förutsätts i *frisk* luft, som i "en *frisk fläkt* av nytt tänkande".

Luktförnimmelser beskrivs liksom känselintryck och smaker oftast metonymiskt, med hänvisning till ett tänkbart upphov: en *blommig*, *fruktig* eller *kryddig* doft har antagligen framställts syntetiskt, men beskrivs i termer som refererar till något redan känt. Jämfört med smakangivelser är metaforiska doftertermer begränsade, men metoden är densamma, användandet av personifiering eller (metonymiska) associationer. *Friska*, *rena* parfymer ställs mot "*ljusskygga*, *orientaliska*" dofter; en parfym kan beskrivas som *passionerad*, *elegant*, *ung*, *nutida*, *modern*, *klassisk*, allt efter konsumtionsmönster.

Luktsinnets synestesier förekommer mest där dofters beskrivning har en retorisk funktion, dvs. inom reklamen. Då kan även sinnesanalogier förekomma: det finns *gröna* dofter, och en parfym kan ha flera *doftfasetter*, eller vara *tung* eller *lätt*. Även rumsliga aspekter finns, som i parfymtermerna *topp-*, *hjärt-* och *basnot*.

Smaken är ett dubbeltydigt begrepp på flera språk: det används både för att ange någon av de fyra smaker som vi kan förnimma, men också för att beteckna omdöme, urskiljningsförmåga: begreppet att ha "god" eller "dålig" smak förekommer på de flesta europeiska språk (ett fåtal har skilda former för smak som sinnesförnimmelse respektive omdöme, som estniskans *maik/maitse*). Likaså har många språk talesätt om smakens subjektivitet, i

samma anda som latinets *de gustibus non disputandum*, om smaken ska man inte diskutera.

Som metaforer för andra upplevelser förefaller de fyra smakerna användas på liknande sätt i de flesta språk: de mest uppskattade smakerna, som sött och salt, representerar positiva värden, medan surt och beskt/bittert står för negativa värderingar, ofta med en anstrykning av frustration eller besvikelse. "Söt" har i äldre svenska även betydelsen "rar", som i "söta mor, söte far", och denna betoning av karaktär snarare än utseende finns hos flera språk (eng. *sweet*, fr. *douce*, ty *süss*). Den nutida svenska betydelsen har alltså blivit snävare inriktad mot utseendet än inre egenskaper.

Salt intar en särställning genom sin nödvändighet: liknande uttryck förekommer i de flesta kulturer och avspeglar ofta sedvänjor. Saltets outhärlighet avspeglas i påståendet att vissa människor kan vara *jordens salt*. Bruket att desinficera sår med salt kvarlever i uttrycket *strö salt i (öppna) sår*, där det numera representerar upprepning av smärtsamma (fortfarande aktuella) minnen. Saltet uppträder också i idiomatiska uttryck, som t.ex. att ta något med *en nypa salt*, en rekommendation att man ska moderera det kanske alltför behagliga eller anslående. Effekten av överdrivet bruk av salt illustreras av *saltad räkning*.

De övriga smakmetaforerna betecknar mentala tillstånd och dessas synliga uttryck: att någon ser *sur* ut eller ger ett *syrligt* svar är ett resultat av ett inre tillstånd, inte som den *söta* flickans ansikte en given yttre förutsättning. Liknande regler gäller för *bitter*, *förbittrad* och *besk*, som alltså samtliga beskriver inre reaktioner genom metaforisk användning av smakförmågelser. Annorlunda är fallet med *besk medicin*, som antas göra nytta trots, eller kanske p.g.a. sin beskhet, en uppfattning med rötter i korrespondensläran.

Smaker kan upplevas och beskrivas som känsselförmågelser: en *het*, *skarp* kryddsmak kan också vara *stickande*

och *brännande*; en sås vara *lätt* och *len*. I sådana fall är upplevelsen en kombination av flera sinnesförmimmelser som samtidigt uppfattas, snarare än någon egentlig sinnesanalogi. Annorlunda är det med det område där smaker (och dofter) beskrivs med störst uppfinningsrikedom, vinspråket.

Bortsett från de uttryck som fungerar som en konventionaliserad terminologi i t.ex. Systembolagets beteckningar, florerar ett till synes obegränsat antal metaforer. Även om många refererar till sinnesförmimmelser, inklusive smak, lukt och känsel genom att ange tänkbar identifiering genom association, som t.ex. "smak av smörkola", "tydlig ekfatskaraktär", "torr avslutning", "lång eftersmak", återstår mängder av exempel på inte helt självklara jämförelser. Viner kan vara personligheter: ett vin kan vara *karaktärsfullt*, ha *ungdomlig charm*, *entusiasm* och *hurtighet*, *slagfärdighet* och *spiritualitet*, eller vara *charmöst*, *bondskt*, *kyligt rutschigt*, *klumpigt*, eller *välsinnat*. Viner kan också vara *eleganta*, *strama*, *stilrena*, *smäckra* eller *klumpiga*, *lealösa*, *bråkiga* och *plufsiga*. Även noggrant angivna smakegenskaper kan vara mer förbryllande än upplysande, som "*gladlynt smak*", eller "*smak av orgelpipa*".

De fem sinnenas metaforiska användning är alltså mycket ojämnt fördelad: främst kommer synmetaforerna som beskriver intellektuella processer av *insikt* och *förståelse*, därefter känseln som får representera både emotioner och sensationer, känslor och förmimmelser. Hörseln kan beteckna *explicita yttringar*, men även genom tidigare föreställningar om musiken anknyta till föreställningar om perfektion och *harmoni*. Smak och lukt används mer sällan, och då för personliga omdömen respektive svårdefinierade intuitioner.

Även bland synesthesierna finns ojämnheter i bytesbalansen: vissa sinnen används oftare för att beskriva andra

sinnens förnimmelser. Denna ojämna fördelning har ibland jämförts med människans utveckling som art eller individ; här kan bara noteras att liknande språkliga metaforer återfinns i flertalet andra språk. Detta tyder på att det här rör sig om allmänmänskliga erfarenheter av grundläggande slag, liknande de som uttrycks i de talrika rumsbegreppen.

Mänskligt

Inför nya förteelser tycks en återkommande reaktion vara att tolka dem i förmänskligande termer: barn ser världen som analog med dem själva, full av levande väsen, och liknande reaktioner finns dokumenterade vid människans konfrontationer med det okända i olika situationer. Grundprincipen är, som alltid vid metaforiska uttryck, att det okända beskrivs genom jämförelse med det kända – och vad kan vara mer välkänt än vi själva. Följaktligen återkommer de personifierande metaforerna inom alla områden i språket, och antagligen inom alla språk, om än i växlande utsträckning och i olika språkliga uttrycksformer. En möjlig skillnad kan utgöras av olika språks lätthet att bilda nya kombinationer och former: engelskans påfallande vanliga sammanställningar av beteckningar på föremål med uttryck för handlingar som förknippas med mänskligt beteende, dvs. vad som brukar kallas antropomorfismer, personifierande metaforer, kan ha ett samband med engelskans möjlighet att låta språkets funktioner skifta utan att ordens form ändras. T.ex. kan ett substantiv med bibehållen form stå som ett verb, och därmed bli animerat: därmed uppstår med lätthet mängder av animerade uttryck för döda föremåls "handlingar". Många andra språk, däribland svenskan, kräver en verbändelse vid ändrad funktion, och markerar därigenom en tydligare skillnad mellan föremål och handling. Vissa språk, t.ex. finskan och estniskan, som har skilda pronomina för animerade och icke-animerade subjekt, kan genom ett enkelt

pronomenbyte animera – personifiera ett helt sammanhang.

Som åtskilliga exempel redan visat i olika avsnitt, finns en tendens att personifiera de mest skilda ämnen, från abstrakta begrepp, som en nation eller ekonomiska transaktioner, till mer eller mindre påtagliga företeelser, som virus eller maskiner. Personifiering kan ta sig olika uttryck: det kan ske genom att framställa delar av föremål som mänskliga kroppsdelar – som i många alldagliga exempel som blivit etablerade uttryck: bergets *fot*, stolens eller bordets *ben*, lampfot, flodarm, *huvudstad*, flaskhals. I vissa fall kan hela den mänskliga kroppen användas som samlande begrepp, då med starkt symbolvärde: både stater och kyrkor har framställts som *kroppar*. En sådan metafor utgår från starkaste möjliga uppfattning av oupplösligt samband mellan delar och helhet, liksom av givna relationer: förändrade förhållanden, uppror mellan medlemmarna, blir otänkbar.

Vissa mönster framträder även här: underordnade relationer framställs ofta som mor-dotterförhållanden: *moderbolag* har *dotterföretag*; cancer bildar *dottertumörer*; en kyrka kan ha en *dotterförsamling*; t.o.m. ett kemiskt ämne kan få metaforisk avkomma: *radondöttrar*. Det mer neutrala *barn* (metaforiska söner är sällsynta) används i vagare mening: *samma andas barn*, *ett barn av sin tid*. Även i övrigt dominerar modersmetaforen: på *moder jord* är jordbruket *modernäring*; människors första språk deras *modersmål*. Däremot är människors hemland deras *fädernesland* – med *moderland* avses en kolonialmakt, i enlighet med den familjmetaforik som präglar kolonialpolitik (se kapitlet om Maktens metaforer). Beteckningen *generation* för olika utvecklingsstadier av vissa maskiner (t.ex. datorer, men knappast traktorer) får nog snarare ses som ett uttryck för en evolutionstanke än något släktskapsbegrepp.

Vanligare är att verb, adjektiv eller pronomen som för-

knippas med människan används i samband med olika företeelser - som i fallet med den personifierade marknaden eller datorn, eller i sammanhängande, systematiskt utvecklade metaforik, som i beskrivningen av kroppens försvarssystem. Marknaden kan *oroa sig*, vara *nervös* eller *nöjd*; datorn (ofta en *han*) är mer eller mindre *intelligent*; immunsystemet *mobiliserar*, *går till anfall*, använder sig av olika *strategier* och *stridsmedel*.

Även sådana tekniska och vetenskapliga nyheter, som inte berör allmänheten i lika hög grad som ovannämnda exempel, framställs ofta i personifierande termer, kanske för att minska eventuella känslor av främlingskap inför det nya: en rymdsond ska "*knäcka problem efter sitt eget* (datoriserade) *lilla huvud*", den "*kånkar på*" instrument i "*en farlig tillvaro när man bara väger elva kilo*". En metod att upptäcka små planeter beskrivs som en mätning av "*fyllegången*" när "*stjärnorna vinglar berusat* i takt med att planeterna susar runt dem".

Redan Aristoteles rekommenderade användandet av metaforer för att ge liv åt det livlösa, tala till sinnen, ge mottagaren nya tankar. Personifieringen erbjuder identifiering med det mest näralliggande men också med det mest varierande, människan själv: trygghet och nyhet förenas. Därför innebär förmänskligande metaforer också ett risktagande, som illustrerats ovan av t.ex. kommentarer till datorvärldens personifierande språk (se kapitlet Teknikens termer).

Språkmetaforer

En speciell kategori av förmänskligande eller personifierande metaforer utgörs av de många uttryck som utgår från den förmåga som sägs vara unik för människan: den språkliga kompetensen. Språkets betydelse avspeglas i metaforiska uttryck: "*ordets makt över tanken*" har många

variationer. Ord kan upplevas som mycket påtagliga: de kan *väga tungt*, vara *stora* och skrytsamma (ta *stora ord* i sin mun, vara *stor i orden*) eller *små* och ömsinta (*små*, små ord av kärlek, efter ett gammalt engelskt rim – uppfattningarna om ord har stora likheter i olika språk); ord kan upplevas fysiskt: som *hårda*, *vassa*, *sårande*. Språket kan ses som en ekonomisk tillgång: överdrivet bruk kan leda till *inflation* av t.ex. adjektiv, kanske till *devalvering* av språket.

Genom att beskriva andra former av kommunikation i språkliga termer, förmänskligas dessa uttrycksformer: binas sätt att meddela sin erfarenhet om avstånd och riktning till en honungsfyndighet beskrivs som binas *språk*; val av blommor får heta *blomsterspråk*; drömmar påstås tala ett *drömspråk* till oss.

Ett brett spektrum av uttrycksformer beskrivs i språktermer: organisationen av *strukturer* (en byggterm som via språkforskningen fått större spridning) inom musik och bildkonst beskrivs som *språk*, *tonspråk* respektive *bildspråk* (som förbryllande nog ibland får beteckna metaforbruk och därmed bidrar till uppfattningen att metaforer utgörs av visualiserande uttryck). En målare kan sägas ha en "eminent *språkbehandling*", och att måla en tavla kan beskrivas som "att *berätta en historia*". Därmed kan verkets *retorik*, eller dess *grammatik* diskuteras, som t.ex. den allt vanligare analysen av *bildens grammatik*.

Termen *formspråk* används inom de flesta konster: symfonier, filmer, målningar, skulpturer, romaner, tecknade serier, byggnader och trafikrondeller har alla ett eget *formspråk*. I diskussioner av t.ex. visuell konst talas det ofta om olika delars språk: en del av ett konstverk *talat samma språk* som ett annat element i konstverket, eller också *talat olika delar av verket till eller med varandra*.

Det mänskliga verbala språkets kroppsliga komplettering får heta *kroppsspråk*, som samlande term för allt från omedveten hållning till inlärd gestik. Språket, detta rika

och komplexa system, får alltså metaforiskt beteckna allt från relativt slumpmässiga sammansättningar, t.ex. av blombuketter, till väl organiserade kombinationer av sekvenser och förhållanden, t.ex. inom olika konster.

Även sådana uttryck som *språkdräkt, klä i ord, sätta ord på*, implicerar en ursprungligen förmänskligande uppfattning: ordlösa begrepp och företeelser antas vara nakna, oklädda, alltså människoliknande och i behov av plagg; klädseln i språkliga former ska liksom sagans synlighetsmantel göra dessa begrepp fattbara.

Det utbredda användandet av *tilltal, tala till* eller *tala med* har ett klart samband med de förmänskligande språkmetaforerna: från att först huvudsakligen ha använts om litterära texter, där det ofta sammankopplats med *närhet* till ett intryck av intimt personligt förhållande mellan läsare och text, har uttrycken spritt sig till de mest skilda områden: en stads arkitektoniska historia beskrivs som "århundraden av *samtal* mellan hus och vatten"; muggar och brickor *talat med* en kritiker; en ung präst tycker att kyrkan är "ett rum som *talat till* en på ett annat sätt än andra rum". Det äldre uttrycket *tilltalande* i betydelsen attraktiv, behaglig, tycks samtidigt ha blivit mera sällsynt. (Jfr. *uttryck, yttring, talande* mm. i kapitlet *Känsla och känsl.*)

En liknande tendens mot större personifiering på ett mer direkt språkrelaterat plan kan spåras i uttryck som *det offentliga samtalet*, liksom *det vetenskapliga samtalet*, termer som numera tycks ha ersatt "debatt" eller "diskussion". En önskan om större *närhet*, detta kultursidornas honnörsord, kanske ligger bakom denna idylliserande metafor; möjligen finns även här spår av den allerstädes närvarande Bakhtinska dialogen.

Ytterligare en språklig term har utvidgats till att omfatta långt mer än sin ursprungliga betydelse: från att ha betecknat framställning i tal, senare även text, har *diskurs*

kommit att även omfatta inte bara presentationen av berättelser, teorier, forskning, utan också sättet att bedriva exempelvis politiskt eller vetenskapligt arbete. Ordets aktuella spridning och allt vagare betydelseutvidgning aktualiserar dess latinska grundbetydelse, *discurro*, 'att springa omkring, utbreda sig'.

Berättelsen, både den *stora berättelsen*, som tycks ha ersatt myten, eller de många små, mer individuella historierna, är besläktad med denna personifierande språkmetafor. Som så många uttryck som passar in i ett tidigare etablerat mönster, i detta fall de många språkmetaforerna, har *berättelsen* på kort tid fått en närmast inflationsartad användning: enskilda vetenskaper och metoder sägs vara berättelser; historiska skeden eller politiska teorier beskrivs som berättelser; samhälleliga förlopp, systemskiften framställs som berättelser. I samliga fall förändras därmed synen på det "berättade" från objektiv faktaredovisning till subjektiv skildring – något som kan ha den kritiska inställningens fördelar: vad är sanning? men också givna nackdelar, i synnerhet en tendens att se allt som enbart en fråga om retorisk framställningsform.

Kanske som en följd av berättelsemetaforen har andra språkliga termer fått metaforisk användning: formella element, från element i bildkonst till partiprogram kallas numera ofta *grammatik*. En ny arkitekturstil kan kallas "en *ny grammatik*"; politisk förändring beskrivs som "ett sätt att skjuta åt sidan hela den *gamla grammatiken* och lansera en ny ... *upproret mot grammatiken*". Socialt beteende liknas vid en "social *syntax*", som liksom språkförmågan måste tränas. Datorterminologins lån av *syntax* (på svenska gärna uttalat som namnet på en ny, optiskt begåvad hundras, den s.k. syn-taxen) ger lätt upphov till begreppsförvirring mellan språkvetare och serviceavdelningar.

Vad som tidigare kallades symbol, sinnebild, tecken, emblem, dvs. någon form av representativt samlingsbe-

grepp, blir nu ofta "metafor": "invandraren har blivit en *dold metafor*"; "en *ny metafor*, muslimen, håller på att ersätta invandraren som kodnamn för det främmande i den svenska samhällskroppen". Till och med termen retorik har börjat ersättas med *semantik*, i ett förbryllande metaforiskt bruk: det som förut viftades bort som "tom retorik" heter nu "bara *semantik*".

Sannolikt har dessa metaforer som hämtats från språkvetenskapen något samband med det växande intresset för språk, inklusive retorik – en from förhoppning vore att det kunde utsträcka sig till reell kunskap snarare än allmänt spridda, löst relaterade uttryck.

Dessa förändringar kan uttrycka en gemensam tendens: när myter blir *berättelser* och debatten *samtal*, sker en glidning mot ett mindre, intimare, mer personligt perspektiv. En sådan tendens ligger i linje med det ökande användande av *nära* och *närhet* som positiva begrepp, som beskrivits ovan i avsnittet om rumslighet.

En konsekvent linje kan alltså urskiljas i denna användning av språkets olika aspekter som metaforik: åter används det välbekanta för att förmedla något mindre etablerat, eller mindre påtagligt. Organiserat beteende jämförs med språkets organisation, när uttrycksformer beskrivs som *språk*, *grammatik* eller *syntax*. En teori som framställs som en *berättelse* kan förefalla både mer lättillgänglig, men också mer godtycklig; att beskriva offentlig debatt eller diskussion via skriftliga inlägg i media som *samtal* kan avvärja eventuella motsättningar. Men metaforer har ett tidigare liv, en befast betydelse, och etablerade begrepps ursprungsbetydelse kan motverka metaforens syfte: vid närmare eftertanke är en grammatik nog svårare att ändra eller ersätta än en politik.

Slutord

Dessa kapitel har visat på tendenser i användandet av metaforer inom olika ämnesområden och inom allmänspråket. Förhoppningsvis har det framgått, hur metaforbruk kan bilda strukturer, uttrycka bakomliggande, övergripande idéer och ge upphov till nya metaforer som förstärker de underliggande föreställningarna. Omvänt kan ett nytt synsätt introduceras av en ny metafor, som utgår från andra aspekter, erbjuder en annan förklaringsmodell.

Sådana modellskiften kan sammanhålla med paradigmskiften (ordet paradigm kommer av det grekiska *paradeigma*, mönster, modell) som medför ett förändrat synsätt, nya perspektiv och därmed följande uttryckssätt. Ofta lever dock de övergivna modellerna kvar i språket, kanske med återstoder av sina forna värderingar: de ämnesrelaterade kapitlen har visat på sådana exempel. Gårdagens vetenskapliga sanning kan vara morgondagens metafor; det som en gång gav nya insikter kan fungera som fördunklande filter inför framtida begrepp.

Oavsett förändringar i synsätt och uttryck finns det gemensamma drag hos de metaforer som överlever sin ursprungliga användning, som trädet, balansbegreppet, rums- och husmetaforiken: de är lättfattliga, igenkännliga och utvecklingsbara. De utgår från erfarenheter som delas av många och blir därigenom uppsamlade kraftcentra; folkhemmet är ett unikt exempel. Samtidigt är de i sin allmängiltighet mångtydiga: de är tillräckligt vida och vaga

för att kunna tolkas, utvecklas och användas på de mest skilda sätt.

En kulturs historia kan följas genom dess metaforer – denna s.k. Sperbers lag har påpekats av flera, men tillämpats av få, av naturliga skäl: de kvantitativa aspekterna är avskräckande. Dessa kapitel är av naturliga skäl begränsade exempel på nutida metaforbruk. Min förhoppning är att de ska kunna väcka intresse för och nyfikenhet på metaforer från fler områden samt från andra tider och andra kulturer.

Kommentarer och lästips

Källor, kommentarer och litteraturanvisningar ges nedan för varje kapitel eller avsnitt, i de fall då källan inte framgår av texten. För fullständiga bibliografiska uppgifter hänvisas till litteraturförteckningen.

Metaforer bildar mönster

De omnämnda bibliografierna är Warren A. Shibles, *Metaphor. An Annotated Bibliography and History*, respektive Jean-Pierre van Noppen m.fl. *Metaphor. A Bibliography of Post-1970 Publications* och Jean-Pierre van Noppen och Edith Hols, *Metaphor II. A Classified Bibliography of Publications 1985 to 1990*. I den sistnämnda volymen görs en speciell bevakning av arbeten utgivna i USA. Båda dessa verk har index med korsreferenssystem för att underlätta ämnessökning, samt i viss utsträckning kortfattade kommentarer. Däremot är bevakningen över lag ojämn, i synnerhet utanför de större språkområdena.

På svenska finns Jan Thavenius *Diktens bildspråk, en bibliografisk översikt från 1966*, som dock enbart upptar litterära metaforstudier.

Metaforer, metonymier med mera

De i texten omnämnda termerna är hämtade från I.A. Richards, *Philosophy of Rhetoric*; Max Black, *Models and Metaphors* och samme författares senare artikel "More

About Metaphors"; Boyd, "Metaphor and Theory Change"; Hesse, "Models, Metaphors and Truths"; Schön, "Generative Metaphor"; Pepper, *World Hypotheses*.

Jakobsons artikel om metafor-metonymibegreppen, "Two Aspects of Language and Two Types of Aphasic Disturbances", finns i Jakobson & Halle, *Fundamentals of Language*.

För Whorfs teorier, se Whorf, *Language, Thought and Reality*.

Redan Aristoteles...

Se Albert Wifstrands "Grekisk och modern prosastil", i *Tider och Stilar*, för en intressant diskussion av grekernas syn på metaforer, likaså Henrik Zilliacus, *Levande tradition*.

För en koncis översikt av olika språkhypoteser som universalismen och relativismen, se Jens Allwoods "Kan man tänka oberoende av språk?" i Telemans antologi *Tal och Tanke*.

Peter af Trampes användbara bok *Språkbrukaren och orden* har en utförligare sammanfattning av Lakoff och Johnsons huvudidéer i *Metaphors We Live By*. Lakoff har kommit att dominera den s.k. kognitiva metaforforskningen med centrum på USA:s västkust.

Lakoff-gruppens forskning använder sig av introspektiva metoder snarare än materialinsamling, dvs. de förlitar sig på egna informanters exempel. Amerikanska antropologer, som har en mer språkligt orienterad utbildning än sina europeiska kollegor, har efterlyst mer hänsyn till sammanhanget, dvs. språkets faktiska användning, se Naomi Quinns artikel "The Cultural Basis of Metaphor", med åtföljande svar från Lakoff.

De arbeten av Lakoff och hans medarbetare, som här använts, har tillkommit mellan 1980 och 1995, se litteraturlistan i förteckningen.

Utöver de författare som nämnts i texten kan nämnas klassiker inom (främst litterära) metaforikstudier som Barfield, *Poetic Diction. A Study in Meaning*; Beardsley, *Aesthetics*; Black, *Models and Metaphors* och "More About Metaphors" samt ett inlägg i debatten med Davidson, "How Metaphors Work"; Brooke-Rose, *A Grammar of Metaphor*; Brown, *The World of Imagery: Metaphor and Kindred Imagery*; Burke, *A Grammar of Motives*; Clemen, *The Development of Shakespeare's Imagery*; Davidson, *Inquiries into Truth and Interpretation*; Nowotny, *The Language Poets Use*; Pepper, *World Hypotheses*; Ricoeur, *The Rule of Metaphor*; Spurgeon, *Shakespeare's Imagery and What It Tells Us*; Turbayne, *The Myth of Metaphor*; Tuve, *Elizabethan and Metaphysical Imagery*; Ullmann, *Style in the French Novel* och *Style in the Modern French Novel*; Wheelwright, *The Burning Fountain. A Study in the Language of Symbolism*, och samme författares *Metaphor and Reality*.

På svenska finns Peter Hallbergs *Diktens bildspråk* som förutom diktanalyser också innehåller översiktskapitel om litterär metaforforskning.

Jakobsons teorier om metafor och metonymi i litterära genrer, "Two Aspects of Language and Two Types of Aphasia Disturbances", har tagits upp av Lodge i *The Modes of Modern Writing*. Försök att tillämpa den kognitiva metaforforskningens rön på litterära texter finns i Turner, *Death is the Mother of Beauty. Mind, metaphor, criticism*, och Steen, *Understanding Metaphor in Literature: An Empirical Approach*.

Många av dagens icke-litterära metaforforskare återfinns i någon av följande antologier (i kronologisk ordning): Sacks, *On Metaphor* (med bidrag av bl.a. Black och Davidson); Honeck & Hoffman, *Cognition and Figurative Language*; Miall, *Metaphor: Problems and Perspectives*; Dirven & Paprotté, *The Ubiquity of Metaphor*; Ankersmit, *Knowledge and Language* och samme utgivares senare

volymer *History and Tropology*. Ortony, *Metaphor and Thought* innehåller flera ofta citerade artiklar, som Reddy, "The Conduit Metaphor" om informationsmetaforik. Radman, *From a Metaphorical Point of View. A Multidisciplinary Approach to the Cognitive Content of Metaphor* är den hittills senaste i raden av större antologier, men här är bidragen dock av skiftande aktualitet och kvalitet. Holland & Quinn, *Cultural Models in Language and Thought*, och Fernandez *Beyond Metaphor* innehåller antropologiska studier med utgångspunkt i metaforer.

Bland längre monografier om kognitiva metaforer märks framför allt Kittay, *Metaphor*; Lakoff, *Women, Fire and Dangerous Things* och Johnson, *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*, samt deras kollega Kövecses, *Metaphors of Anger, Pride, and Love*. Bland senare års arbeten finns t.ex. Way, *Knowledge Representation and Metaphor*. Ett exempel på tillämpning på svenskt material finns i Andersson, *The Dynamics of Metaphor. Conflicting images of forest in Swedish discourse*, en undersökning av hur synen på skogsbruk i Sverige respektive Kanada avspeglas i språket.

Lakoffs modell är avsedd för sådana mycket vanliga allmänspråkliga metaforer som uttrycker grundläggande begrepp; den är däremot mindre lämpad för sådana metaforer som medvetet skapats i en viss avsikt, som delar av en definierad kontext, t.ex. litterära exempel, se Lakoff & Turner, *More than Cool Reason*.

Att tolka och översätta metaforer

En grundläggande beskrivning av neurologiska aspekter av språkutveckling och språkstörningar finns i Ellegård, *Språket och hjärnan*.

Undersökningar av barns metaforbruk finns i Pollio mfl. *Psychology and the Poetics of Growth: Figurative Language*

in *Psychology, Psychotherapy, and Education*, i Gibbs, "Categorization and Metaphor Understanding" och i Paivio & Walsh, "Psychological Processes in Metaphor Comprehension and Memory"; metaforer hos ungdomar och äldre studeras i Boswell, "Metaphoric Processing in Mature Years".

Schizofreni och språk behandlas i bl.a. Kasanin, *Language and Thought in Schizophrenia* och i Brattemo, *Studies in Metaphoric Verbal Behavior in Patients with a Psychiatric Diagnosis of Schizophrenia*.

Språkstörningar vid hjärnskador analyseras i Brownell m.fl. "Sensitivity to Lexical Denotation and Connotation in Brain-Damaged Patients: A Double Dissociation?" och i Stachowiak, "Metaphor Production and Comprehension in Aphasia" samt i Winner & Gardner, "The Comprehension of Metaphor in Brain-Damaged Patients", förutom Jakobsons tidigare nämnda metafor-metonymijämförelse. Den tydligaste skildringen av afasi förblir den ryske psykologen Lurias redigering av en patients egen berättelse i *Mannen vars värld slogs i spillror*.

Ordspråk och talesätt från olika länder finns bl.a. i Stolpe, *Ordspråk jorden runt*, Hübinette & Odenstedt, *Ord och inga visor*, och i Ohlander, *Språk som bro och barriär*, som dessutom innehåller många underhållande jämförelser av andra språkliga uttryck. Ordspråk jämförs också i Wande, "Tvåspråkighet och metafor".

Uttryck för natursyn i metaforiska uttryck analyseras i Axel Kock, *Om språkets förändring*; Allwood, "Naturen som metaforfält" och Andersson, *The Dynamics of Metaphor*.

Översättning av metaforer behandlas mera sällan inom den snabbt växande översättningsteorin, men ett par kortare studier finns: Dagut, "Can 'Metaphor' Be Translated?" och Newmark, "The Translation of Metaphor".

Vetenskapens verktyg

Citatet om trädet av Louis de Geer (1842) från *Gyllene Äpplen*. *Svensk idéhistorisk läsebok*, ett ymnighetshorn av intressanta och roliga texter

Citatet från Darwin avslutar *The Origin of the Species*. Se även Ellegård, *Darwin and the General Reader*, och Young, *Darwin's Metaphor. Nature's Place in Victorian Culture*, om den dåtida debatten.

Forskningen om vetenskapliga metaforer är det kanske mest välutvecklade området näst litterära metaforer. Som framgår av en del titlar, gäller diskussionen ofta skillnaden mellan metafor och modell – en diskussion som även skisseras i *Humpty Dumpty's fall* av P.C. Jersild, som ofta uppmärksammat metaforens betydelse i debatten.

Till förgrundsfigurerna hör Mary Hesse, se *Revolutions and Reconstructions in the Philosophy of Science* och "Models, Metaphors and Truth", likaså Arbib & Hesse, *The Construction of Reality*.

Se även Amrine, *Literature and Science as Modes of Expression*; Ankersmit & Mooij, *Metaphor and Knowledge*; Barnes, *Scientific Knowledge and Sociological Theory*; Bicchieri, "Should a Scientist abstain from Metaphor?"; Bloor, *Knowledge and Social Imagery*; Bohm & Peat, *Ordning och kreativitet i liv och vetenskap*; Boyd, "Metaphor and Theory Change"; Dreistadt, "An Analysis of the Use of Analogies and Metaphors in Science"; flera arbeten av Dedre Gentner, t.ex. "Flowing Waters and Teeming Crowds: Mental Models of Electricity" och "Are Scientific Analogies Metaphors?"; Halloran & Bradford, "Figures of Speech and the Rhetoric of Science and Technology"; Harmon, "The Use of Metaphor in Citation Classics from the Scientific Literature"; Harré, *The Principles of Scientific Thinking*; Hoffmann, "Metaphor in Science" och "Some Implications of Metaphor for Philosophy and Psychology of Science"; Holton, *Thematic Origins of Scientific Thought*

samt "Metaphors in Science and Education"; Kuhn, "Metaphor in Science"; Leatherdale, *The Role of Analogy, Model and Metaphor in Science*; Martin & Harré, "Metaphor in Science"; Miller, "Images and Models, Similes and Metaphors"; Olson, *Science as Metaphor*; Pitts, "Reflective Scientists and the Critique of Mechanistic Metaphor"; Prelli, *A Rhetoric of Science*; Reidel "Analogy and Metaphor in Science, Poetry and Philosophy"; Soskice & Harré, "Metaphor in Science", och Öhmans kritik av populärvetenskap i "Vetenskapens språkbruk" och *Svindlande perspektiv*.

Utöver dessa finns även arbeten om enskilda forskares metaforbruk, t.ex. Petruccioli, *Atoms, Metaphors and Paradoxes: Niels Bohr and the construction of a new physics*; Schildknecht, "Experiments with Metaphors: On the Connection between Scientific Method and Literary Form in Francis Bacon", samt de ovannämnda arbetena om Darwin.

Se även övriga kapitel inom olika ämnesområden med respektive litteraturanvisningar.

Kropp och själ

Exemplen har hämtats från uppslagsverk samt populärmedicinska artiklar och böcker, bl.a. Gamow, *Resa genom människokroppen*; Helman, *Kroppens myter*; Klein, *Den sjunde djävulen*; Lagerkvist, *Från Hippokrates till molekylär medicin*; Norrby, *Våra virus*; Nuland, *Hur Vi Dör*; Sontag, *Illness as metaphor*; *AIDS and Its Metaphors*; Wigzell, *Vårt fantastiska immunförsvar*.

Exemplen i avsnittet om alternativa metoder har hämtats från Gunilla Bomans sammanställning av olika naturmetoder, *Huskurer och helhetsterapi*, ur branschens reklampublikationer samt ur dags- och veckopress.

Citatet om dynamik-topik-ekonomi är från Freuds självbiografi och passagen om driften från Freuds *Orientering i psykoanalysen II: XXXII, "Ångest och driftliv."*

För psykologiavsnittet se litteraturförteckningens arbeten av Freud; även Egidius, *Riktningar i modern psykologi*; Leary, *Metaphors in the History of Psychology*; Mahony, *On Defining Freud's Discourse*; McReynolds, "The Clock Metaphor in the History of Psychology"; Sjögren, *Sigmund Freud. Mannen och verket*; Skinner, "Why Organisms Behave"; Soyland, *Psychology as Metaphor*.

Freuds ekonomimetaforik har påpekats bl.a. av Eriksen i *Freuds retorik*, som dock främst behandlar *Vi vantrivs i kulturen*, dvs. *Das Unbehagen in der Kultur*, ett arbete som berör andra områden än psykoanalysen. Utformandet av Freuds teorier behandlas också i Jones, "Freud's Theory of Mind".

Den intrikata frågan om översättningar av Freuds terminologi behandlas i Ornston, *Translating Freud*, som samtidigt ger en god inblick i vikten av översättning och val av terminologi.

Maktens metaforer

Citatet om staten som kropp är från *Gyllene Äpplen, Svensk idéhistorisk läsebok*.

Se Zilliacus, *Levande tradition*, om bl.a. den grekiska styrmansmetaforen; kapitlet "Språk och samhälle" är av särskilt intresse i detta sammanhang.

Bakgrundsmaterialet till avsnittet om folkhemmet har hämtats från: Ambjörnsson, *Hemmets århundrade*; Björck, *Heidenstam och sekelskiftets Sverige*; Broberg, "När svensarna uppfann Sverige"; Elvander, "Nationalisten Kjellén"; Larsson, *Hemmet vi är vde*; Le Corbusier, *Vers une architecture*; Mithander, "Molin – reaktionär modernist"; Sundin, "Ljus och jord! Natur och kultur på Storgården".

Gorbatjovs europeiska hus diskuteras i Chilton & Ilyin, "Metaphor in political discourse: the case of the 'common European house'", som till största delen bygger på uppgifter i Gorbatjovs *Perestrojka*.

Politiska metaforer är naturligtvis ett omfattande ämne, som ofta tycks avse enskilda politikers språk, snarare än övergripande metaforer. Ämnet behandlas bl.a i: Allén m.fl., *Orden speglar samhället*; Andersson, "Social metafor, modell och verklighet"; Chilton, *Security Metaphors*; Fredriksson, *Det politiska språket*; Hunt, *Politics, Culture, and Class in the French Revolution*; Olson, "An Ideological Rupture: Metaphorical Divergence in Loyalist Rhetoric During the American Revolution"; Petersson, *Metaforernas makt*; Rigotti, *Die Macht und ihre Metaphern*; Saccaro-Battisti, "Changing Metaphors of Political Structures"; Svegfors, *Desinformation i små små steg*; Wilson, *Politically Speaking*.

Ekonomiskt uttryckt

Materialet utgörs förutom dagspress och ekonomitidskrifter av ekonomiska standardverk och debattböcker, bl.a. Becker, *The Economic Approach to Human Behavior*; Bourdieu, *Kultursociologiska texter* (övers. och urval av Broady och Palme); Dickson, *Nationalekonomin genom tiderna*; Feldt, *Den tredje vägen. En politik för Sverige*; Georgescu-Rogen, *Energy and Economic Myths*; Hakelius, *Den österrikiska skolan. En introduktion till humanistisk nationalekonomi*; Hamilton & Rolander, *Att leda Sverige in i krisen. Moral och politik i nedgångstid*; *Pockettidningen* 1993 årg 23 nr 5: *Marknadens ansikte*; Stark, *Rent ekonomiskt?*

Historiska översikter och analyser finns i t.ex. Hodgson, *Economics and Evolution. Bringing Back Life into Economics*; Knudsen, *Ökonomisk metodologi. Om vetenskapsideal, förklaringsstyper og forskningstraditioner*, och i Mirowski, *Against Mechanism. Protecting Economics from Science*.

Ekonomins retorik har blivit föremål för en hel del diskussion alltsedan Donald McCloskey startade debatten med *The Rhetoric of Economics*. Se även artiklar i följande volymer: Blaug (red.), *The methodology of economics, or how economists explain*; Henderson m.fl. *Economics and Language*; Klamer m.fl., *The Consequences of Economic Rhetoric*; Mirowski, *Against Mechanism. Protecting Economics from Science* och samme författares *Natural Images in Economic Thought*; Nelson m.fl., *The Rhetoric of the Human Sciences*; Pen, "Economics and Language"; Samuels, *Economics as Discourse*.

Teknikens termer

Material om äldre terminologi finns bl.a. i *Handens redskap och verktyg; Hantverk i Sverige; Seymour, De gamla hantverken; Koch, Arkitektur: Stilhistoriskt bildlexikon*.

Datortermerna har hämtats ur facktidsskrifter och ordlistor, t.ex. *Mikrodatorn; Lingärde, Nya Dataordboken; Norstedts Dataordbok*.

Undersökningen om reaktionerna på AI-termen redovisas i Negrotti, "The AI People's Way of Looking at Man and Machine".

Citatet om antropomorfismen i dataspråket från *Report to the Alvey Directorate on the Second Short Survey of Expert Systems in UK Business, 1987*.

För en sammanställning av argument i debatten kring AI, se Edelman, *Bright Air, Brilliant Fire*.

Terminologi behandlas i bl.a. Nilsson, *Terminologi och nomenklatur*; Beck, "Implications of Metaphors in Defining Technical Communication"; Butler, "The Function of Metaphor in Technical Discourse"; Edge, "Technological Metaphor and Social Context"; Feinberg, "Methods of Creating Scientific Terminology"; Gambier, "Terminologie et métaphore".

Valet av huvudterm för den nya teknologins maskiner visar på några av problemen vid termbildning. Det ord som man slutligen fastnat för i respektive språk framhäver någon sida hos datorns användningsområden på bekostnad av andra; i Sverige behandlar *datorn* med fakta/data av olika slag, en term som är öppen för många tolkningar och användningar. Det engelska *computer*, "räknare", som blivit stilbildande för många språk, betonar datorns sifferbehandling, medan franskans *ordinateur* och *informatique* (för dataområdet) framhäver organisering och informationsbehandling. Estniskan och isländskan bildade av språkpolitiska skäl nyord, vars öden illustrerar ordskapandets villkor. Det estniska *raal*, en helt ny, akademisk skapelse utan igenkännliga analogier, slog aldrig igenom, utan ersattes snart av *arvuti*, "räknare", som avletts från befintliga ord. Isländskans *tölva*, bildat på orden för "räkna" och "sierska" accepterades däremot och anförs ofta som ett gott exempel på nyordsbildning.

Ordet "dator", en nybildning skapad av professor Börje Langfors, i analogi med motor, var en gång föremål för offentlig debatt – DN föreslog till exempel "data", en term som fortlever i vissa kombinationer.

Från kunskapens träd...

Kapitlet baseras huvudsakligen på statliga utredningar och propositioner, framför allt *Frihet Ansvar Kompetens*, *Grundutbildningens villkor i högskolan*; *Resurser för högskolans grundutbildning*; *Forskningspolitik*; *Forskningens framtid*; *Om forskning*; *Forskning för Kunskap och Framsteg*; *Agenda 2000*, och följande läroplaner: för grundskolan (1962, 1969, 1980), fackskolan (1965) och gymnasiet (1965). Därtill kommer kurskataloger och kursplaner.

För en analys av bildningsbegreppet, se Donald Broady, "Bildningsfrågan – ett återupplivningsförsök".

För diskussioner kring utbildningsmetaforik, se Leino & Drakenberg, *Metaphor: An Educational Perspective*, som behandlar finska förhållanden, och Taylor, *Metaphors of Education*, en konferensvolym med blandade bidrag i ämnet.

Människan alltings mått

Materialet i detta avsnitt är hämtat främst från media och ordböcker, eftersom det här rör sig om allmänspråkets uttryck.

Rumslighet

De avsnitt som rör rumslig metaforik är de som ligger närmast den kognitiva metaforforskningen, som domineras av George Lakoff. Hans ibland hårdragna biologiska förklaringsmodeller (ett bättre allmäntillstånd hos individen förknippas med upprättstående ställning, vilket i sin tur sätts i samband med uppåtriktningens positiva värde) kan dock ställas mot andra, kulturellt relaterade värderingsgrunder, t.ex. religiösa associationer mellan himmel och högre makter.

Litteratur: förutom (i kronologisk ordning) Lakoff & Johnson, *Metaphors We Live By*; Kövecses, *Metaphors of Anger, Pride, and Love*; Johnson, *The Body in the Mind*; Lakoff, *Women, Fire, and Dangerous Things*; Lakoff, "The Invariance Hypothesis: is abstract reason based on image-schemes?" också Ankersmit & Mooijs samlingsvolym i serien *Knowledge and Language: Metaphor and Knowledge*; Arbib & Hesse, *The Construction of Reality*; Nobelpristagaren i medicin Gerald Edelman, *Bright Air, Brilliant Fire*; Hoffman & Honeck, "A Peacock Looks at its Legs: Cognitive Science and Figurative Language"; Holland and Quinn, *Cultural Models in Language and Thought*;

Kittay, *Metaphor: Its Cognitive Force and Linguistic Structure*; valda artiklar speciellt i andra upplagan av Ortony, *Metaphor and Thought*; Way, *Knowledge Representation and Metaphor*.

Rummet: Nyman, *Rumsanalogierna inom logiken* (varifrån Bergson-citatet hämtats) visar hur logikens språk domineras av rumsliga metaforer.

Se även Sällström, *Tecken att tänka med*, om notationens roll i rumslig uppfattning.

Huset: jfr John von Neumanns husmodell, som beskrivs av Åke Andersson i *Huvudinnehåll*.

Hur arkitekturen och musiken kan byta metaforer diskuteras i Katarina Dyrssens uppslagsrika avhandling *Musikens rum. Metaforer, ritualer, institutioner. En kulturhistorisk studie av arkitektur i och omkring musik*.

Vägen: citatet av George Sand, cit. i Bachelard, *La Poétique de l'espace* sid. 30.

Den rumsliga tidsuppfattningens inverkan på vårt värderingssystem: hur framstegstanken styrt uppfattningen om det förgångnas konst, beskrivs i kapitlet "Förtruppen" i Torsten Ekboms *Bildstorm*.

Se Toulmin och Goodfield, *Människan upptäcker tiden*, Lundmark, *Tiden är bara ett ord*, och Gould, *Time's Arrow and Time's Cycle*, för översikter över hur vår tidsuppfattning skiftat.

Känsla och känsel

En analys av det visuellas roll i nutida fransk filosofi finns i Jay, *Downcast Eyes*. Se även Levin, *Modernity and the Hegemony of Vision*, en antologi om seendet ur olika aspekter.

Uttrycket "framtidenssynthet" ur Damasio, *Descartes' Error*, en neurologs framställning av känslprocessers förlopp och betydelse.

För en undersökning av Systembolagets vinspråk, se Adelswärd, "Vinspråket – en studie i rött och vitt".

Ett försök att samordna utvecklingen av synestetiska metaforer i språket (från år 1200 framåt) med utvecklingen av sinnesorganen hos arten och individen, finns i Williams, "Synaesthetic Adjectives: a possible law of semantic change". Liknande paralleller med den biologiska utvecklingen finns i Ong, *Interfaces of the World*, där särskilt hörselns betydelse framhävs i en sammankoppling med den muntliga framställningens historia.

Mänskligt

Tendensen att förmänskliga föremål eller abstrakta begrepp hör till de vanligare metafortyperna, något som påpekades redan av Vico; se t.ex. Ullmann, *Semantics: An Introduction to the Science of Meaning*, och en studie av 300 års metaforer hos amerikanska författare, Smith m.fl. "Metaphor as intellectual history", som baserats på Ullmanns typologi.

Slutord

"Sperbers lag" (se Sperber, *Einführung in die Bedeutungslehre*), utgör teorin bakom Smith m.fl., "Metaphor as intellectual history", en kvantitativ undersökning av metaforer i tre seklers amerikansk skönlitteratur. Materialvalet har naturligtvis påverkat undersökningens resultat: de frågeställningar som berörs i skönlitteratur sammanfaller inte alltid med "intellektuell historia" i bredare bemärkelse.

Översikter av mindre detaljerat slag finns i Ullmann,

Semantics: An Introduction to the Science of Meaning och i Holton, *Thematic Origins of Scientific Thought* och samme författares "Metaphors in Science and Education". Flera av de titlar som anges under kapitlen Vetenskapens verktyg och Kropp och själ innehåller mer eller mindre ingående historiska överblickar.

Litteratur

- Adelswärd, Viveka 1983. "Vinspråket – en studie i rött och vitt", *Språkvård*, 3, 9-12.
- Agenda 2000. Stockholm: Utbildningsdepartementet 1994.
- Aitchison, Jean 1987. *Words in the Mind. An Introduction to the Mental Lexicon*. Oxford: Basil Blackwell.
- Allén, Sture, Gellerstam, Martin & Malmgren, Sven-Göran 1989. *Orden speglar samhället*. Stockholm: Allmänna Förlaget.
- Allwood, Jens 1983. "Kan man tänka oberoende av språk?", i Teleman, Ulf, red., *Tal och Tanke*. Stockholm: Liber.
- Allwood, Jens 1983. "Naturen som metaforfält", i Allwood, Jens, Frängsmyr, Tore & Svedin, Uno, *Naturen som symbol*. Stockholm: Liber förlag.
- Alm-Arvius, Christina 1993. *The English Verb See: A Study in Multiple Meaning*. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Ambjörnsson, Ronny, red. 1976. *Hemmets århundrade. Ellen Key i urval*. Stockholm: Aldus.
- Amrine, Frederick, red. 1989. *Literature and Science as Modes of Expression*. Dordrecht: Kluwer.
- Andersson, Jan och Furberg, Mats 1971. *Språk och påverkan*. 5e uppl. Stockholm: Aldus/Bonniers.
- Andersson, Tom 1992. *The Dynamics of Metaphor. Conflicting images of forest in Swedish discourse*. Lund Cognitive Studies, 8.
- Andersson, Åke E. & Sahlin, N-E., red. 1993. *Huvudinnehåll*. Nora: Nya Doxa.
- Ankersmit, F.R. & Mooij, J.J.A., red. 1993. *Knowledge and Language Vol III: Metaphor and Knowledge*. Dordrecht: Kluwer.
- Ankersmit, F.R., red. 1994. *History and Topology*. Berkeley: University of California Press.
- Arbib, Michael A. & Hesse, Mary B. 1986. *The Construction of Reality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Aristoteles 1991. *Retorik*. Övers. Thure Hastrup. Köpenhamn: Museum Tusulanums Forlag, Köbenhavns Universitet.
- Aristoteles 1994. *Om diktkonsten*. Övers. Jan Stolpe. Göteborg: Anamma.
- Asplund, Johan 1983. *Tid, rum, individ och kollektiv*. Stockholm: Liber.
- Asplund, Johan 1989. *Rivaler och syndabockar*. Göteborg: Bokförlaget Korpen.
- Aune, James Arnt 1994. *Rhetoric and Marxism*. Boulder: Westview Press.

- Bachelard, Gaston 1957. *La Poétique de l'espace*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Barfield, Owen (1928) 1952. *Poetic Diction. A Study in Meaning*. London: Faber & Faber.
- Barnes, Barry 1974. *Scientific Knowledge and Sociological Theory*. London: Routledge.
- Barry, John A. 1991. *Technobabble*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Beardsley, Monroe 1958. *Aesthetics*. New York: Harcourt, Brace & Co.
- Beck, Charles E. 1991. "Implications of Metaphors in Defining Technical Communication", *Journal of Technical Writing and Communication*, 211, 3 – 15.
- Becker, Gary S. 1976. *The Economic Approach to Human Behavior*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bergson, Henri 1912. *Tiden och den fria viljan*. Övers. Algot Ruhe. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Björck, Staffan 1959. *Heidenstam och sekelskiftets Sverige*. Stockholm.
- Black, Max 1962. *Models and Metaphors*. Ithaca: Cornell University Press.
- Black, Max 1978. "How Metaphors Work: A Reply to Donald Davidson", i Sacks, Sheldon, red.(1978) 1979. *On Metaphor*. Chicago: University of Chicago Press.
- Black, Max (1979) 1993. "More about Metaphors", i Ortony, Andrew, red., *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Blaug, Mark (1980) 1992. *The methodology of economics, or how economists explain*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bloor, David (1976) 1991. *Knowledge and Social Imagery*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bohm, David & Peat, F. David 1990. *Ordning och kreativitet i liv och vetenskap*. Övers. Gunnar Gällmo. Göteborg: Bokförlaget Korpen.
- Boman, Gunilla 1989. *Huskurer och helhetsterapi*. Västerås: ICA Bokförlag.
- Boswell, D.A. 1979. "Metaphoric Processing in the Mature Years", *Human Development*, 22:6, 373-384.
- Bourdieu, Pierre 1993. *Kultursociologiska texter. I urval av Donald Broady och Mikael Palme*. Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Boyd, Richard (1979) 1993. "Metaphor and Theory Change: What is 'Metaphor' a Metaphor for?" i Ortony, Andrew, red., *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bra Böckers Lärlexikon. 1982. Höganäs: Bra Böcker.
- Brattemo, Carl-Erik 1968. *Studies in Metaphoric Verbal Behavior in Patients with a Psychiatric Diagnosis of Schizophrenia*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Bréal, Michel (1897) 1964. *Semantics: Studies in the Science of Meaning*. New York: Dover Publications.
- Broady, Donald 1992. "Bildningsfrågan – ett återupplivningsförsök", *Ord och Bild*, 1: 3-26.

- Broberg, Gunnar 1994. "När svenskarna uppfann Sverige", i Broberg, Gunnar m.fl., red., *Svensk historia underifrån. Tänka, tycka, tro*. Stockholm: Ordfront.
- Brooke-Rose, Christine 1958. *A Grammar of Metaphor*. London: Secker & Warburg.
- Brown, Stephen J. 1927. *The World of Imagery. Metaphor and Kindred Imagery*. London: K. Paul, Trench, Trubner & Co.
- Brownell, H. H., Potter, H. H. & Michelow, D. 1984. "Sensitivity to Lexical Denotation and Connotation in Brain-Damaged Patients: A Double Dissociation?" *Brain and Language*, 22: 253-265.
- Burke, Kenneth 1945. *A Grammar of Motives*. New York: Prentice-Hall.
- Butler, Douglas R. 1986. "The Function of Metaphor in Technical Discourse", *Journal of Technical Writing and Communication*, 16 (1/2), 141-146.
- Carlsamre, Staffan 1986. "Filosofins metaforer", *Filosofisk Tidskrift*, 7:4, 1-12.
- Chilton, Paul A. & Ilyin, Mikhail 1993. "Metaphor in political discourse: the case of the 'common European house'", *Discourse and Society*, 4:1, 7-31.
- Chilton, Paul A. 1996. *Security Metaphors. Cold War Discourse from Containment To Common House*. New York: Peter Lang.
- Clemen, Wolfgang H. (1936)1951. *The Development of Shakespeare's Imagery*. London: Methuen.
- Dagut, M.B. 1976. "Can 'Metaphor' Be Translated?" *Babel*, XXII:1, 21-33.
- Davidson, Donald 1984. *Inquiries into Truth and Interpretation*. Oxford: Clarendon Press.
- Damasio, Antonio R. 1994. *Descartes' Error. Emotion, Reason, and the Human Brain*. New York: Putnam.
- Darwin, Charles 1988. *The Origin of the Species. The Works of Charles Darwin*. Vol. 16, red. P.H. Barrett & R.B. Gautrey. New York: New York University Press.
- Dawkins, Richard (1976)1989. *The Selfish Gene* (1983)1992. *Den själviska genen*. 2a uppl. Övers. Roland Adlerbeth, Niclas Bengtsson, Pär Svensson, Lars Torbjörnsson. Stockholm: Prisma.
- Dawkins, Richard 1995. *River Out of Eden*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Dickson, Harald 1983. *Nationalekonomin genom tiderna*. Stockholm: Esselte Studium.
- Dirven, René & Paprotté, Wolf, red. 1985. *The Ubiquity of Metaphor. Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science IV, Current Issues in Linguistic Theory Vol 29*. Amsterdam: John Benjamins.
- Dreistadt, Roy 1968. "An Analysis of the Use of Analogies and Metaphors in Science", *The Journal of Psychology*, 97-117.
- Drouin, Jean-Marie 1991. *Réinventer la nature* Paris: "éclats", Desclée de Brouwer.

- Dyrssen, Katarina 1995. Musikens rum. Metaforer, ritualer, institutioner. En kulturhistorisk studie av arkitektur i och omkring musik. Göteborg: Bo Ejeby.
- Edelman, Gerald M. 1992. *Bright Air, Brilliant Fire. On the Matter of the Mind*. London: Allen Lane.
- Edge, David 1979. "Technological Metaphor and Social Context", *New Literary History*, V:1, 135-147.
- Egidius, Henry 1977. *Riktningar i modern psykologi*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Eisen, M.J. (1929) 1993. *Eesti Vanasõnad*. Tallinn: Kirjastus "Perioodika".
- Ekbom, Torsten 1995. *Bildstorm*. Stockholm: Bonniers.
- Ellegård, Alvar 1958. *Darwin and the General Reader. The reception of Darwin's theory of evolution in the British periodical press, 1859-1872*. Göteborg: Gothenburg Studies in English VIII.
- Ellegård, Alvar 1982. *Språket och hjärnan*. Enskede: Hammarström & Åberg.
- Elvander, N. 1961. *Harald Hjärne och konservatismen. Konservativ idédebatt i Sverige 1865 - 1922*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Eriksen, Trond Berg 1993. *Freuds retorik*. Stockholm: Atlantis.
- Estrich, R.M. & Sperber, Hans 1952. *Three Keys to Language*. New York: Rinehart & Co.
- Fairclough, Norman 1989. *Language and Power*. London: Longman.
- Feinberg, E.L. 1984. "Methods of Creating Scientific Terminology", *Babel*, XXX:1, 53-57.
- Feldt, Kjell-Olof 1985. *Den tredje vägen. En politik för Sverige*. Stockholm: Tidens Förlag 1985.
- Fernandez, James, red. 1991. *Beyond Metaphor*. Stanford: Stanford University Press.
- Fishelov, David 1993. *Metaphors of Genre. The Role of Analogies in Genre Theory*. University Park, Penn.: Pennsylvania State University Press.
- Forskning för Kunskap och Framsteg. Regeringens proposition 1992/93:170. Stockholm.
- Forskningens framtid. Statens offentliga utredningar 1981:29. Stockholm.
- Forskningspolitik. Statens offentliga utredningar 1977:52. Stockholm.
- Forsslund, K-E. (1900)1991. *Storgården*. Stockholm: Nordiska Museet.
- Fredriksson, Gunnar (1962)1992. *Det politiska språket*. Stockholm: Tidens Förlag.
- Freud, Sigmund 1986. *Jaget och Detet och tre andra skrifter om jagpsykologins framväxt*. Övers. Ola Andersson. Stockholm: Natur och Kultur.
- Freud, Sigmund 1995. *Vitsen och dess förhållande till det omedvetna*. Övers. Eva Backelin. Göteborg: Daidalos.
- Freud, Sigmund 1955. *Orientering i psykoanalysen*. Övers. Assar Asker. Stockholm: Natur och Kultur.

- Freud, Sigmund 1955. *Studies on Hysteria*. Standard Ed. Vol II. London: The Hogarth Press.
- Freud, Sigmund 1989. *Självbiografi och andra skrifter som belyser psykoanalysens urveckling*. Övers. Ola Andersson. Stockholm: Natur och Kultur.
- Frihet Ansvar Kompetens. *Grundutbildningens villkor i högskolan*. Statens offentliga utredningar 1992:1. Stockholm.
- Frängsmyr, Tore 1974. "Drömmen om det exakta språket", i Eriksson, C., Frängsmyr, T. & von Platen, M., red., *Vetenskapens träd*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Fulton, Robin 1996. "Att översätta Tranströmer", *Allt om Böcker*, 4/5, 27-29.
- Gambier, Yves 1985. "Terminologie et métaphore", *Fackspråk och översättningsteori*, VAKKI, 5, 31-41.
- Gamow, George 1954. *Resa genom människokroppen*. Övers. Leif Björk. Stockholm: Bonniers.
- Gentner, Dedre 1982. "Are Scientific Analogies Metaphors?" i Miall, David S., red., *Metaphor: Problems and Perspectives*. Brighton: Harvester Press.
- Gentner, Dedre & Stevens, Albert L., red. 1983. *Mental Models*. Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum.
- Gentner, Dedre & Gentner, Donald 1983. "Flowing Waters and Teeming Crowds: Mental Models of Electricity", i Gentner, D. & Stevens, A.L., red. *Mental Models*. Hillsdale, N. J.: Lawrence Erlbaum.
- Gentner, Dedre & Jeziorski, Michael 1993. "The shift from metaphor to analogy in Western science", i Ortony, Andrew, red., *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Georgescu-Roegen, Nicholas 1976. *Energy and Economic Myths. Institutional and Analytical Economic Essays*. New York: Pergamon Press.
- Goatly, Andrew 1993. "Species of metaphor in written and spoken varieties", i Ghadessy, M., red., *Register Analysis*. London: Pinters Publishers.
- Gibbs, Raymond W. Jr. 1992. "Categorization and Metaphor Understanding", *Psychological Review*, 99: 3, 572-577.
- Gombrich, E.H. 1972. *Symbolic Images. Studies in the art of the Renaissance*. London: Phaidon.
- Gorbatjov, Michail 1987. *Perestrojka. Ett nytt sätt att se på vårt land och världen*. Övers. Margareta Eklöf. Stockholm: Forum.
- Gould, Stephen Jay 1981. *Alltsedan Darwin. Tankar kring evolutionen*. Övers. Lars Werdelin. Stockholm: Alba.
- Gould, Stephen Jay 1987. *Time's Arrow and Time's Cycle*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Grice, Paul 1989. *Studies in the Way of Words*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Gross, Alan G. 1990. *The Rhetoric of Science*. Cambridge, Mass: Harvard University. Press.

- Guilbert, Louis 1975. *La créativité lexicale*. Paris: Librairie Larousse.
- Gulland, Daphne M. & Hinds-Howell, David G., red. 1994. *The Penguin Dictionary of English Idioms*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Gyllene Äpplen. *Svensk idéhistorisk läsebok*. Huvudred. Gunnar Broberg 1991. Stockholm: Atlantis.
- Göteborgs universitets kurskatalog. 1990 – Göteborg.
- Hakelius, Johan 1995. *Den österrikiska skolan. En introduktion till humanistisk nationalekonomi*. Stockholm: Timbro.
- Hallberg, Peter 1982. *Diktens bildspråk: teori, metodik, historik*. Göteborg: Esselte studium/Akademiförlaget.
- Halliday, M.A. 1985. *Introduction to Functional Grammar*. London: Edward Arnold.
- Halloran, S.M. & Bradford, A.N. 1984. "Figures of Speech and the Rhetoric of Science and Technology", i Connors, R.J., Ede, L.S. & Lunsford, A.A., red., *Essays on Classical Rhetoric and Modern Discourse*. Carbondale: Southern Illinois University Press.
- Hamilton, Carl & Rolander, Dag 1993. *Att leda Sverige in i krisen. Moral och politik i nedgångstid*. Stockholm: Norstedts.
- Handens redskap och verktyg*. The Diagram Group 1984. Övers. Marianne Karta di Koesoemah. Stockholm: Forum.
- Hansson, Gunnar D. 1991. *Lunnebok*. Stockholm: Alba.
- Hantverk i Sverige*. 1989. Red. B. Nyström, A. Björnstad & B. Bursell. Stockholm: LT:s förlag & Nordiska museet.
- Harmon, J.E. 1994. "The Uses of Metaphor in Citation Classics from the Scientific Literature", *Technical Communication Quarterly*, 179-194.
- Harré, Rom 1970. *The Principles of Scientific Thinking*. London: Macmillan.
- Harré, Rom 1986. *Varieties of Realism*. Oxford: Blackwell.
- Hawkes, Terence 1972. *Metaphor. The Critical Idiom* 25. London: Methuen.
- Hawking, Stephen W. 1988. *Kosmos: en kort historik*. Övers. Tönis Tönisson. Stockholm: Prisma.
- Heelan, Patrick A. 1983. *Space-Perception and the Philosophy of Science*. Berkeley: University of California Press.
- Helman, Cecil 1992. *Kroppens myter*. Övers. Synnöve Olsson. Stockholm: Brombergs.
- Helmer, John 1972. "Metaphor", *Linguistics*, 88, 5-14.
- Henderson, W., Dudley-Evans, T. & Backhouse, R., red. 1993. *Economics and Language*. London: Routledge.
- Hesse, Mary 1980. *Revolutions and Reconstructions in the Philosophy of Science*. Brighton: The Harvester Press.
- Hesse, Mary 1993. "Models, Metaphors and Truth", i Ankersmit, F.R. & Mooij, J.J.A., red., *Knowledge and Language Vol. III: Metaphor and Knowledge*. Dordrecht: Kluwer.

- Ho, Mae-Wan & Fox, Sidney W. 1988. *Evolutionary Processes and Metaphors*. Chichester: John Wiley & Sons.
- Hodgson, Geoffrey M. 1993. *Economics and Evolution. Bringing Back Life Into Economics*. Cambridge: Polity Press.
- Hoffmann, R.R. 1980. "Metaphor in Science", i Honeck, R. P. & Hoffmann, R.R., red., *Cognition and Figurative Language*. Hillsdale, N.Y.: Lawrence Erlbaum.
- Hoffman, R.R. 1980. "A Peacock Looks at its Legs: Cognitive Science and Figurative Language", i Honeck, R.P. & Hoffmann, R.R., red., *Cognition and Figurative Language*. Hillsdale, N.Y.: Lawrence Erlbaum.
- Hoffmann, R.R. 1985. "Some Implications of Metaphor for Philosophy and Psychology of Science", i Dirven, René & Paprotté, Wolf, red., *The Ubiquity of Metaphor*. Amsterdam: John Benjamins.
- Holland, Dorothy & Naomi Quinn, red. 1987. *Cultural Models in Language and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Holm, Pelle 1964. *Bevingade ord och andra talesätt*. 14:e omarb. uppl. Stockholm: Albert Bonniers.
- Holton, Gerald 1973. *Thematic Origins of Scientific Thought*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Holton, Gerald 1995. "Metaphors in Science and Education", i Radman, Zdravko, red., *From a Metaphorical Point of View*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Honeck, R.P. 1980. "Historical Notes on Figurative Language", i Honeck, R.P. & Hoffmann, R.R., red., *Cognition and Figurative Language*. Hillsdale, N.Y.: Lawrence Erlbaum.
- Honeck, R.P. & Hoffmann, R.R., red. 1980. *Cognition and Figurative Language*. Hillsdale, N.Y.: Lawrence Erlbaum.
- Hunt, Lynn 1984. *Politics, Culture, and Class in the French Revolution*. Berkeley: University of California Press.
- Hübinette, L. & Odenstedt, B. 1988. *Ord och inga visor*. Lund: Studentlitteratur.
- Jakobson, Roman 1956. "Two Aspects of Language and Two Types of Aphasic Disturbances", i Jakobson, Roman & Halle, Morris (1956) 1971. *Fundamentals of Language*. Haag: Mouton.
- Jay, Martin 1994. *Downcast Eyes. The Denigration of vision in twentieth-century French thought*. Berkeley: University of California Press.
- Jersild, P.C. 1990. *Humpty Dumpty Fall*. Stockholm: Bonniers.
- Johannesson, Kurt 1990. *Retorik eller konsten att övertyga*. Stockholm: Norstedts.
- Johnson, Mark 1987. *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago: University of Chicago Press.
- Johnson-Laird, P.N. 1983. *Mental Models. Towards a cognitive science of language, inference, and consciousness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jones, Ernest (1900) 1971. "Freud's Theory of Mind", i Olson, Richard, red., *Science as Metaphor*. Belmont, Cal.: Wadsworth.

- Kasanin, J.S. ed. (1944) 1964. *Language and Thought in Schizophrenia*. New York: The Norton Library.
- Kennedy, Rodney 1993. *The Creative Power of Metaphor: A Rhetorical Homiletics*. Lanham: University Press of America.
- Kittay, Eva Feder 1987. *Metaphor: Its Cognitive Force and Linguistic Structure*. Oxford: Clarendon Press.
- Klamer, A., McCloskey, D.N. & Solow, R.M., red. 1988. *The Consequences of Economic Rhetoric*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Klein, Georg 1995. *Den sjunde djävulen*. Stockholm: Bonniers.
- Knudsen, Christian 1991. *Ökonomisk metodologi. Om vetenskapsidealer, förklaringsstyper og forskningstraditioner*. Köpenhamn: Jurist-og Ökonomforbindets Forlag.
- Koch, Wilfried 1969. *Arkitektur: Stilhistoriskt bildlexikon*. Övers. Lars Olof Larsson. Stockholm: Generalstabens Litografiska Anstalt.
- Kock, Axel 1896. *Om språkets förändring*. Göteborg: Wettergren & Kerber.
- Koestler, Arthur 1969. *The Act of Creation*. London: Pan Books.
- Koiranen, Sirpa 1992. *Språk, musik, kultur en studie av hur språkbruket i musikrecensioner speglar kulturella värderingar*. Stockholm: Institutionen för nordiska språk, Stockholms universitet.
- Kuhn, Thomas S. (1979) 1993. "Metaphor in Science", i Ortony, Andrew, red., *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kövecses, Zoltan 1986. *Metaphors of Anger, Pride, and Love*. Amsterdam: John Benjamins.
- Lagerkvist, Ulf 1993. *Från Hippokrates till molekylär medicin. Aktuell medicinsk forskning mot historisk bakgrund*. Stockholm: Brombergs.
- Lakoff, George & Johnson, Mark 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, George 1988. *Women, Fire and Dangerous Things*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, George & Turner, Mark 1989. *More than Cool Reason*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, George 1990. "The Invariance Hypothesis: is abstract reason based on image-schemes?" *Cognitive Linguistics*, 1:1, 39-74.
- Lakoff, George 1993. "The contemporary theory of metaphor", i Ortony, Andrew, red., *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Larsson, Jan 1994. *Hemmet vi ärvde*. Stockholm: Arena.
- Leary, D. E., red. 1990. *Metaphors in the History of Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Leatherdale, W.H. 1974. *The Role of Analogy, Model and Metaphor in Science*. Amsterdam: North-Holland.

- Le Corbusier 1925. *Vers une architecture*. Collection de l'Esprit Nouveau. Paris.
- Leino, Anna-Liisa & Drakenberg, Margareth 1993. *Metaphor: An Educational Perspective*. Department of Education Research Bulletin 84, Helsingfors universitet.
- Lévi-Strauss, Claude 1962. *La pensée sauvage*. Paris: Plon.
- Levin, David M., red. 1993. *Modernity and the Hegemony of Vision*. Berkeley, Cal.: University of California Press.
- Lingärde, Ulf 1994. *Nya Dataordboken*. Stockholm: IDG Books.
- Lodge, David 1977. *The Modes of Modern Writing*. London: Edward Arnold.
- Lundmark, Lennart 1993. *Tiden är bara ett ord*. Stockholm: Prisma.
- Luria, A.R. 1975. *The Man with a Shattered World*. Övers. Lynn Solotaroff. Harmondsworth: Penguin Books.
- Läroplan för fackskolan. 1965. Stockholm.
- Läroplan för grundskolan. 1962. Stockholm.
- Läroplan för grundskolan. 1969. Stockholm.
- Läroplan för grundskolan. 1980. Stockholm.
- Läroplan för gymnasiet. 1965. Stockholm.
- MacCormac, Earl R. 1985. *A Cognitive Theory of Metaphor*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- MacRae, Donald G. 1975. "The Body and Social Metaphor", i Benthall, J. & Polhemus, T., red., *The Body as a Medium of Expression*. London: Allen Lane.
- Mahony, Patrick J. 1989. *On Defining Freud's Discourse*. New Haven: Yale University Press.
- Marshall, John C. 1977. "Minds, Machines and Metaphors", i *Social Studies of Science*, 7: 4, 475-488.
- Martin, J. & Harré, R. 1982. "Metaphor in Science", i Miall, David, red., *Metaphor: Problems and Perspectives*. Brighton: Harvester Press.
- McCloskey, Donald N. 1985. *The Rhetoric of Economics*. Madison: University of Wisconsin Press.
- McReynolds, Paul 1980. "The Clock Metaphor in the History of Psychology", i Nickles, Thomas, red., *Scientific Discovery. Case Studies*. Dordrecht: D.Reidel.
- Miall, David S., red. 1982. *Metaphor: Problems and Perspectives*. Brighton: Harvester Press.
- Mirowski, Philip 1988. *Against Mechanism. Protecting Economics from Science*. Totowa, N. J.: Rowman & Littlefield.
- Mirowski, Philip, red. 1994. *Natural images in economic thought. "Markets read in tooth and claw"*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mithander, Conny 1991. "Molin – reaktionär modernist", i Hård, M. & Mithander, C., red., *Teknik som diskurs. Moderniseringsdebatter i Tyskland och Sverige, 1905-35. Science, Technology, Ideology, Culture: a comparative research project 3*. Department of Theory of Science. Göteborgs universitet.

- Mulkay, Michael 1974. "Conceptual Displacement and Migration in Science: A Prefatory Paper", *Science Studies*, 205-234.
- Nationalencyklopedin 1989-1996. Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker.
- Nationalencyklopedins Ordbok 1995-1996. Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker.
- Negrotti, M. 1987. "The AI People's Way of Looking at Man and Machine", *Applied Artificial Intelligence*, 1, 109-116.
- Nelson, J.S., Megill, A. & McCloskey, D.N., red. 1987. *The Rhetoric of the Human Sciences*. University of Wisconsin Press.
- Newmark, Peter 1985. "The Translation of Metaphor", i Dirven, René & Paprotté, Wolf, red., *The Ubiquity of Metaphor*. Amsterdam: John Benjamins.
- Nida, Eugene A. 1964. *Toward a Science of Translating*. Leiden: E. J. Brill.
- Nilsson, Stig 1974. *Terminologi och nomenklatur*. Lund: Studentlitteratur.
- Nordisk familjebok. 1918. Stockholm: Nordisk Familjeboks förlag.
- van Noppen, Jean-Pierre m.fl. 1985. *Metaphor. A Bibliography of Post-1970 Publications*. Amsterdam: John Benjamins.
- van Noppen, Jean-Pierre & Hols, Edith 1990. *Metaphor II. A Classified Bibliography of Publications 1985 to 1990*. Amsterdam: John Benjamins.
- Norrby, Erling 1987. *Våra virus*. Stockholm: Allmänna förlaget.
- Norstedts Dataordbok. 1985. Stockholm: Norstedts.
- Nowotny, Winifred 1965. *The Language Poets Use*. London: Athlone Press.
- Nuland, Sherwin B. 1994. *Hur Vi Dör*. Övers. Fredrik Sjöberg. Stockholm: Brombergs.
- Nyman, Alf 1926. *Rumsanalogierna inom logiken*. Lund: Gleerups.
- Ohlander, Urban (1976) 1991. *Språk som bro och barriär*. Stockholm: Carlssons.
- Olson, Lester 1992. "An Ideological Rupture: Metaphorical Divergence in Loyalist Rhetoric During the American Revolution", *Rhetorica*, X:4, 405-422.
- Olson, Richard, red. 1971. *Science as Metaphor*. Belmont, Cal.: Wadsworth.
- Om forskning. Regeringsproposition 1986/87:80. Stockholm.
- Ong, Walter 1977. *Interfaces of the World*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.
- Ornston, Darius Gray, Jr., red. 1992. *Translating Freud*. New Haven: Yale University Press.
- Ortony, Andrew, red. (1979) 1993. *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Paivio, Allan 1979. "Psychological Processes in the Comprehension of Metaphor", i Ortony, Andrew, red., *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Paivio, Allan & Walsh, Mary 1993. "Psychological Processes in Metaphor Comprehension and Memory", i Ortony, Andrew, red., *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Pen, Jan 1993. "Economics and Language", i Ankersmit, F.R. & Mooij, J.J.A., red., *Knowledge and Language Vol. III: Metaphor and Knowledge*. Dordrecht: Kluwer.
- Pepper, Stephen C. 1948. *World Hypotheses. A Study in Evidence*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Petersson, Olof 1987. *Metaforeernas makt*. Stockholm: Carlssons.
- Petruccioli, Sandro 1993. *Atoms, Metaphors and Paradoxes: Niels Bohr and the construction of a new physic*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pitts, Mary Ellen 1993. "Reflective Scientists and the Critique of Mechanistic Metaphor", i McRae, Murdo William, red., *The Literature of Science. Perspectives on Popular Scientific Writing*. Athens, Georgia: University of Georgia Press.
- Pockettidningen 23:5. *Marknadens ansikte*. Stockholm.
- Polanyi, Michael 1958. *Personal Knowledge. Towards a Post-Critical Philosophy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Pollio, H.R., Barlow, J.M., Fine, H.J. & Pollio, M.R. 1977. *Psychology and the Poetics of Growth: Figurative Language in Psychology, Psychotherapy, and Education*. Hillsdale, N. J.: Lawrence Erlbaum.
- Prelli, Lawrence J. 1989. *A Rhetoric of Science*. University of South Carolina Press.
- Puhvel, Jaan 1987. *Comparative Mythology*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Quinn, Naomi 1991. "The Cultural Basis of Metaphor", i Fernandez, James, red., *Beyond Metaphor*. Stanford: Stanford University Press.
- Radman, Zdravko, red. 1995. *From a Metaphorical Point of View. A Multidisciplinary Approach to the Cognitive Content of Metaphor*. Philosophie und Wissenschaft. Transdisziplinäre Studien Band 7. Berlin: Walter de Gruyter.
- Reidel, R. 1979. "Analogy and Metaphor in Science, Poetry and Philosophy", i Perelman, Ch., red., *The New Rhetoric and the Humanities* Dordrecht: Reidel.
- Reddy, Michael J. (1979) 1993. "The Conduit Metaphor – A Case of Frame Conflict in our Language about Language", i Ortony, Andrew, red., *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Report to the Alvey Directorate on the Second Short Survey of Expert Systems in UK Business, 1987. London.
- Resurser för högskolans grundutbildning. Statens offentliga utredningar 1992:44. Stockholm.
- Richards, Graham 1991. "James and Freud: Two masters of metaphor", *British Journal of Psychology*, 82, 205-215.
- Richards, I.A. 1936. *The Philosophy of Rhetoric*. London: Oxford University Press.

- Ricoeur, Paul 1977. *The Rule of Metaphor*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Rigotti, Francesca 1994. *Die Macht und ihre Metaphern. Über die sprachlichen Bilder der Politik*. Frankfurt: Campus Verlag.
- Saccaro-Battisti, Giuseppe 1983. "Changing Metaphors of Political Structures", *Journal of the History of Ideas*, XLIV:1, 31-54.
- Sacks, Oliver (1973)1990. *Awakenings*. New York: Harper.
- Sacks, Oliver (1985)1986. *The Man Who Mistook his Wife for a Hat*. London: Pan Books.
- Sacks, Sheldon, red. 1978. *On Metaphor*. Chicago: University of Chicago Press.
- Samuels, W.J., red. 1989. *Economics as Discourse*. Boston: Kluwer.
- Sapir, J.D. & Crocker, J.C., red. 1977. *The Social Use of Metaphor. Essays on the anthropology of rhetoric*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Scheffler, Israel 1979. *Beyond the Letter. A Philosophical Inquiry into Ambiguity, Vagueness and Metaphor in Language*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Schon, D.A. 1963. *The Displacement of Concepts*. London: Tavistock.
- Schön, D.A. (1979) 1993. "Generative Metaphor: A Perspective on Problem-Setting in Social Policy", i Ortony, Andrew, red., *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Searle, John R. 1979. *Expression and Meaning*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Seymour, John 1984. *De gamla hantverken*. Övers. Margareta Eklöf. Stockholm: Bonniers.
- Shibles, Warren A. 1971. *Metaphor: An Annotated Bibliography and History*. Whitewater, Wis.: The Language Press.
- Simons, Herbert W., red. 1989. *Rhetoric in the Human Sciences*. London: Sage.
- Singer, Charles 1972. *Vetenskapens historia*. Lund: Gleerups.
- Sjögren, Lars 1989. *Sigmund Freud. Mannen och verket*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Skinner, B.F. 1965. "Why Organisms Behave", i Olson, Richard, red., *Science as Metaphor*. Belmont, Cal.: Wadsworth.
- Smith, M.K., Pollio, H.R. & Pitts, M.K. 1981. "Metaphor as intellectual history: conceptual categories underlying figurative usage in American English from 1675 - 1975", *Linguistics*, 19, 911-935.
- Sontag, Susan 1990. *AIDS and Its Metaphors*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Soskice, Janet Martin 1985. *Metaphor and Religious Language*. Oxford: Clarendon Press.
- Soskice, Jean Marie & Harré, Rom 1995. "Metaphor in Science", i Radman, Zdravko, red., *From a Metaphorical Point of View*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Soyland, A.J. 1994. *Psychology as Metaphor*. London: Sage Publications.
- Sperber, H. 1930. *Einführung in die Bedeutungslehre*. 2a uppl. Leipzig: K. Schroeder Verlag.

- Spurgeon, Caroline 1935. *Shakespeare's Imagery and What It Tells Us*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stachowiak, Franz-Josef 1982. "Metaphor Production and Comprehension in Aphasia", i Honeck, R.P. & Hoffmann, R.R., red., *Cognition and Figurative Language*. Hillsdale, N.Y.: Lawrence Erlbaum.
- Stark, Agneta 1991. *Rent ekonomiskt?* Stockholm: Bokförlaget Eva Bonnier.
- Steen, Gerard 1994. *Understanding Metaphor in Literature: An Empirical Approach*. London: Longman.
- Stolpe, Herman 1971. *Ordspråk jorden runt*. Stockholm: LTs Förlag.
- Stålhammar, Mall 1977. *Imagery in Golding's The Spire* Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Stålhammar, Mall 1985. "'See – see! Though you be blindet; see!' Notes on the visualized mind in William Golding's novels." *Papers on Language and Literature*. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Stålhammar, Mall 1994. "The 'market' – a changing word in a changing world." *Applications and Implications of Current LSP Research*. Bergen: Fagbogförlaget.
- Stålhammar, Mall 1996. "The Use of Metaphors in the Presentation of Medical Research in Different Genres of Publication." *Fackspråk och översättningsteori*, 16e VAKKI Symposiumet. Vasa: Vasa universitet.
- Stålhammar, Mall 1997. "' Någonting vill bli sagt...' Tranströmer på engelska och på estniska: några kommentarer" i Svenska som andraspråk och andra språk: Festskrift till Gunnar Tingbjörn. Göteborg: Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet.
- Sundin, Bosse 1984. "Ljus och jord! Natur och kultur på Storgården", i Frängsmyr, Tore, red., *Paradiset och vildmarken: studier kring synen på naturen och naturresurserna*. Stockholm: Liber.
- Svanlund, Jan 1989. "När bilderna bleknar – synpunkter på metaforers intensitet", *Språkvård*, 1989:3, 32-41.
- Svanlund, Jan 1994. "Språket och verkligheten", *Språkvård*, 1994:3, 24-27.
- Svegfors, Mats 1991. *Desinformation i små små steg*. Rapport nr 2 från Näringslivets Mediainstitut. Stockholm.
- Sweetser, Eve 1990. *From Etymology to Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sällström, Pehr 1991. *Tecken att tänka med. Om symbolisk notation inom musik dans kartografi matematik fysik kemi teknologi arkitektur färglära och bildkonst*. Stockholm: Carlssons.
- Taylor, W., red. 1984. *Metaphors of Education*. Studies in Education 14. London: Heinemann Educational Books.
- Thavenius, Jan 1966. *Diktens bildspråk. En bibliografisk översikt*. Lund: Studentlitteratur.
- Topelius, Zacharias 1875. *Boken om vårt land*. Helsingfors.

- Toulmin, S. & Goodfield J. 1966. Människan upptäcker tiden. Övers. R. Adlerbeth. Stockholm: Natur och Kultur.
- af Trampe, Peter 1990. Språkbrukaren och orden. Lund: Studentlitteratur.
- Tranströmer, Tomas 1990. Dikter. Stockholm: Månocket.
- Trondman, Mats 1995. Bilden av en klassresa. Stockholm: Carlssons.
- Tunström, Göran 1996. Skimmer. Stockholm: Bonniers.
- Turbayne, Colin Murray 1962. The Myth of Metaphor. New Haven: Yale University Press.
- Turkle, Sherry 1987. Ditt andra jag. Övers. Monica Löfström. Stockholm: Prisma.
- Turner, Mark 1987. Death is the Mother of Beauty. Mind, metaphor, criticism. Chicago: University of Chicago Press.
- Tuve, Rosamond 1947. Elizabethan and Metaphysical Imagery. Chicago: University of Chicago Press.
- Tyler, Stephen A. 1984. "The Vision Quest in the West, or What the Mind's Eye Sees", *Journal of Anthropological Research*, 40: 1, 23-39.
- Ullmann, Stephen 1957. Style in the French Novel. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ullmann, Stephen 1960. Style in the Modern French Novel. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ullmann, Stephen 1967. Semantics. An Introduction to the Science of Meaning. Oxford: Blackwell.
- Vickers, Brian 1988. In Defence of Rhetoric. Oxford: Clarendon Press.
- Viklund, Maja Lindfors 1991. "Svenska Idiom ur ett universellt perspektiv" NORDRAPP 7. Rapporten från Institutionen för nordiska språk / svenska språket. Göteborgs universitet.
- Vinay, J.P. & Darbelnet, J. 1958. Stylistique comparée du français et de l'anglais. Paris: Didier.
- Vygotsky, Lev 1986. Thought and Language. Övers. och red. Alex Kozulin. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Wande, Erling 1989. "Tvåspråkighet och metafor", i *In so many Words*, Uppsala: Uppsala universitet.
- Warren, Beatrice 1995. "Distinguishing between Metaphor and Metonymy", i *Studies in Anglistics*, Stockholm Studies in English LXXXV. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Way, Eileen Cornell 1991. Knowledge Representation and Metaphor. Studies in Cognitive Systems Vol 7 Dordrecht: Kluwer.
- Wheelwright, Philip 1954. The Burning Fountain. A Study in the Language of Symbolism. Bloomington: Indiana University Press.
- Wheelwright, Philip 1962. Metaphor and Reality. Bloomington: Indiana University Press.

- White, Hayden 1978. *Tropics of Discourse*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Whorf, B.L. 1956. *Language, Thought and Reality*. Red. J.B. Carroll. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Wifstrand, Albert (1944) 1964. *Tider och stilar*. Lund: Gleerups.
- Wigzell, Hans 1984. *Vårt fantastiska immunförsvar*. Stockholm: Liber.
- Wigzell, Hans 1984. "Vårt fantastiska immunförsvar", intervju av Madeleine Grive, *Dagens Nyheter*, 30 sept 1984; publ. i *Öppna Dörrar*, Forskningsrådsnämndens Rapport 87:2. Stockholm.
- Williams, Joseph M. 1976. "Synaesthetic Adjectives: a possible law of semantic change." *Language*, 52, 461-478.
- Wilson, John 1990. *Politically Speaking*. Oxford: Basil Blackwell.
- Winner, Ellen & Gardner, Howard 1977. "The Comprehension of Metaphor in Brain-Damaged Patients", *Brain*, 100, 717-729.
- Wittgenstein, Ludwig 1968. *Philosophische Untersuchungen – Philosophical Investigations*. Oxford: Basil Blackwell.
- Zilliacus, Henrik 1980. *Levande tradition*. Helsingfors: Söderström.
- Young, Robert M. 1985. *Darwin's Metaphor. Nature's Place in Victorian Culture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Öhman, Sven 1977. "Vetenskapens språkbruk", i *Vetenskapsmannen i samhället. Symposier i Kungl Vetenskapsamhället i Uppsala 1976-1977*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Öhman, Sven 1993. *Svindlande perspektiv. En kritik av populärvetenskapen*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.

Metaforernas Mönster

I fackspråk och allmänspråk

En betydande del av vår språkvärld utgörs av metaforer, ord som används i en utvidgad eller överförd betydelse: folkhemmet, klassresan, datorminne, förtroendekapital.

I **Metaforernas mönster** berättar författaren hur denna språkliga värld av metaforer påverkar oss och skapar attityder och reaktioner. Metaforer kan bli ett slags omedvetna förklaringsmodeller, bilda tankemönster, och därmed påverka vår uppfattning av verkligheten.

Detta är den första översiktliga presentationen av metaforernas användning i dagens svenska, med kapitel om viktiga områden som tex politik, ekonomi, teknik och naturvetenskap. Till varje kapitel i boken ges litteraturhänvisningar med korta kommentarer.

Mall Stålhammar är lektor vid Engelska institutionen, Göteborgs universitet, där hon bla undervisar inom översättarutbildningen.

Carlsson Bokförlag

OMSLAG: JAN CERVIN/JCD

ISBN 91-7203-220-0

9 789172 032200